

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**Влада і суспільство
в Україні**

Історичний контекст

Київ–2013

Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / Відп. ред. В.А. Смолій. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2013. — 506 с.

Відповідальний редактор — акад. НАН України **В. Смолій**

Авторський колектив: доктор історичних наук, професор **В. Верстюк**, доктор історичних наук, професор **В. Горобець**, доктор історичних наук, професор **С. Кульчицький** (керівник авторського колективу), кандидат історичних наук **О. Русіна**, академік НАН України **В. Смолій**, член-кореспондент НАН України **О. Толочко**, доктор історичних наук **В. Шандра**.

В історичних нарисах, авторами яких є провідні науковці академічного Інституту історії України, аналізуються відносини, які склалися на різних етапах між українським народом і державною владою. Авторський колектив узагальнює досвід взаємодії суспільства, що складалося з різних соціальних верств, які мали різноспрямовані інтереси, з державним апаратом, керованим з одного центру. Такий досвід може виявитися корисним для сучасної України.

ЗМІСТ

Від редактора В. Смолій	5
Розділ I. Київська Русь <i>О. Толочко</i>	10
1. Походження держави у письмових джерелах	10
2. «Далека торгівля» скандинавів у Східній Європі	13
3. Рання Київська держава	14
4. Князівський рід та династичні поділи. Держава як колективна власність правлячого дому	17
5. Легітимація державної влади	22
6. Князь як законодавець	34
7. Апарат управління. Князівський двір	36
8. Віче	39
9. Регіональні моделі	40
Розділ II. Політичні аспекти взаємодії держави й суспільства (часи ординської та литовської зверхності) <i>О. Русіна</i>	50
Розділ III. Держава і суспільство в Україні в ранній Новий час: практики Речі Посполитої <i>В. Горобець</i>	80
1. Тенденції соціополітичного розвитку Речі Посполитої	80
2. Політичний устрій Речі Посполитої	96
3. Королівська влада	98
4. Законодавча влада	101
5. Місцеве шляхетське самоврядування	104
6. Місцеві урядники: посади реальні та титулярні (почесні) ..	109
7. Суди та судочинство	113
Розділ IV. Держава і суспільство в Україні в ранній Новий час: практики Гетьманату <i>В. Горобець</i>	120
1. Тенденції соціополітичного розвитку Гетьманату	120

2. Генеральна рада як вияв військової демократії	129
3. Старшинська рада.....	139
4. Гетьманська влада	146
5. Вищі козацькі урядники та центральні урядові установи ..	159
6. Судові установи та судочинство	166
7. Козацька влада місцевого рівня: інститути та урядники в полках	173
8. Козацька влада місцевого рівня: інститути та урядники в сотнях	203
9. Козацьке, міське та сільське врядування	216
Розділ V. Взаємовідносини влади і суспільства в імператорській Росії (1775–1917 рр.)	
<i>В. Шандра</i>	237
1. Характер верховної влади в імперії.....	237
2. Національна політика імперського центру	242
3. На шляху до модерного суспільства.....	251
4. Державна Дума як мірило нових взаємовідносин.....	262
5. Перші кроки до громадянського суспільства	267
Розділ VI. Влада і суспільство: революційні виклики	
<i>В. Верстюк</i>	281
Розділ VII. Держава і суспільство в радянську добу	
<i>С. Кульчицький</i>	321
1. Соціалізм і комунізм у доктринальному вимірі	322
2. Метаморфози власності в комуністичному будівництві	332
3. Радянський суспільно-політичний устрій: форма і суть.....	339
4. Національна політика більшовиків.....	351
5. Радянська модернізація України.....	365
6. Українське суспільство в роки Другої Світової війни	374
7. Повільний розклад радянського комунізму	387
8. Крах «соціалізму з людським обличчям»	412
Суспільство та влада: уроки історії (замість післямови).....	452
Додаток. Вибрана бібліографія	458

Владислав Верстюк

Розділ VI.

ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО: РЕВОЛЮЦІЙНІ ВИКЛИКИ

Суспільство і влада в Російській імперії протягом кількох століть перебували в антагоністичному протистоянні. Спираючись на міць державних інституцій, на бюрократію, самодержавство жорстко контролювало суспільство, і в той же час не допускало створення постійно діючих механізмів впливу суспільства на владу. Царі вважали себе помазаниками Бога, а владу розглядали не як продукт суспільного договору, а як божу данність. Архаїчна система влади гальмувала суспільний розвиток і вела країну до потрясінь. Революційний рух став постійною складовою суспільного життя з другої половини XIX ст. А на початку наступного століття країна пережила дві революції. Одну вдалося владі вгамувати, але інша поховала самодержавство.

Революції — це вірна ознака держав і суспільств, які не досягнули мистецтва саморегуляції. Це — крайній спосіб зняти стихійно й вибухоподібно, через часткову чи повну руйнацію старого порядку нагромаджені суперечності. Це — спроба створити нову модель влади, яка б дозволила гармонізувати суспільний розвиток, додати йому динаміки. Соціальні революції, як правило, пропонують не одну модель оновленої влади, а набір різних, часто контрверсійних моделей. Вони ведуть не лише до оновлення інститутів влади, але й суттєво змінюють суспільство. Особливістю революцій є й те, що в їх ході історія ніби починається з нуля. Старий досвід, державний апарат, законодавство, суспільні ієрархії, політична еліта, навіть культура не просто ставляться під сумнів, а й відкидаються геть як такі, що не

витримали випробування часом. Спочатку нова суспільна організація лише вгадується, а тому революція завжди супроводжується завищеним порогом суспільних очікувань, ейфорією сподівань, які гаснуть в міру того, як на зміну сталому порядку приходить хвиля деструктивної людської енергії. Становлення нових форм влади відбувається в драматичних колізіях, із застосуванням збройної сили і громадянської війни. Революційне суспільство нездатне до компромісних політичних рішень. Опанування суспільної енергії — це іспит для нових політичних систем, які пропонуються революцією. Як правило, вгамувати розбурхане революцією суспільство одразу не вдається жодному політичному режимі.

Початку революції відповідають слабкі системи влади. Не маючи достатньої легітимності та сили, вони змушені спиратися на низові органи самоурядування, політичні партії, інші представництва народовладдя (з'їзди, громадські організації). В міру розвитку революції такі системи стають неефективними, нездатними швидко і кардинально міняти політичний курс. Їм на зміну приходять більш жорсткі політики, які не стільки шукають легітимності, скільки опори на збройну силу. В революціях військові завжди беруть на себе тягар політики. Революційна енергія мас згасає поступово, частково у боротьбі з політичними режимами, частково в буденній боротьбі за виживання. Нарешті, революцію виграє найжорстокіша і найцинічніша влада, яка не зупиняється перед крайніми засобами зміцнення самої себе, насамперед перед масовим терором. Ця нова влада часом виявляється гіршою за стару, дореволюційну, більш агресивною та авторитарною. Тому завершення революцій супроводжується суспільним розчаруванням, депресією і апатією. Принаймні так виглядав перебіг подій, покликаних до життя після падіння самодержавства в Росії.

24 лютого (ст.ст.) 1917 р. в столиці імперії Петрограді піднялася хвиля масового страйкового руху. Наступними

днями до страйкарів приєдналися частини столичного гарнізону, а Державна Дума стала у відкриту опозицію до уряду. 27 лютого самодержавство фактично впало. 2 березня цар підписав акт про зречення, і до влади прийшов новий уряд. Він назвав себе тимчасовим, оскільки не відчував достатньої легітимності свого становлення, а також не мав чіткої відповіді на питання про майбутню політичну систему Росії. «Нас вибрала російська революція // Ми не збережемо цієї влади ні хвилини після того, як вільно обрані народом представники скажуть нам, що вони хочуть на наших місцях бачити інших людей, які більше заслуговують їх довіри»¹, — заявив один з найвпливовіших членів уряду П. Мілюков. З іншого боку, Мілюков позиціонував себе і членів новоствореного уряду як прихильників парламентської конституційної монархії. Він добре розумів, що подібні погляди поділяла далеко не вся Росія. Тому в його промові була озвучена теза про необхідність скликання Всеросійських Установчих зборів, які, як демократично обране народне представництво, вирішать питання державного устрою. В першому офіційному зверненні Тимчасового уряду «До громадян Росії» 6 березня 1917 р. скликання Всеросійських Установчих зборів було визнане першим обов'язком уряду.

Падіння самодержавства викликало неймовірне суспільне піднесення. Революцію вітали всі і вся: старі і молодь, багаті і бідні, цивільні і військові, представники панівного етносу і пригноблених народів. Всі вони ентузіастично підтримали Тимчасовий уряд. У свою чергу, він оголосив, що вважає «своїм священним і відповідальним обов'язком здійснити прагнення народні і вивести країну на світлий шлях вільного громадянського устрою»². Уряд обіцяв негайно, «ще до скликання Установчих зборів, забезпечити країну твердими нормами, які б захищали громадянську свободу і громадянську рівність, щоб надати всім громадянам вільно проявляти свої духовні сили в творчій роботі на благо батьківщини»³.

Тимчасовий уряд розпустив старі органи влади, ліквідував жандармерію та поліцію. До середини березня імперська державна машина розтанула немов сніг під весняним сонцем. Пізніше в своїх спогадах член Тимчасового уряду П. Мілюков назвав ці кроки непродуманими і легковажними, які привели лише до того, що на місцях влада фактично зникла, розчинившись серед новоутворених громадських організацій. Головним винуватцем такої ситуації Мілюков вважав голову уряду і міністра внутрішніх справ Г. Львова, який не зміг створити сильної влади⁴. Насправді проблема полягала не в особі очільника уряду, а в обставинах і спричиненою ними логікою розвитку революції.

Одночасно з Тимчасовим урядом у Петрограді створилася Рада робітничих депутатів, склад якої визначали представники лівих соціалістичних партій, насамперед меншовиків та есерів. Це була авторитетна революційна організація, яка мала великий вплив на робітниче й солдатське середовище Петрограда. Рада розташувалася під одним дахом з Державною Думою — у Таврійському палаці, а в окремі райони столиці призначила своїх комісарів. Були вони і у військах столичного гарнізону. В першій відозві Ради до населення було сказано, що стара влада повинна бути «остаточно ліквідованою і поступитись місцем народному правлінню», а також, що «народ повинен створити свою власну владну організацію»⁵. З цією метою відозва закликала населення об'єднатися навколо Ради.

Таким чином, вже з самого початку революції в Петрограді утворилися два осередки нової влади: комітет Державної Думи і Рада. Не маючи достатньої легітимності, представники комітету почали 1 березня переговори з керівниками Ради про створення революційного уряду. Останні відмовились входити до складу уряду, вважаючи його, як і революцію, буржуазними, але висунули кільканадцять умов своєї підтримки урядової діяльності. Ці умови: проведення політичної амністії, скликання Установчих зборів, запровад-

ження громадянських свобод, ліквідація національних обмежень — були прийняті. Після цього виконком Ради 2 березня опублікував нову відозву до населення, в якій говорилося, що революційна демократія повинна підтримувати уряд тою мірою, якою він буде виконувати свої зобов'язання. Таким чином, уряд отримав не абсолютну, а ситуативну підтримку рад, що завжди змушувало його прислухатись до революційної стихії. В разі непопулярних рішень це приводило до урядової кризи та зміни складу уряду. Фактично з перших днів революції в країні встановилося двовладдя. Ці обставини робили владу Тимчасового уряду надзвичайно слабкою.

Ліквідація старих органів влади супроводжувалась суспільною практикою відмежування від усього «старого». У фокус цієї практики потрапила насамперед царська сім'я Романових. В офіційних установах зняли царські портрети, в поминальних молитвах перестали згадувати ім'я царя. Натомість в продажі з'явилась велика кількість критичної і сатиричної літератури, спрямованої проти сім'ї Романових, передусім царя, його дружини та дітей.

На території України органи царської адміністрації практично були ліквідовані 3–5 березня. Від губернаторів та повітових справників владу перебрали призначені Тимчасовим урядом губернські й повітові комісари. Ними стали голови губернських та повітових земських управ. В Києві губернським комісаром призначили М. Суковкіна, в Полтаві — С. Іваненка, в Чернігові — О. Бакуринського. Міністерство внутрішніх справ наказало своїм комісарам у повсякденній роботі спиратись, як на дорадчі органи, на «губернські, повітові, волосні, міські й селищні комітети, утворені зі складу громадських організацій»⁶. Ради об'єднаних громадських організацій почали активно творитись на місцях. 3 березня увечері в приміщенні Катеринославської губернської земської управи відбулася нарада представників громадських організацій, на яку прибув місцевий губернатор у супроводі начальника міського гарнізону, які заявили про перехід на

сторону нового уряду. Пізно вночі нарада обрала міський комітет громадських організацій, до якого увійшли і представники робітничих колективів⁷. Того ж дня в Полтаві на розширеному засіданні губернської земської управи та делегатів громадських організацій губернії та міста було створено громадський комітет із представників земства, міста, кооперації, професійних та інших організацій, а також по одному представнику від повітових громадських комітетів. Засідання визначило головним завданням комітету підтримку громадського порядку, інформацію населення про хід революційних подій, продовольче постачання населення та армії, забезпечення роботи промислових підприємств⁸.

Перемога революції відкрила широкі можливості для діяльності політичних партій. Першими про себе заявили загальноросійські партії, які вже в перші дні революції вийшли з підпілля і взялися за легальну роботу. Деяко згодом, за кілька тижнів поновили роботу і українські політичні партії. Передусім це були Українська соціал-демократична робітничая партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська радикально-демократична партія.

Як і в Петрограді, в Україні в першій декаді березня утворилися ради робітничих і солдатських депутатів. Насамперед вони з'явилися у великих містах, губернських центрах. Всього до середини 1917 р. в Україні виникло понад 250 рад робітничих депутатів та майже 50 рад військових депутатів. Нові органи влади та новостворені громадські організації розташовувались у старих адміністративних будівлях. І в цьому проглядалось щось символічне. У Києві в будинку ліквідованого жандармського управління осів штаб партії есерів, з'явилося кілька нових видавництв. В Маріїнському палаці, залишеному вдовою Олександра III імператрицею Олександрою Федорівною, оселилася Рада робітничих депутатів, а згодом і Рада військових депутатів.

Характерною особливістю революційної політичної системи 1917 р. стала демократизація місцевого самоврядування:

земств та міських дум, вибори в які у дореволюційний час мали жорстке цензове обмеження. Вже в березні 1917 р. почалась кооптація до них демократичного елементу, а влітку вперше в історії Росії на демократичній основі відбулися вибори до міських дум. Закон про міські вибори встановлював загальне, рівне, пряме і таємне голосування. Вибори відбувались за пропорційною системою на основі партійних списків. За такою ж системою були організовані вибори до Всеросійських Установчих зборів у листопаді 1917 р., а от земські вибори пройшли за мажоритарною системою.

Виборчі кампанії показали, що ні влада, ні суспільство ще не були готові до життя за демократичними процедурами. Особливо невдалими були земські вибори: селяни ставились до них з великим упередженням. Кількість виборців, які скористались своїм правом голосу, перебувала на рівні 15–20%. Значно успішніше приживались форми прямої демократії: мітинги, демонстрації, з'їзди.

У березні в губернських і повітових центрах України пройшли масові мітинги та демонстрації, учасники яких вітали повалення самодержавства і перемогу демократичної революції. 16 березня у Києві був проведений «День свята революції» — масова маніфестація, в якій окремою колоною під жовто-блакитними прапорами взяли участь українські національні організації. В цей день на Думській площі відбувся демонтаж пам'ятника вбитому 1911 р. у Києві прем'єр-міністру Росії П. Столипіну⁹. Публічний простір міст зазнав різючих змін. Він швидко ідентифікувався з революцією в два способи: насамперед відбувся демонтаж колишньої імперської символіки, а паралельно здійснювалася революційна візуалізація. Червоний колір став домінуючою барвою революції. Він супроводжував не лише мітинги та демонстрації десятками стягів, але й породив моду на червоні банти, які носили як жінки, так і чоловіки. В моду стрімко увійшов червоний одяг. Поряд з червоним набрали популярності кольори національних прапорів, передусім синьо-жовтого. До

змін забарвлення публічного простору треба додати його звукове оформлення. Як символ революції активно використовувався гімн Великої Французької революції — «Марсельеза». Без неї не обходилась жодна публічна акція. Поряд з російськими революційними піснями широкого вжитку набули «Ще не вмерла Україна» та «Заповіт».

В передовій газети «Киевлянин» від 5 березня говорилось про фактичну перемогу революції в Росії: «В країні не лише відсторонено старий уряд, але й змінено старий політичний лад». На чолі держави, далі писала газета, стала нова влада, а стара — загубила себе сама: «Стара влада і стара система управління показали стільки сліпоти, стільки нерозуміння сенсу подій і настроїв народу від самих верхів до низів його, що все, що відбувалося, не могло сприйматися по-іншому, як таке, що межувало з безумством»¹⁰.

Демократизація суспільства, що відбулася під впливом революційних змін, не могла не позначитися на українському русі. Його потенційна енергія, накопичена в народній гушці протягом десятиліть, ще шукала виходу, а провідники української інтелігенції вже з ентузіазмом вітали революційні зміни. 3 березня в клубі «Родина» Товариства українських поступовців (ТУП) зібралося понад 100 представників київських і деяких провінційних українських організацій. Саме на цих зборах народилася ідея заснування Центральної Ради, якій судилося відіграти ключову роль у розвитку революційних подій протягом 1917 р. 7 березня відбулися вибори керівного ядра Центральної Ради. Головою УЦР заочно обрали М.Грушевського, який перебував у засланні в Москві.

Створена на початку березня 1917 р. як київська міська громадська організація, УЦР спромоглася скликати і провести 6–8 квітня у Києві Всеукраїнський національний конгрес. На ньому делегати від різноманітних українських політичних, громадських, культурно-освітніх та професійних організацій, а також представники від територіальних громад і об'єднань задекларували найважливіші національні та

соціальні гасла. Насамперед конгрес визначив головним завданням українського революційного руху досягнення національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Російської держави. Прагнення втілити в життя гасло автономії стало визначальним лейтмотивом діяльності переобраної конгресом Центральної Ради.

Досить стрімко, протягом кількох місяців, склад Центральної Ради збільшився до 798 мандатів, які потрапили до рук переважно солдат, селян і робітників. Центральна Рада стала джерелом нової морально-правової революційної влади. Це була прикметна ознака революційного часу, коли легітимність забезпечувалась не формальним законом, а моральним авторитетом, коли головною політичною фігурою ставали не окремі особи з високою політичною культурою та досвідом державної діяльності, а народна стихія, керована не так політичними принципами, як вибухом емоцій та колективним виявленням волі. Протягом весни–осені 1917 р. Україна пережила сотні різноманітних з'їздів — національних, партійних, військових, селянських, професійних, радянських.

Центральна Рада безумовно зазнала на собі сильного впливу національної стихії. Саме під тиском гострої резолюції Першого Всеукраїнського військового з'їзду (Київ, 5–8 травня 1917) — «вимагати від Тимчасового правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом національно-територіальної автономії України»¹¹ — вона відрядила до Петрограда повноважну делегацію на чолі з В.Винниченком. Перед нею було поставлено досить помірковане завдання — домовитися з урядом про оприлюднення ним свого позитивного ставлення до автономії України.

Національне питання стало одним із наріжних каменів, об які спіткнулися Тимчасовий уряд і практично вся російська революційна демократія. Вони не змогли відмовитись від принципу неподільності Росії, хоч вимога національно-

територіальної автономії не ставила під сумнів єдність країни, вона лише виходила з необхідності її федералізації. Хто знає, якби Тимчасовий уряд наважився взяти на себе відповідальність весною 1917 р. у перетворенні Росії на федеративну республіку з широкими повноваженнями регіонів, чи отримав би наступний розвиток революції більшовицьке забарвлення.

Наслідком невдалих переговорів у Петрограді стало нове піднесення українського руху. 28 травня 1917 р. у Києві відкрився Всеукраїнський селянський з'їзд, на який прибуло понад 2500 делегатів. У залі лунали вимоги автономії, критика Центральної Ради за її нерішучість та осуд урядової політики. На цій хвилі Центральна Рада 10 червня звернулася до українського народу з Першим Універсалом. Написана мовою метафор, ця революційна декларація повідомляла, що перед «Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях»¹². Універсал закликав кожне село, волость, земську й міську управи до зміцнення організаційних зв'язків з УЦР та до розвитку національної свідомості народу з тим, щоб згодом узятися за опанування адміністративного апарату.

Універсал був зустрінутий українцями із захопленням, але вороже — Тимчасовим урядом й російською революційною демократією. Пішовши «шляхом dokonаних фактів», Центральна Рада 15 червня створила Генеральний секретаріат на чолі з В. Винниченком. Підтримка Універсалу українцями-вояками перетворила УЦР на політичну фігуру загально-російського масштабу, протистояння з якою не обіцяло нічого втішного для Тимчасового уряду. Одностайність у підтримці Універсалу та згуртованість українців навколо УЦР досить швидко змусили російську демократію і уряд переглянути свої позиції і знайти компроміс з українською стороною. Його досягнення було зафіксоване на початку липня 1917 р. II Універсалом.

Компроміс з урядом надав ознак правової легітимності владі Генерального секретаріату, але став причиною занепаду морально-публічної влади. Платформа II Універсалу змусила діячів УЦР сконцентрувати свою увагу на формальних, правових атрибутах влади, освоєнні її механізмів. Ця зміна уявлялася логічною, якби було виконане завдання консолідації української нації, її прилучення до організованого політичного життя. Як показали майбутні події, саме брак достатньої консолідованості національних сил, їхня слабка організованість, низький рівень самосвідомості, наростання радикалізації мас стали причиною поразок Центральної Ради. До всього, київський компроміс викликав в Петрограді урядову кризу й шалений опір ліберально-консервативних сил, внаслідок чого він незабаром втратив свою первісну форму.

Дискусії в стінах Центральної Ради навколо спроб налагодити конструктивну працю з Тимчасовим урядом відібрали кілька місяців, протягом яких політичні настрої суспільства значно змінилися. І лише наприкінці вересня стало зрозумілим, що союз з урядом не мав добрих перспектив. 29 вересня Генеральний секретаріат опублікував декларацію, в якій апелював до «волі народу», говорив, що його робота можлива лише в повному єднанні з революційно-демократичними силами, «що лише в довір'ї, співчутті та співробітництві з ними полягає весь успіх його діяльності»¹³. В декларації була виголошена ідея скликання Всеукраїнських Установчих Зборів. 13 жовтня Генеральний секретаріат у спеціальному меморандумі висловив негативне ставлення до урядової політики в Україні, вимагав круто змінити ситуацію, надати йому реальні важелі влади, пропонував програму виходу з кризи, а також застерігав, що «край знаходиться на останнім щаблі повного розладу»¹⁴.

Генеральний секретаріат мав повну рацію. З поразок на фронті, втрати Галичини та Риги почалася загальна криза Російської революції. Їй передувала урядова криза початку липня, коли незгодні з урядовою позицією з українського

питання уряд залишили міністри-кадети. З ними у відставку подався голова уряду князь Г. Львов. Новим очільником Тимчасового уряду став О. Керенський. Йому ж було довірено скласти новий склад уряду, який отримав назву «уряду порятунку Батьківщини та Революції». На створення нового коаліційного (буржуазія і революційна демократія) складу уряду пішло понад два тижні. Його склад був оголошений в пресі лише 25 липня. В урядовій декларації, підписаній лише О. Керенським, говорилося, що уряд «черпає свої сили в переконанні, що він зустрине допомогу і підтримку в розумі всіх народів Росії»¹⁵.

З метою посилення авторитету уряду та примирення лівих і правих політичних сил 14 серпня у Москві була скликана Державна нарада. Вона запам'яталась кількома блискучими промовами (О. Керенський, Л. Корнілов, І. Церетелі), але поставленої мети не досягла. Як згодом писав П. Мілюков, нарада «вочевидь показала те, що багато хто раніше лише відчував. Нарада показала, що країна поділяється на два табори, між якими не може бути примирення і угоди по суті»¹⁶. Іншим важливим наслідком було й те, що уряд не зміг визначитись, з яким з цих таборів йому йти далі. Вочевидь спробу уряду сидіти одразу на двох стільцях продемонстрував корніловський заколот.

Невдала спроба перевороту наприкінці серпня посилила кризу революції. Влада стрімко втрачала залишки революційного авторитету. Суспільство переповнювалось деструктивною енергією, яка раніше чи пізніше мала призвести до нового революційного вибуху. Радикалізація настроїв виявилася у посиленні впливу більшовицької партії в радах. У вересні Петроградська рада робітничих депутатів перейшла під контроль більшовиків. Це була знакова подія.

Одним із перших в Україні публічно про кризу революції заговорив С. Єфремов. Наприкінці серпня він опублікував в двох номерах газети «Нова Рада» велику статтю «Півроку», в якій використав піврічний ювілей революції для того, щоб

висловити гостре занепокоєння розвитком подій. Він був переконаний, що побудувати нову демократичну конструкцію держави в умовах війни неможливо. Його заклик до уряду був зрозумілий: «лише скінчивши війну негайно, можемо ще сподіватись і на врятування держави, хоч і з великим напруженням та труднощами»¹⁷. Півроку революції принесли величезний поступ в українській справі, писав публіцист, але загальний спад революції, який відбувся влітку, не міг не позначитись і на ній. Єфремов вважав, що український рух наприкінці червня пройшов точку свого зеніту, на якій не зміг втриматись із-за стихійного наростання в країні деструктивної суспільної енергії: безладдя, хаосу, анархічних виступів, погромів. Тому головним завданням було протистояти деструктивним явищам, щоб «хоч на місці вистояти»¹⁸.

Найяскравіші приклади суспільного паралічу демонструвала армія. Вона влітку вже перетворилася з воюючої у мітингуючу. Навіть відновлення смертної кари на фронті та запровадження воєнно-польових судів не могли нічого змінити. Озброєні солдати домагались від судів виправдальних постанов, а в противних випадках влаштовували розправи над суддями. Нормою стало зміщення солдатами своїх командирів. Нерідкими були вбивства офіцерів, які намагались вмовити солдат виконувати військовий обов'язок.

Після провалу корніловського виступу почався процес повного розпаду російської армії. До непослуху і відмови виконання наказів додався погромницький рух. Хвиля солдатського беззаконня та сваволі накрила собою практично всю Україну, і її амплітуда наростала по мірі наближення до фронту. 4 жовтня 1917 р. газета «Нова Рада» в передовій статті подала жахливу і вражаючу картину зростання розрухи в Україні: «Звідусіль, а найбільше з правого боку Дніпра, губерній Подільської, Волинської й Київської йдуть до Генерального секретаріату розпачливі телеграми про те, що настала страшна анархія, йдуть грабунки, нищення громад-

ського добра і різанина. Чинять бешкети, грабунки й насильства не тільки дезертирські загони, але й регулярне військо, що стоїть на Україні або проходить на фронт чи одходить в резерви в тил. Поле, хата, будинок, збіжжя та всяке господарське добро, навіть життя людське нищиться й плюндрується через брак представників влади з усею силою авторитету й збройної допомоги. Край стає жертвою лиха, тяжкого, страшнішого од війни й пощесті».

Безумовно, не варто пояснювати втрату армією боєздатності лише падінням формальної дисципліни, втягуванням лівими силами, насамперед більшовиками, солдатських мас в боротьбу за владу, розбурханими нездоровими інстинктами та пристрастями. Все це мало місце, але були й причини іншого порядку. Тимчасовий уряд виявився нездатним кардинально вирішити проблеми країни і армії. В останній не вистачало ні зброї, ні амуніції, ні продовольства. Уряд не зміг вирішити аграрне питання, яке хвилювало мільйони солдат. Відтермінування його до Установчих зборів лише посилювало політизованість армійського життя, як і невирішеність питання про завершення війни. Необхідність припинення війни стала найвагомим імперативом, з яким солдатське середовище зверталось до уряду, до політичних сил країни.

9 вересня Всеукраїнська рада військових депутатів, виробляючи наказ своїм представникам на Демократичну нараду у Петрограді, зажадала від них домагатись створення нового соціалістичного складу уряду, припинення світової війни, проведення соціальних та національних реформ, які згодом будуть затверджені Установчими зборами¹⁹. Проведення Демократичної наради у Петрограді 14–22 вересня було останньою відчайдушною спробою об'єднати конструктивні сили країни і зупинити її стрімке сповзання в хаос. Ідея наради полягала в тому, щоб замість коаліційного уряду створити однорідний демократичний. Однак реалізувати цю ідею не вдалося через суперечності, які завели нараду в глухий кут. Створена з учасників наради Рада республіки

(передпарламент) була мертвонародженою дитиною. Вона мала лише дорадчі функції і виявила повну нездатність приймати рішення з важливих питань.

Криза революції позначилась на швидкій і масовій зміні політичних настроїв і очікувань, а також поведінці широких народних мас. Селяни, які ще влітку сподівались на урядові ініціативи у проведенні аграрної реформи, з кінця літа — початку осені перейшли до відкритого і несанкціонованого владою захоплення поміщицької землі. Аграрний рух набрав форм погромного характеру. Криза була передвісником падіння Тимчасового уряду. Його не довелося довго чекати.

Жовтневий більшовицький переворот у Петрограді поставив питання про владу в Україні. УЦР не висловила співчуття Тимчасовому урядові, але й не підтримала більшовиків. 27 жовтня було ухвалено резолюцію, в якій наголошувалося на необхідності переходу влади в Україні «до рук революційної демократії», а не до рад робітничих і солдатських депутатів²⁰.

Можна сказати, що на початку листопада в Україні не виявилось політичної альтернативи Центральній Раді. Завдяки зусиллям УЦР Київ перетворився на важливий політичний центр, навколо якого гуртувалися як українські політичні сили, так і організації російських і єврейських революційно-демократичних партій.

Повалення Тимчасового уряду дало новий поштовх до політичної дезінтеграції Росії, спричинивши утворення на її теренах регіональних урядів і проголошення автономних державних утворень. 7 листопада УЦР проголосила III Універсалом створення Української Народної Республіки, пов'язаної федеративними зв'язками з Російською державою. Як територія УНР визнавалися «землі, заселені у більшості українцями»²¹, тобто ті 9 губерній, на які дещо раніше було поширено владу Генерального секретаріату. Третій Універсал відкинув стару унітарну конструкцію державного устрою Росії. Генеральний секретаріат перестав бути проміжною

ланкою у вертикалі влади. Центральна Рада взяла на себе функції законодавчої влади.

Проголошення III Універсалу знаменувало відродження української державності, ліквідованої у XVIII ст. Це відкривало новий етап у діяльності УЦР — етап національно-державного будівництва. За переконаннями діячів Центральної Ради, в Україні мала бути збудована демократична держава, сувереном якої виступав народ і яка б забезпечила інтереси людей праці.

З цього погляду показовою була соціально-економічна частина III Універсалу, в якій декларувалися націоналізація землі, запровадження 8-го-динного робочого дня, встановлення державного контролю за виробництвом, поширення місцевого самоврядування, декларування свобод слова, друку, віросповідання, зібрань, союзів, страйків, недоторканність особи та її помешкання, скасування, смертної кари, проголошення амністії у політичних справах, рівність мов, забезпечення національно-персональної автономії для росіян, євреїв і поляків. Універсал визначив 27 грудня 1917 р. днем виборів до Всеукраїнських Установчих зборів, а 9 січня 1918 — днем їх відкриття.

З перших днів проголошення Української Народної Республіки Центральна Рада намагалася забезпечити законодавчі підвалини державного будівництва. Одним із перших, 10 листопада був затверджений принцип побудови судової системи, наступного дня — закон про вибори до Установчих зборів. Правом голосу наділялись усі дорослі громадяни УНР, окрім кримінальних злочинців та дезертирів. Найповніше демократичні підвалини УНР були розписані у проекті Конституції УНР, розробка якого завершилася на початку грудня 1917 р. За конституційним проектом, УНР була складовою частиною федеративної Російської республіки, але суверенне право на її території належало українському народові й здійснювалося через Всенародні українські збори — вищий державний законодавчий орган. Ці збори призначали вищу

виконавчу владу — Кабінет міністрів. Третю, судову гілку влади УНР мав очолювати Генеральний суд, який обирався спільно Всенародними зборами та судами земель України. Територія України оголошувалася неподільною. Складалася вона із земель, яким надавалось право самоврядування. Громадянам України гарантувалися широкі політичні права й свободи.

Звернемо увагу на федеративні принципи, яких дотримувалися керівники УНР. На наш погляд, вони не лише базувалися на ідейних переконаннях М.Грушевського та В. Винниченка, а й мали в ситуації кінця 1917 р. певний прагматичний підтекст. Останній полягав у тому, що федеративний принцип давав шанс на об'єднання зусиль національних окраїн Росії та її революційної демократії в боротьбі з більшовизмом, конфлікт із яким був неминучим. Після проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів більшовики, які отримали підтримку лише 22,5% виборців, що взяли участь у голосуванні, виглядали узурпаторами влади. Фактично вибори можна було трактувати як вотум недовіри більшовицькій владі і віру у можливість створення народно-демократичної (однорідно соціалістичної) влади есерівського гатунку без крайнього лівого екстремізму. Однак більшовики поступатись владою не збирались і розігнали Всеросійські Установчі збори. Українсько-більшовицьке протистояння, що окреслилося в кінці листопада 1917 р., а через місяць переросло у відкритий збройний конфлікт, внесло значні корективи в стратегію державного будівництва УНР.

Повалення Тимчасового уряду, прихід до влади більшовиків означав не що інше як подальшу радикалізацію революційних настроїв, зростання соціальної агресії, деморалізацію моральної і правової свідомості мас. Епіцентром таких настроїв і тенденцій був Петроград з його збільшовизованим гарнізоном, за ним йшов фронт: розклад старої російської армії, вихід із світової війни шляхом братання з ворогом, запровадженого більшовиками, остаточно підірвали підва-

лини, на яких трималося суспільство. Червоногвардійська атака на капітал, розгром поміщицьких маєтків селянами, масове залишення фронту солдатами знаменували ланцюгову руйнівну реакцію у всіх сферах державного, політичного, економічного та соціального життя. Після розгрому більшовиками Всеросійських Установчих зборів суспільство втратило останню можливість мирного врегулювання проблеми влади.

Центральна Рада, як і більшість російської революційної демократії, засуджувала деструктивну руйнівну політику більшовиків. У заяві Генерального секретаріату від 30 листопада 1917 р. їх було названо безвідповідальними людьми, «...які розуміють революцію як ламання всякого організованого життя»²². Проте знайти опору в масах для протистояння більшовизму ставало дедалі важче. УЦР прагнула припинення війни правовими методами, а солдати, в тому числі й із так званих «українізованих» частин, чекали першого-ліпшого сигналу для залишення фронту. УЦР готувала земельну реформу, а підбурені ленінським декретом «Про землю» селяни ділили її самочинно, не чекаючи нового аграрного законодавства.

Для остаточного відсепакування від більшовицької Росії Центральна Рада в січні 1918 р. проголосила IV Універсалом повну самостійність УНР. М. Грушевський пояснив мотив цього рішення двома причинами: «дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів нашу країну»²³. Під «змахами» Грушевський розумів війну, яку повів проти УНР більшовицький уряд з грудня 1917 р.

Проголосивши Україну незалежною суверенною державою, IV Універсал засвідчив значні зрушення в ідеології Центральної Ради. Вона нарешті відкинула ідеї автономії та федералізму, які не виявили на російському ґрунті достатньої продуктивності. Не можна не побачити, що ця суттєва зміна ідеологічних векторів й одночасно кульмінаційна мить

українського державотворення доби революції відбулася не в часи піднесення, а на хвилі спаду українського національного руху. Характеризуючи стан тогочасного українського суспільства, М. Грушевський змушений був констатувати: «Більшовицька агітація не минула без сліду. У війську і в тилу розграбовували і розкрадали військово майно, решту кидали на погибель і розходилися самочинно додому, в додатку грабуючи та розбиваючи часом і те, що стрічалось в дорозі (.) Грабування і нищення панських маєтків, фабрик і заводів приймало все більш масовий характер. Гинуло багатство краю, підтиналися його продуктивні сили»²⁴.

22 січня війська УНР під командуванням С. Петлюри та Є. Коновальця придушили більшовицький заколот у Києві, однак ця окремо взята перемога не змінила стратегічної ситуації. Наступ більшовиків тривав. 25 січня члени УЦР та Ради народних міністрів залишили Київ. Врятувати УЦР від остаточного більшовицького розгрому, на думку М. Грушевського, могла лише іноземна військова допомога. Ця обставина стала спонукальним мотивом підписання 27 січня (9 лютого за н.ст.) 1918 р. у Бресті делегацією УНР мирного договору з країнами Четверного союзу та звернення до них по військову допомогу.

Протягом весни 1918 р. зусилля УЦР та Ради народних міністрів були спрямовані на опанування ситуації, що склалася в Україні, налагодження адміністративного державного апарату та поновлення ліводемократичного курсу внутрішньої політики. В усіх ділянках державного життя уряд УНР не міг похвалитися помітними успіхами. У суспільстві зріло невдоволення урядовою діяльністю, а присутність 450-тисячного іноземного війська сприймалась холодно й насторожено. Німецьке та австро-угорське командування досить швидко зрозуміло слабкість Центральної Ради та безперспективність співробітництва з нею. У Берлін повідомляли: «Надія на те, до уряд, який складається лише з лівих опортуністів, зуміє zorganizувати міцну владу, досить сумнівна»²⁵.

В квітні 1918 р. німецьке командування почало пошук альтернатив Центральній Раді, а згодом почало підготовку «державного перевороту». Доба Центральної Ради завершилась. Вона продемонструвала як сильні, так і слабкі сторони Української революції. До перших слід віднести, за визначенням В. Винниченка, відродження нації, пробудження потужного національно-визвольного руху, який привів до проголошення Української Народної Республіки. До слабких — відсутність в українській еліті достатнього політичного та державного досвіду. Розв'язання війни з радянською Росією виявило як слабкість українських державних інститутів, так і неготовність до захисту завойованих здобутків народних мас, яким бракувало розвиненої національної та політичної свідомості, розуміння необхідності творення власної державності, гармонії в поєднанні власних, колективних і національних інтересів. До того ж суспільство було фізично і психологічно надломлене світовою війною.

29 квітня 1918 р. в Україні відбувся державний переворот. Центральна Рада була замінена гетьманським режимом П. Скоропадського. У датованій тим же числом гетьманській «Грамоті» йшлося про неспроможність попереднього уряду до державного будівництва, про бажання трудових мас за обставин, що загрожували національною катастрофою, мати державну владу, здатну «забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці». У зв'язку з цим Центральна Рада і всі земельні комітети розпускалися, міністри УНР і їх заступники звільнялись з роботи. УНР перейменовувалась в Українську Державу, її державно-політичний устрій мав невдовзі вирішити український парламент(сейм), який так і не зібрався. А до того часу вся верховна влада в країні — як законодавча, так і виконавча зосереджувалась в руках гетьмана. Його повноваження були розписані у «Законі про тимчасовий державний устрій України», оприлюднений разом з «Грамотою». Гетьман призначав отамана (голову)

Ради міністрів, затверджував і скасовував склад уряду, ніс представницькі функції у зовнішньополітичних справах, був верховним головнокомандуючим, мав право оголошувати амністію, а також воєнний чи особливий стан. При гетьмані була створена спеціальна адміністрація — Головна квартира гетьмана, керівництво якою здійснював спеціальний штаб²⁶. Усе це свідчило, що в Україні на зміну парламентській республіці з демократичною формою влади прийшов авторитарний консервативний режим, який підтримали великі землевласники, представники великого і середнього бізнесу. Соціальна база гетьманату була порівняно вузькою, склад уряду — переважно кадетський.

Очолив уряд багаторічний голова Полтавського губернського земства, великий землевласник Ф. Лизогуб. Структурно уряд не зазнав великих змін. Були ліквідовані міністерства у справах національних меншин та пошт і телеграфів, а також утворені нові — охорони здоров'я та віросповідань. До новацій гетьманської системи управління треба віднести створення варти, яка, будучи лише департаментом міністерства внутрішніх справ, мала широкі повноваження. Державна варта фактично виконувала роль дореволюційних поліції та жандармерії, здійснювала охорону громадського порядку, відповідала за організацію місцевих органів влади та контроль за ними, збирала інформацію про політичні настрої населення та діяльність політичних партій, профспілок, займалась придушенням страйків, ліквідацією повстансько-партизанських загонів.

Судова влада зазнала суттєвої реорганізації. Судовий устрій УНР був ліквідований повністю, натомість створений сенат, робота якого регламентувалась дореволюційними законами та підзаконними актами. Сенат виконував роль вищого судового органу, а на місцях діяли судові палати. Okремо працював військовий суд.

Влада на місцях належала губернським та повітовим старостам. На ці посади були призначені переважно або вій-

ськові, або чиновники дореволюційного часу, які не мали до революції жодних сентиментів.

Перехід влади до рук гетьмана і сформованої ним системи влади по своїй суті був спробою покласти край радикальним настроям, загасити полум'я революції, силою державної влади та поміркованих реформ спрямувати суспільне життя в річище правових норм переважно старого дореволюційного життя, відновити право приватної власності. В гетьманській грамоті декларувалось бажання відстоювати інтереси всіх соціальних верст. Проте реальне життя дуже швидко внесло в ці наміри суттєві корективи.

Консервативна ідея, покладена в основу нового режиму, спрацювала при поваленні УЦР, але для консолідації суспільства виявилась ще менш придатною, ніж ідея демократична. Як свідчать сучасні історичні дослідження, практика нового режиму вилилося в масштабну соціально-політичну реставрацію. «В галузі економічної політики повернення до примату права приватної власності, наміри здійснення ліберальних реформ інспірували соціальний рванш поміщиків щодо селян. Втягнення у цей процес на боці землевласників владних структур і окупаційних військ налаштувало проти Гетьманату наймасовішу соціальну верству — малоземельне та безземельне селянство. Невдачі проведення аграрної реформи не дозволили сформуванню потужний середній хліборобський клас — сподівану опору Гетьманату. У суспільній сфері задеклароване наведення ладу і спокою, соціальне партнерство усіх класів фактично вилилося в обмеження демократичних свобод, ліквідацію інститутів місцевого самоврядування, посилення репресивних функцій держави. Уряд пішов на свідомі преференції для правого сегмента політичних сил, водночас вдавшись до заборони селянських, робітничих, професійних з'їздів»²⁷.

Можливо, за більш сприятливих умов модель гетьманської влади, сперта насамперед на присутність іноземного військового контингенту, що виконував роль стабілізуючої сили,

могла б прижитися і вкорінитися в український ґрунт. Принаймні в глибинах української історії вона мала віддалені аналоги. Але на шляху такого вкорінення стали дві тісно пов'язані між собою перепони. Насамперед, Німеччина й Австро-Угорщина програвали світову війну, і на їх територіях спалахнули власні революції. Їхні війська в Україні швидко революціонізувалися, а тому позбулися стабілізаційної ролі. По-друге, революційний потенціал суспільства, лише притлумлений гетьманським режимом, з кінця літа 1918 р. розгорівся з новою силою і восени вибухнув антигетьманським повстанням. Розходження ідейних орієнтацій гетьманської влади та більшості суспільства були очевидними, в очах широких верств гетьман і його адміністрація не мали жодної легітимності. Консервативна політика, яка сприймалась більшістю як реставрація дореволюційних порядків, була неприйнятною для селян, робітників, інтелігенції, які керувались не стільки партійними програмами, скільки ідеями соціальної справедливості, відторгненням старого ладу, бажаннями жити в новому суспільстві. В опозиції до гетьмана знаходились практично всі українські політичні партії, які свого часу склали основу Центральної Ради. Влітку 1918 р. вони об'єдналися в опозиційний до гетьмана Національний союз. Саме з надр Національного союзу вночі 13 листопада вийшла Директорія, яка очолила антигетьманське повстання. До її складу увійшли добре знані з часів Центральної Ради В. Винниченко (голова) та С. Петлюра (головний отаман), а також менш відомі широкому загалу П. Андрієвський, А. Макаренко і Ф. Швець.

Позбувшись підтримки німецьких та австрійських військ, гетьманський режим нічого не зміг протипоставити повстанцям. 18 грудня Директорія урочисто прибула до Києва.

Падіння гетьманського режиму, відновлення Директорією Української Народної Республіки знаменувало повернення до влади політиків ліводемократичного спрямування. 26 грудня новостворений уряд УНР очолив український соціал-

демократ В.Чехівський, а міністри були репрезентантами УСДРП, УПСР, УПСФ та УПСС. Попри те, що всі зазначені партії тяжіли до соціалізму, досить швидко з'ясувалося, що їхні візії майбутнього політичного устрою УНР відчутно різнилися. Спроби узгодити їх через так званий «трудовий принцип», який мав поєднати кращі риси радянської та парламентської систем, успіхом не увінчалися. Ідея розколу панувала не лише між партіями, які входили до Українського національного союзу, а й у середовищі окремих партій. Ще 1918 р. на ліву та праву частини розкололась УПСР, а в січні 1919 в УСДРП утворилася фракція незалежних соціал-демократів. Були дві обставини, які прямо впливали на позиції політиків та до краю загострювали ситуацію в Україні Перша була пов'язана з розгортанням в Одесі, Херсоні та Миколаєві військового десанту Антанти, а друга — з новою ескалацією неоголошеної більшовицькою Росією війни проти УНР, захопленням червоними Харкова та наступом на Лівобережжя.

За таких умов провідні політичні сили УНР мали вирішити, з ким їм бути далі: із західною демократією проти більшовиків, чи з більшовиками — проти Антанти. Вистояти власними силами проти обох цих потуг не уявлялося можливим. Парламентарна західна демократична система, побудована на політичних свободах, рівності громадянських прав, низовому самоуправлінні імпонувала українській інтелігенції, яка вбачала в ній свою політичну мету, але така система погано узгоджувалася з політично нерозвиненою більшістю населення, одна частина якого жила поза політикою, керуючись стратегією виживання, а інша під впливом популістських гасел схилилась до радянських форм влади. Пошуки орієнтації розкололи українську політичну еліту на кілька таборів.

Червона агресія зміцнила позицію прихильників союзу з Антантою та антибільшовицькі настрої в Директорії. 16 січня вона оголосила стан війни з радянською Росією. 23 січня в

Києві відкрився Трудовий конгрес, на якому гаряче обговорювалися основи політичного устрою УНР. Основний підсумковий документ Конгресу — «Закон про форму влади на Україні» — віддавав перевагу демократичному ладу над пролетарською диктатурою й зобов'язував уряд УНР підготувати закон про вибори всенародного парламенту. Водночас цей закон усю повноту влади зосередив у руках Директорії, яка «мала бути верховною владою і видавати закони, необхідні для оборони Республіки»²⁸.

Важливим епізодом в роботі Трудового конгресу було схвалення Акту Злуки про об'єднання в одну державу східних і західних українських земель. Це була подія історичного значення. Ідея воз'єднання розділених кордонами двох імперій гілок одного народу була задекларована ще 1848 р. Відтоді вона стала складовою частиною української національної ідеї та ідейно-теоретичною підвалиною національно-визвольного руху. Після проголошення у жовтні 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки одразу ж на порядок денний було поставлено питання об'єднання. Згідно з Актом Злуки ЗУНР входила до складу УНР як Західна Область УНР (ЗОУНР), зберігаючи свої державні інститути, насамперед Національну раду та Державний секретаріат. Від об'єднання обидві сторони чекали більшого, ніж реально отримали. Як твердив М. Шаповал, злука була «більше теоретично-юридичною, ніж фактичною»²⁹.

Проголосивши курс на побудову парламентської республіки, керівництво УНР розраховувало в такий спосіб знайти підтримку у представників Антанти, але біда полягала в тому, що остання розглядала Україну тільки як південь Росії та виходила з принципу відновлення небільшовицької єдиної та неподільної Росії. Директорія також лякала Антанту своєю соціалістичною лівизною, яка їй бачилась як національний варіант більшовизму. Контакти між українськими та французькими представниками не мали особливого успіху, але українці не втрачали надії.

Нестримний наступ червоних військ змусив Директорію на початку лютого залишити Київ та перебратись до Вінниці. 9 лютого ЦК УСДРП відкликав із уряду й Директорії своїх представників. Скориставшись цим рішенням, голова Директорії В. Винниченко подав у відставку. Принципово інакше повівся С. Петлюра: він оголосив про вихід з УСДРП й неможливість для себе ухилитися від виконання державних обов'язків.

13 лютого Директорія призначила новий склад Ради народних міністрів. Очолив її безпартійний на той час С. Остапенко. До складу уряду ввійшли представники трьох партій — соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників та народних республіканців, які орієнтувалися на демократичні засади та держави Антанти.

Дві провідні соціалістичні українські партії (УСДРП та УПСР) добровільно відмовилися від влади. Здавалося, що в такий спосіб будуть зняті перепони, які стояли на шляху до порозуміння з Антантою. Але досить швидко виявилось, що це не був вихід із становища. В Україні стихійно ширилися прорадянські настрої, викликані ліквідацією приватної власності на землю в радянській Росії і тотальним зрівняльним поділом землі. Під впливом цих настроїв опинилася й армія УНР.

21 березня у Вапнярці командування Південно-Західного фронту, відрізаного від решти армій УНР внаслідок захоплення радянськими військами Жмеринки, створило Револьюційний комітет, який оголосив про перехід на радянську платформу. 22 березня в Кам'янці-Подільському під головуванням В. Чехівського з представників УСДРП та УПСР (центральна течія) утворився Комітет охорони республіки, який так сформулював свою програму: «1) охорона порядку і спокою; 2) переговори з Директорією про негайне припинення переговорів з французьким командуванням в Одесі й розгортання переговорів з радянським урядом України»³⁰. А коли війська Антанти під тиском Червоної армії змушені

були залишити спочатку Херсон і Миколаїв, а на початку квітня й Одесу, стратегічна помилка орієнтації на Антанту стала очевидною. «Саме в ту добу загальна анархія і хаос на українському фронті дійшли до найвищого щабля, — свідчив І. Мазепа. — За уряду Остапенка не було ні влади, ні контролю. Тому грубі мільйони, що видавались на різні нові формування, пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів, здебільшого в Галичину, і цим вносили ще більшу дезорієнтацію як на фронті, так і в запіллі»³¹.

9 квітня в Рівному члени Директорії С. Петлюра та А. Макаренко санкціонували створення нового соціалістичного складу уряду УНР, який очолив Б. Мартос. Призначення нового уряду свідчило про крах проантантівської орієнтації. Вона не забезпечила УНР зовнішньополітичної підтримки, більше того, призвела до значних соціальних ускладнень, ізолювала провід УНР від народних мас, дозволила більшовикам захопити владу над переважною частиною України. Реорганізація уряду стала відчайдушною спробою вибратися з політичної пастки, в яку потрапила Директорія.

12 квітня уряд Б. Мартоса оголосив свою програмову декларацію. В ній він закликав до об'єднання всі політичні та соціальні сили народу. Кабінет Б. Мартоса урочисто оголошував, що «не буде кликати собі на допомогу чужої військової сили з якої б то не було держави»³². Оголошуючи орієнтацію на власні сили, уряд обіцяв звернути особливу увагу на забезпечення армії та сімей військовослужбовців, оголошував себе прихильником зміцнення демократичного ладу, в системі якого віднайшов місце робітничо-селянським трудовим радам.

У декларації не містилося жодного слова про можливість ведення переговорів з радянським урядом України. Селянські повстанські виступи, що охопили Україну, і були спрямовані проти політики більшовиків, вселяли надію в уряд Б. Мар-

тоса. Саме на союз із повстанцями та політичними силами, які очолювали цей рух (українські ліві есери й соціал-демократи незалежники), уряд робив ставку, проголошуючи курс на власні сили. Однак і цього разу декларації розійшлися з реаліями життя. Українським політикам так і не вдалося об'єднати національні сили в єдиний фронт. Насамперед не було єдності в самій Директорії. 5 травня уряд Б. Мартоса змушений був залишити Рівне й евакуюватися до Радивилова; туди ж із Здолбунова переїхали члени Директорії С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко. 9 травня три названі члени Директорії обрали С. Петлюру її головою, а 13 травня на нараді з урядом П. Андрієвського були виключені зі складу Директорії.

У травні військово-стратегічне становище УНР стало ще гіршим. Армія УНР опинилася під обопільними ударами червоних та польських військ. Втрата Луцька, захопленого польською армією генерала Ю. Галлера, позбавила Директорію власної території — з рештками державних установ та армії вона змушена була перейти на територію Західної області Української Народної Республіки (ЗОУНР). Об'єднання двох частин України в одну державу мало величезний історичний сенс, але в конкретних умовах 1919 р. додало проблем урядам і УНР, і ЗУНР. Їм було надзвичайно важко узгодити свої інтереси та дії. Останні дні травня стали критичними для Директорії та уряду Б. Мартоса: поляки захопили Тернопіль, більшовики — Волочиськ. Передові загони обох армій розділяла смуга завширшки 10–20 км, на якій перебувала Армія УНР.

1919 рік був часом найвищого напруження у боротьбі за владу в Україні між різними політичними угрупованнями. Лінії фронтів стрімко пересувались то в одну, то в іншу сторону, бойові дії велись, як правило, вздовж залізниць, а більшість території перебувала чи то в стані перманентної зміни влади, чи безвладдя. Останнє сприяло поширенню

повстанських загонів, які виконували функції місцевої влади і самоохорони. Окремі повстанські загони контролювали територію кількох суміжних волостей або окремого повіту, за межі якої виходили лише за екстраординарних обставин на короткий час, маневруючи під натиском сильнішого ворога. Як тільки небезпека зникала, вони одразу поверталися назад. Отамани, як правило, здійснювали і виконавчу, і законодавчу, і судову владу на власній території. Більшість отаманів Правобережної України, значна частина Полтавщини та Чернігівщини сповідували уенерівську ідеологію, визнавали зверхність головного отамана С. Петлюри. Влітку 1919 р. на переговори з Директорією до Кам'янця-Подільського приїздив один з найавторитетніших повстанських отаманів Д. Терпило, широко відомий як отаман Зелений. Однак організувати якісну, масштабну взаємодію з повстанцями Армії УНР не вдалося.

Практично безвихідне становище змусило С. Петлюру вступити у переговори з поляками про перемир'я та спільні дії проти більшовиків. Укладене перемир'я дало змогу Армії УНР силами 15 тис. бійців вибити на початку червня червоні війська з Кам'янця-Подільського та південно-західного Поділля. Так був створений плацдарм для літнього наступу об'єднаних українських армій. Він став можливим після того, як під тиском поляків Українська галицька армія (УГА) змушена була перейти Збруч і приєднатися до Армії УНР.

До Кам'янця-Подільського переїхали й державні служби ЗОУНР. Ця обставина активізувала праві українські політичні сили. 15 липня вони оголосили про утворення Українського національно-державного союзу. На початку серпня Союз подав голові директорії С. Петлюрі програмну «записку», в якій різко критикував соціалістичний курс уряду Б. Мартоса. В умовах кінця літа 1919 р. уряд УНР перебував у вкрай скрутних умовах і був мало на що здатний. С. Петлюра став схилитися до необхідності зміни урядового курсу й поповнення уряду правими елементами.

12 серпня була оголошена нова урядова декларація, після чого Б. Мартос пішов у відставку. 27 серпня було сформовано новий склад кабінету міністрів, який очолив І. Мазепа. Вибір Мазепа на посаду голови уряду не був випадковим. Він був не лише прихильником правих соціал-демократичних поглядів, але й добрим організатором, людиною сильної волі, яка здатна була дати новий позитивний імпульс роботі уряду.

Для оперативного керівництва об'єднаними збройними силами 11 серпня було створено штаб головного отамана, який очолив генерал М. Юнаків. Загальне число бійців обох армій перевищувало 80 тис., з них 45 тис. припадало на УГА.

Наступ на більшовиків після об'єднання армій був успішним. Ще в липні Червона армія, яка одночасно вела бої і з армією генерала А. Денікіна, змушена була залишити Проскурів, Нову Ушицю, Вапнярку. На початку серпня українські частини взяли Жмеринку та Вінницю.

Після створення штабу головного отамана постало завдання спільного походу українських армій проти більшовиків. Спочатку похід розвивався вдало, й українські війська навіть на кілька годин захопили Київ, який потім без бою віддали денікінським частинам. Згодом між командуванням Армії УНР і УГА виникли принципові розходження. Армія УНР вступила у боротьбу з білогвардійцями, тоді як командування УГА підписало з ними угоду про перемир'я. В середині листопада уряд ЗОУНР на чолі з Є. Петрушевичем залишив Україну й виїхав до Відня.

Армія та державний провід УНР наприкінці листопада опинилися в районі Чорторії на Волині затиснутими з трьох боків червоними, білими та поляками. Порятунком із «трикутника смерті» для армії знайшли в партизанському поході по тилах білих і червоних. Пізніше він дістав назву Першого зимового походу.

Голова Директорії С. Петлюра виїхав до Варшави, де українська дипломатична місія на чолі з А. Лівіцьким вела переговори з поляками. Польща була чи не єдиною країною,

в інтересах якої лежало збереження УНР. Ю. Пілсудський добре усвідомлював небезпеку відновлення єдиної та неподільної Росії незалежно від того, буде вона білою чи червоною. Тому в його плани входило підтримати УНР, а також утворити федеративний союз із Литвою та Білорусією. Це давало певну перспективу С. Петлюрі, він міг розраховувати на спілку з поляками. Проте вони жорстко ставили питання про належність Східної Галичини та Західної Волині до Польщі. Піти на таку угоду було не просто, але й інших шансів продовжити боротьбу за державність України не існувало (до всього, західноукраїнські землі давно вже були окуповані поляками з дозволу Антанти). 22 квітня 1920 р. між Польщею та УНР була підписана таємна Варшавська угода, за якою українсько-польський кордон визначався лінією р. Збруч, а далі — східним кордоном Рівненського повіту аж до Прип'яті. Здобувши ці територіальні поступки, Польща визнала УНР суверенною державою, з якою підписала військову конвенцію про спільну Київську виправу.

25 квітня 1920 р. об'єднані польсько-українські війська відкрили бойові дії проти більшовиків. 7 травня до рук об'єднаних сил потрапив Київ. Це був найвизначніший успіх походу. Командування червоних терміново перекинуло в Україну Першу Кінну армію, що змінило співвідношення сил і дозволило червоним перейти у контрнаступ, який розбився лише об «стіни» Варшави.

Після «чуда над Віслою» почався новий етап війни, але він виявився нетривалим. Знесилені протистоянням польська й радянська сторони почали шукати шляхи до замирення. 12 жовтня 1920 р. у Ризі вони підписали прелімінарний, а 18 березня 1921 — мирний договір. Делегацію УНР до договірного процесу не допустили, зате радянська сторона складалася з представників РСФРР та УСРР. Це був показовий факт. Польща відмовилась від свого недавнього союзника й визнала УСРР. Західноукраїнські землі залишилися в складі Польщі.

Фактично Ризький мирний договір завершив добу УНР, боротьба за яку розтяглася на чотири роки. Застереження «фактично» спричинене тим, що весь 1921 р. Україна була охоплена масовим селянським повстанським антикомуністичним рухом. Діячі УНР покладали чимало надій на цей рух як на свою соціальну опору й союзника, але досвід показав, що перерости в щось позитивне та більше, ніж спорадичний і локальний спротив політиці «воєнного комунізму», він не спромігся.

Пошуки причин невдачі Української революції були чи не головним заняттям української політичної еміграції 20–30-х рр. Це був своєрідний відгомін недавнього минулого, спроба віднайти додаткові аргументи на свою користь та ще раз показати пальцем на справжніх винуватців катастрофи, якими вважали своїх політичних опонентів. Подібного роду історіографічна ворожнеча спричинилась до появи державницької школи в українській історіографії, яка протистояла старій народницькій історичній традиції. Змагання двох шкіл рухало українську історіографію вперед, але навряд чи сьогодні щось можна пояснити звинуваченнями Центральної Ради в соціалістичності її ідеології чи в нерозумінні ролі армії. Як видасться, пошуки пояснень у межах самих подій революції вже мало чого додадуть, хоч би як ми ці події не вибудовували. Потрібна значно ширша система аргументації, яка б включала в себе довготривалі явища, котрі вплинули на хід революції, але були започатковані задовго до неї, а також певний порівняльний контекст, принаймні в межах Центральної та Східної Європи. Цей контекст повинен допомогти знайти відповідь на близьке нашій темі запитання: чому в один і той самий час Польща, Чехословаччина, Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія дістали свою державність, а Україна, Білорусія, народи Кавказу — ні.

Тема «Влада і суспільство» дає можливість системного пошуку відповіді на це запитання. Вона, з одного боку, дозволяє подивитись на революцію як суспільний феномен,

певну аномалію суспільного розвитку. З іншого боку, вона створює об'єктивні умови для дослідження механізмів взаємодії державних інститутів і основних суспільних груп. Власне, подібна взаємодія і є історією революції.

Звертаючи увагу на дореволюційну історію, треба насамперед відзначити, що в цей час ідея української державності існувала лише з загальному вигляді в поодиноких публічних та партійних документах і не була подразником масової національної свідомості. Своєю чергою, й про масову національну свідомість до 1917 р. треба говорити дуже обережно. Український соціолог О. Бочковський, звертаючись до теми революції, відзначав, що «з національного боку український народ не був і не міг бути належно підготовлений до цього великого здвигу. В процесі історії, з причин від себе незалежних, український народ не розвинувся в модерну націю»²⁷.

Р. Шпорлюк висловив думку про те, що на причинах поразки Української революції головним чином позначилися великі прогалини в організації та мобілізації нації, примусово спинені царським самодержавством, яке заблокувало нормальний розвиток української освіти, науки, культури, а зрештою — й соціуму.

Характерною особливістю Української революції було тісне поєднання національного та соціального рухів. Це пояснювалося тим, що українці були гнобленим народом, неповною нацією, яка втратила у XVIII ст. власну еліту. Нерозв'язаність аграрної проблеми, селянське малоземелля й наявність в Україні великої кількості російських і польських поміщиків тісно об'єднували національний і соціальний рухи.

В зв'язку з цим звернемо увагу на дві обставини. Насамперед, українське селянство, загалом неписьменне і з невисоким рівнем національної свідомості, сприймало національну ідею не як самостійну та самодостатню, а як один із можливих шляхів вирішення аграрного питання. В силу свого культурно-політичного стану воно не мислило національно-

державними категоріями, але було надзвичайно радикально наставлене щодо поділу поміщицької землі.

Інша обставина полягала в тому, що молода українська новочасна еліта — інтелігенція була дуже тісно прив'язана до села й селянства. Її набута національна свідомість мала в своєму підґрунті українську селянську стихію, а розв'язання соціальних проблем селянства становило важливу частину політичного світогляду.

Отже, сценарій національної революції, а відтак і становлення національної державності значною мірою визначалися розвитком соціальних сюжетів. Детермінованість національного соціальним мала як позитивні, так і негативні наслідки, а також своєрідну діалектику, яка визначала перебіг Української революції. Спочатку, коли після повалення самодержавства створилися демократичні умови для розвитку національного руху, а державна влада ще мала контроль за ситуацією на місцях, соціальний компонент був приглушеним і лише посилював український національний рух. Національні сюжети домінували в розвитку Української революції, але в міру того, як державна влада на території Росії та України зазнавала щораз помітнішого морального занепаду, політичні настрої радикалізувалися, значення національного в революції дедалі більше поступалося соціальному.

За влади гетьмана П. Скоропадського, який намагався збудувати Українську державу на консервативних ідеях, поновив приватну власність на землю та дію дореволюційного законодавства, соціальні ідеї в настроях селянства зайшли в суперечність із національними. Селянство відмовилось підтримувати Українську Державу, яка відбирала в нього землю й хліб. Українська ідея була сильно здискредитована в очах селянства, яке восени 1918 р. підняло масовий рух проти гетьманської держави й знищило її.

Директорія, котра прийшла до влади на хвилі боротьби з гетьманським режимом і проголосила відновлення Україн-

ської Народної Республіки, так і не змогла цілком реабілітувати національну ідею. Остання мала шанс зміцнитися проголошенням соборності українських земель. Проте злука східної та західної частини України, урочисто продекларована й відсвяткована 22 січня 1919 р., залишилася формальним актом.

Звернемо увагу ще на одну проблему, коріння якої виходить за межі хронології революції. Це етнічна специфіка міст України, яка склалась у XIX ст. За переписом 1897 р., в підросійській Україні проживало 39 млн. осіб, абсолютну більшість яких — 31 млн. — становили етнічні українці. Проте в містах частка українців не перевищувала третини, а у великих промислових центрах — Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові — була ще нижчою (17%). Ще разючіше виглядала статистика працівників провідних галузей суспільного життя. Так, у державно-адміністративному апараті нараховувалося 47% росіян і тільки 30,8% українців, у торгівлі 48% становили євреї, тоді як українці — лише 13%²⁸. Десятиліття русифікаторської політики й фактичної заборони вільного розвитку української культури зробили міста України російськомовними, в них домінувала російська культура й російські громадські та політичні організації. Влітку 1917 р. під час виборів до міських дум українцям не вдалося виграти в жодному з міст України. Російська революційна демократія назагал ставилася негативно до українського руху, а про консервативні та ліберальні кола й говорити не доводиться.

Соціальна база українського руху в містах була дуже обмеженою. Можна говорити про відносну нечисельність української інтелігенції. Констатуючи цей факт, І. Мазепа писав: «після вибуху революції ми не мали змоги організувати міцного проводу ні за доби Центральної Ради, хоч фактично тоді існував у нас єдиний національний фронт, ні за влади П. Скоропадського (панували російські консервативні сили), ні за доби Директорії»²⁹.

Українська еліта була не лише малочисельною, а й належала до різних політичних партій, які не могли дійти згоди в питаннях соціальної та національної політики. З розвитком революції вони подробилися ще на менші міжпартійні групи та групки, що унеможливило справу керівництва революційними масами, посилило стихійні революційні процеси, зрештою, призвело до того, що політичну ініціативу в Україні перехопили більшовики. Дуже показовим із цього погляду були події під Крутами. Туди на захист Києва від більшовиків виїхав невеликий військовий підрозділ, сформований із київської учнівської та студентської молоді. Інших захисників у переповненому військами й цивільним населенням місті не знайшлося. П. Христюк свідчив, що після проголошення Четвертого Універсалу УЦР «на очах відбувався поділ робітництва і інтелігенції Києва на два табори не стільки по класово-соціальних ознаках, скільки по національній приналежності: з одного боку творився антиукраїнський російсько-жидівський табір, з другого — все більше ізолювалися та зменшувалися сили української революційної демократії»³⁰.

Українській владі не вдалося за всі роки революції на довгий час закріпитися в жодному з великих промислових центрів України, Армія УНР неодноразово змушена була залишати Київ, Харків, Полтаву, Житомир, Катеринослав, Одесу. Отже, міста України виявилися нейтральними чи ворожими до українського руху, це змушувало його ще тісніше прив'язуватися до села.

Як відомо, з часів Б.Хмельницького Україні не таланило на харизматичних лідерів. Не стала винятком й революція. Можливо, найяскравішим харизматиком доби визвольних змагань був Нестор Махно, але йому не вистачило національної свідомості. Треба думати, що подібний стан справ не був випадковим. Селянська українська нація не могла в короткий революційний строк утворити розвинену політично та національно еліту, з якої мав би з'явитися загально-

національний лідер необхідного масштабу, натомість селянство у великій кількості продукувало великих і малих «батьків»-отаманів.

Селянський повстанський рух був найхарактернішою особливістю Української революції. Він ще раз нагадує нам про селянський характер української нації, про значення аграрного питання, про незначну роль міських елементів у революції, а також про те, що, очевидно, створення суверенної Української держави на початку ХХ ст. лежало поза об'єктивними можливостями нації та її проводу.

Фатальна невдача українського державотворення була захована не так у кон'юнктурних помилках політичного проводу, як в органічних структурних вадах українського націотворення. Ці вади виявились у деформованій соціальній структурі нації, її культурній та освітній відсталості, слабкій присутності в містах, недостатній національній свідомості й відмобілізованості.

Нарешті, повернемося до проблеми контексту Центральної та Східної Європи. Зазначені вище характерні риси української нації були тим або іншим чином притаманні й іншим «малим» чи «недержавним» народам. Ця обставина переводить розмову з теми «недорозвинутості» українців до пошуків причин, які виявились сприятливими для одних і несприятливими для інших. Історики вважають, що це були проблеми, пов'язані не з різницею у розвитку революційних процесів, а зумовлені ходом Першої світової війни й насамперед уявленнями країн-переможниць про післявоєнну політичну карту Європи. Польща, Чехословаччина, країни Прибалтики отримали свою державність завдяки підтримці країн-переможниць. Для УНР зовнішньополітичний фактор виявився катастрофічно несприятливим. Спроби українських політиків довести, що їхня країна є реальним суб'єктом післявоєнного перевлаштування Центральної та Східної Європи, зазнали невдачі. Українські аргументи на користь побудови незалежної держави не були взяті до уваги ні

країнами Четверного союзу, ні Антантою, ні більшовиками. Всі три сили бачили в Україні об'єкт, а не суб'єкт історичного процесу.

Якщо українська державність протягом революції не змогла ствердитись, то це ще не є підставою для тверджень про повну поразку революції, а тим більше — про катастрофу. Соціальні катастрофи неминуче призводять до суспільного занепаду. Ми ж можемо відзначити значні позитивні зрушення в стані української нації, які відбулися за роки революції. Можна говорити про потужний мобілізаційний вплив революції на національні сили. Вона сприяла зростанню національної консолідації, самосвідомості, росту еліти. Вона цілком і повністю знищила той принижений статус, який мали українці в царській Росії. Про це досить влучно сказав ще у березні 1917 р. М. Грушевський: «Українського питання вже немає. Є вільний, великий український народ, який буде свою волю в нових умовах свободи»³¹.

За роки визвольних змагань українська школа, наука, культура стали реально існуючими загальнонаціональними структурами, до них додалося створення власної Церкви. Діяльність політичних партій, громадських організацій, засобів масової інформації активізувала українців, сприяла росту національної самосвідомості. В роки революції почався процес культурного оновлення нації. Вона активно надолужувала те, чого не могла зробити в умовах самодержавства. Під час революції спостерігалось піднесення українського книговидання. Вітчизняна література збагатилася десятками нових прізвищ. Революція стала предметом літературного осмислення. Ці фундаментальні й надзвичайно потужні модернізаційні процеси змусили більшовиків до важливих поступок українцям. Першою з них було створення УСРР. Вона не була повноцінною державою, але, як порівняти з бездержавним статусом України до революції, це було певне просування вперед. Друга поступка стосувалася процесу українізації. Щоб не виглядати окупаційною владою, більшовики

змушені були українізувати (коренізувати) управлінський апарат.

Україна багато втратила від того, що великій кількості національної інтелігенції довелося емігрувати. Проте наявність української політичної еміграції стала важливим фактором наступного розвитку національно-визвольної боротьби й водночас інтеграції українства у світ. Осмислення еміграцією наслідків та досвіду революції стало наріжним каменем формування української націоналістичної та державницької ідеології.

¹ Февральская революция 1917 года: Сб. документов и материалов. — М., 1996. — С. 156.

² Там же. — С. 176.

³ Там же. — С. 177.

⁴ Милуков П.Н. Воспоминания. — М., 1991. — С. 474, 480.

⁵ Февральская революция 1917 года: Сб. документов и материалов. — С. 82.

⁶ Гайда Ф.А. Механизм власти Временного правительства (март–апрель 1917 г.) // Отечественная история. — 2001. — № 2. — С. 148.

⁷ Киевлянин. — 1917, 6 марта.

⁸ Державний архів Полтавської області. — Ф. 772. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 38–38зв.

⁹ Киевская мысль. — 1917, 18 марта.

¹⁰ Киевлянин. — 1917, 5 марта.

¹¹ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 279.

¹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — С. 105.

¹³ Там само. — С. 327.

¹⁴ Там само. — С. 344.

¹⁵ Милуков П.Н. История второй русской революции. — Минск, 2002. — С. 251.

¹⁶ Там же. — С. 339.

¹⁷ Нова Рада. — 1917 р. — 27 серпня.

¹⁸ Там само. — 29 серпня.

¹⁹ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. — С. 757.

²⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — С. 363.

²¹ Там само. — С. 400.

²² Там само. — С. 488.

²³ Там само. — Т. 2. — С. 101.

²⁴ Цит. за: Історія України: нове бачення. — К, 2000. — С. 225.

²⁵ *Верстюк Владислав*. Українська Центральна Рада. — К, 1997. — С. 249.

²⁶ *Пиріг Р.Я.* Українська Гетьманська Держава 1918 року. Історичні нариси. — К., 2011. — С. 96.

²⁷ Там само. — С. 322.

²⁸ *Шаповал М.* Велика революція: 3 нагоди 10-ліття революції на Україні. — Прага, 1928. — С. 127.

²⁹ *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Частина перша: Центральна Рада–Гетьманщина–Директорія. — 2-е вид. — Б.М. — 1950. — С. 95.

³⁰ Політична історія України. XX століття. — У шести томах. — Т. 2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). — К. — 2003. — С. 339.

³¹ *Грушевський М.* Велика хвиля. // Грушевський М. Твори у 50-ти томах. — Т. 4. — Кн. 1. — Серія суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради). — Львів, 2007. — С. 7.

Розділ VII. ДЕРЖАВА І СУСПІЛЬСТВО В РАДЯНСЬКУ ДОБУ

Покоління, яке народилося в незалежній Україні, тільки вступає у доросле життя. Два попередніх тривалий час жили в радянські часи і по-різному ставляться до цього відрізка свого життя. В тому, що стосується недавнього минулого, історична пам'ять українського суспільства поділена приблизно навпіл. Половина громадян оцінює радянську добу різко негативно. Інша половина бере до уваги незаперечні докази масових злочинів, скоєних найвищими функціонерами держави, але все-таки оцінює її позитивно.

Дослідники ще не розібралися в причинах такого різноголосся. Мабуть, розгадка в тому, що вони бралися за дослідження після того, як ставали на платформу однієї із сторін. Щоб об'єктивно вивчити суспільно-політичну систему й відповідний їй соціально-економічний фундамент радянського ладу, потрібно відійти на максимально можливу відстань від позицій, продиктованих ідеологічними упередженнями.

Аналіз відносин між державою і суспільством мусить виявити істотну, на цивілізаційному рівні, розбіжність радянського способу життя від магістрального напрямку в розвитку людства. В історіографії подібний аналіз ще не здійснювався з належною глибиною. Розбіжність існує навіть у питанні про те, який лад існував в радянській Україні — соціалістичний чи комуністичний? Системний аналіз відносин між державою і суспільством доводиться починати з усталення термінології.

1. Соціалізм і комунізм у доктринальному вимірі

Професор Каліфорнійського університету (Берклі, США) Мартін Маліа мав рацію, коли зауважив: «У сучасному політичному словнику нема поняття, більш переобтяженого багатозначністю, ніж поняття “соціалізм”»¹. Цей термін (від лат. *socialis* — суспільний) в його відмінній від марксистського терміну «комунізм» інтерпретації уперше був використаний на поч. 1830-х рр. у журналістиці — англійській (для характеристики дій послідовників Р. Оуена) і французькій (для характеристики праць К.-А. де Сен-Сімона). Мислителі, які розробляли соціалістичні ідеї в системному вигляді (до названих слід додати Ш. Фур'є), вважали, що вони можуть бути втілені в життя шляхом поступового вдосконалення суспільства.

Зокрема, вони твердили, що успішні верстви суспільства, особливо підприємницькі кола, мусять не тільки підтримувати функціонування державних інститутів, але й турбуватися про ветеранів, інвалідів, удів, бездоглядних дітей тощо. Мова не йшла про благодійність, яка має добровільний характер. Вилучення частки підприємницького доходу на потреби малозабезпечених верств вони покладали на державу. Одночасно держава повинна була забезпечувати сприятливі умови для приватного підприємництва як джерела наповнення бюджету. Збалансована турбота про інтереси бідних і багатих мусила сприяти зменшенню соціальної напруженості і утвердженню класового миру.

У Німеччині, яка була політично роздроблена і економічно менш благополучна, ніж Велика Британія та Франція, встановлення соціальної справедливості пов'язувалося з більш радикальними заходами. Тут ставав популярним термін «комунізм» (від лат. *communis* — спільний). Комуністи вважали, що приватне підприємництво породжує всі негаразди, і тільки усупільнення засобів виробництва у формі націоналізації, конфіскації або реквізиції здатне радикальним

чином гармонізувати суспільні відносини. 24-річний Ф. Енгельс в лютому 1845 р. виступив на зборах в містечку Ельберфельд (де раніше навчався в гімназії) з пропозицією перетворити державу на всезагального власника. Він був цілком щирим, обґрунтовуючи цю пропозицію в таких виразах: «Комуністичний принцип є принципом майбутнього, за це говорить хід розвитку всіх цивілізованих націй, за це говорить швидко прогресуючий розклад усіх дотеперішніх соціальних установ, за це говорить людський здоровий розум і насамперед — людське серце»². Зрозуміло, однак, що реалізація комуністичної ідеї загрожувала суспільству класовою війною.

В лютому 1848 р., тобто напередодні європейських революцій з'явилася знаменита брошура К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії». Основоположники марксизму відкинули в ній попередній зміст терміну «соціалізм», який можна було вкласти в два слова: класовий мир. Відтоді в марксизмі цей популярний термін набув однаковий зміст з терміном «комунізм», тобто став означати ліквідацію приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. Та всупереч сподіванням термін «комунізм» серед послідовників К. Маркса не прищепився. Через чотири десятка років у передмові до англійського видання «Маніфесту» Ф. Енгельсу довелось так пояснювати їхній з К. Марксом термінологічний вибір при написанні цього твору наприкінці 1847 р.: «Коли ми писали його, ми не могли назвати його *соціалістичним* маніфестом. У 1847 р. під назвою соціалістів були відомі, з одного боку, прихильники різних утопічних систем: оуеністи в Англії, фур'єристи у Франції, причому і ті і другі уже виродились у чистісінькі секти, які поступово вимирали; з другого боку, — всілякі соціальні знахарі, які обіцяли, без всякої шкоди для капіталу і прибутку, усунути всі соціальні лиха з допомогою всіляких латок. В обох випадках це були люди, які стояли поза робітничим рухом і шукали підтримки скоріше у “освічених” класів. А та частина робітничого

класу, яка переконалася у недостатності чисто політичних переворотів і проголошувала необхідність докорінної перебудови суспільства, називала себе тоді комуністичною. Це був грубуватий, погано обтесаний, чисто інстинктивний вид комунізму; проте він намацував найбільш основне і показав себе серед робітничого класу досить сильним для того, щоб створити утопічний комунізм: у Франції — комунізм Кабе, в Німеччині — комунізм Вейтлінга. Таким чином, у 1847 р. соціалізм був буржуазним рухом, комунізм — рухом робітничого класу... Для нас не могло бути ніякого сумніву в тому, яку з двох назв нам слід вибрати»³.

Основоположники марксизму не завжди вкладали однаковий зміст в поняття соціалізму і комунізму. У праці «Критика Готської програми» (1875 р.) К. Маркс уперше після «Маніфесту» звернув увагу на доктрину комунізму і виділив дві його фази, однотипні за відносинами виробництва та обміну, але різні за відносинами розподілу. При соціалізмі розподіл матеріальних і культурних благ мусив відбуватися за принципом «кожний по здібностям, кожному по труду», а при повному комунізмі — за принципом «кожний по здібностям, кожному по потребах». Ця праця була опублікована Ф. Енгельсом вже після смерті Маркса, в 1891 р. Навіть після того, як вона стала відомою, західноєвропейські марксистисти користувалися тільки терміном «соціалізм», під яким розуміли суспільний лад, позбавлений приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. Термін «комунізм» залишався для них за межами практичної політики, тому що тепер поєднувався з явно утопічною ідеєю розподілу матеріальних благ за потребами. Але в європейському суспільно-політичному русі термін «соціалізм» залишався популярним і в своєму первинному, тобто домарксистському значенні.

Революції 1848–1849 рр. були буржуазними, тобто протистоянням між капіталістами і феодалами. Але в них уже відчувалося протистояння між трудом і капіталом, пролетаріатом і буржуазією. Правлячі кола країн пореволюційної

Європи оцінили небезпеку і постаралися усунути її соціальними та економічними реформами. У середовищі робітничого класу, який з кожним десятиліттям ставав все численнішим і згуртованішим, така політика знаходила підтримку. Протилежні за економічними інтересами класи та їхні політичні сили шукали компроміс, і він виявився можливим на шляхах встановлення конституційної монархії і загального виборчого права.

Прагнучи заручитися суспільною підтримкою у справі об'єднання Німеччини, прусський канцлер О. фон Бісмарк пішов назустріч лідеру робітничого класу Ф. Лассалю і запровадив у 1867 р. загальне виборче право. Очолювані Б. Дізраелі британські консерватори в середині 1880-х рр. теж запровадили загальне виборче право. Опинившись в парламентах, соціалісти стали цінувати демократію, яка давала можливість законодавчим шляхом поліпшувати умови праці робітників і надавати підтримку слабозахищеним верствам суспільства. У провідних європейських країнах почали виникати контури держави, що намагалася організувати співробітництво класів. Соціалісти, у середовищі яких швидко поширювався марксизм, назвали себе соціал-демократами, щоб продемонструвати відданість демократії і соціальним реформам.

Лідери соціал-демократичних партій переконувалися, що краще рухатися в напрямі узгодження інтересів труда і капіталу, ніж тримати курс на знищення капіталу — рівноправного з робочою силою агента виробничого процесу. Економічну діяльність, пов'язану з використанням і примноженням капіталу, вони почали вважати таким же полем для прикладення інтелекту, як і діяльність у сфері науки, культури, релігії. У парламентах вони могли пропагувати посилення державного контролю за підприємництвом, перерозподіл бюджетних коштів на користь людей з низькими доходами або навіть націоналізацію засобів виробництва (як правило, з викупом). Залишаючись марксистами за світоба-

ченням, вони ставали в своїй практичній діяльності не тільки суперниками, але й партнерами політичних партій, які представляли інтереси капіталу. В Європі останньої чверті XIX ст. вже починалися процеси, яким тільки після Другої світової війни надали властиву термінологічну характеристику: перетворення капіталістичних держав на соціальні. Такі держави можна було б назвати соціалістичними, якби термін «соціалізм» не потрапив у комуністичну обгортку.

Започатковану європейськими революціями 1848–1849 рр. світоглядну еволюцію марксистів найбільш виразно озвучив один з керівників німецької соціал-демократії Едуард Бернштейн. Його ідеалом був класовий мир, а не війна класів, яка корінилася в основі марксистського світобачення. «Новий лад, — писав він в книзі “Історичний матеріалізм”, — принципово відмінний від буржуазного, повинен бути досягнутий шляхом творення, а не насилля, шляхом реформаторської праці з вдосконалення старого ладу»⁴. Будучи марксистом, Бернштейн вважав соціалізмом лад, позбавлений приватної власності, товарно-грошових відносин і вільного ринку. Як бачимо, він навіть не назвав соціалізмом той «новий лад», який мусив прийти на зміну старому. Посилаючись на успіхи у порозумінні класів, Бернштейн зробив заяву, яка найбільш виразно характеризувала його прагматичну ревізію марксизму: « Я відкрито заявляю, що знаходжу дуже мало смислу й інтересу в тому, що звичайно називають «кінцевою метою соціалізму». Ця *мета*, чим би вона не була, для мене — *ніщо*, *рух — це все*»⁵.

В. Ленін критично поставився до цієї еволюції західно-європейського марксизму. В умовах самодержавства, яке залишалося реліктом попередньої епохи, налагодити міжкласовий діалог було неможливо. Частина російської соціал-демократії, яка йшла за Леніним, проголосила відданість ідеям революційного марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії». Коли ж Лютнева революція покінчила з самодержавством, вождь більшовиків відчув, що створюється

сприятлива ситуація для завоювання влади його політичною силою.

Повернувшись з еміграції в революційну Росію, В. Ленін поставив перед більшовиками у «Квітневих тезах» триєдине завдання на період після взяття влади: перейменувати партію з соціал-демократичної на комуністичну й прийняти комуністичну програму, об'єднати партії в інших країнах з програмою революційного марксизму у Комуністичному інтернаціоналі і побудувати державу-комуни.

Своє розуміння комуністичної доктрини В. Ленін виклав ще до подій 1917 р.: «Наукова різниця між соціалізмом і комунізмом ясна. Те, що звичайно називають соціалізмом, Маркс назвав «першою» або нижчою фазою комуністичного суспільства. Оскільки *спільною* власністю стають засоби виробництва, остільки слово «комунізм» і тут можна застосовувати, коли не забувати, що це *не* повний комунізм»⁶. Отже, Ленін прийняв концепцію двофазного соціально-економічного ладу, який західноєвропейські соціал-демократи включили до свого теоретичного арсеналу після опублікування Марксової «Критики Готської програми». У доповіді про перегляд програми і зміну назви партії більшовиків Ленін не залишив сумнівів щодо того, як соціалізм переростатиме в комунізм: «Починаючи соціалістичні перетворення, ми повинні ясно поставити перед собою мету, до якої ці перетворення, кінець кінцем, спрямовані, а саме мету створення комуністичного суспільства, що не обмежується тільки експропріацією фабрик, заводів, землі і засобів виробництва, що не обмежується тільки суворим обліком і контролем за виробництвом і розподілом продуктів, але йде далі до здійснення принципу: від кожного по здібностям, кожному по потребах»⁷.

Не тільки непрофесіонали, але нерідко й фахівці дивляться на минуле очима сучасної їм епохи. Це явище, яке в теорії науки називають презентизмом, заважає оцінювати належним чином слова та дії історичних осіб. Зокрема, ми часто

оцінюємо праці В. Леніна під впливом тих уявлень про соціалізм, які склалися по факту. Тому слід підкреслити з особливою силою, що Ленін, як і всі інші керівники більшовицької партії, розглядав соціалізм по Марксу, тобто бачив різницю між соціалізмом і комунізмом тільки в сфері розподілу матеріальних і культурних благ. В галузі виробництва і обміну обидві фази комунізму були для нього тотожними. Соціалізмом він вважав соціально-економічний лад без приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку.

Услід за вождями більшовизму сучасні суспільствознавці здебільшого стверджують, що соціалістична революція почалася з моменту взяття влади партією Леніна у листопаді (жовтні за ст. ст.) 1917 р. Проте було б дивно, якби революція в країні, населення якої складалося переважно з дрібних власників, закінчилася перемогою тих, хто в принципі заперечував приватну власність і ринок. Більшовики прийшли до влади на чужих гаслах і почали власну, традиційну для Росії «революцію згори» тільки після зміцнення своєї влади. Коли саме?

31 березня 1918 р. у вузькому колі найближчих до вождя членів ЦК партії більшовиків обговорювалося питання: що робити далі? «Констатовано, — вказувалося на засіданні, — що період завоювання влади закінчився, іде основне будівництво»⁸. Оскільки в ході обговорення виникли різні думки, було вирішено скликати пленум ЦК. 7 квітня пленум ЦК РКП(б) доручив В. Леніну «виробити тези, що стосуються даного моменту, і подати в ЦК». Ленін продиктував стенографістці «Тези про завдання Радянської влади в теперішній момент» і роздав їх більшовицькому керівництву. На підставі тез і обміну думками в своєму найближчому оточенні він написав між 13 і 26 квітня велику статтю. Текст її обговорювався на засідання ЦК 26 квітня. Було ухвалено опублікувати її під назвою «Чергові завдання Радянської влади» в газетах «Правда» та «Известия ВЦИК», а також окремою брошурою. У 1918 р. в різних містах Росії вийшло

більше десяти видань цієї брошури. На підставі ідей, які в ній формулювалися, правляча партія опрацьовувала основні лінії своєї політики.

Виходячи з тексту брошури і резолюції IV Всеросійського з'їзду рад, який ратифікував Брест-Литовський мирний договір, більшовики приступили до «революції згори» навесні 1918 р. В резолюції цього радянського з'їзду говорилося: «З'їзд найбільш настирливим чином висуває перед усіма робітниками, солдатами і селянами, перед усіма трудящими і пригнобленими масами найголовніше чергове і необхідне завдання поточного моменту: підвищення діяльності і самодисципліни трудящих, створення всюди міцних і струнких організацій, що охоплюють по можливості *всі виробництва і весь розподіл продуктів* (курсив авт.), нещадну боротьбу з тим хаосом, дезорганізацією, розрухою, які історично неминучі, як наслідок болночої війни, але які однозначно становлять найпершу перешкоду справді остаточної перемоги соціалізму і зміцнення основ соціалістичного будівництва»⁹.

Волею випадку, а скоріше — завдяки надлюдській політичній спритності свого вождя партія більшовиків неочікувано опинилася на чолі багатой людськими і природними ресурсами країни, яка першою спромоглася вискочити з лабет світової війни. Ті, хто працював над резолюцією, були переконані, судячи зі стилістики процитованих фраз, у найшвидшій побудові першої фази комунізму. Вони говорили про виробництво продуктів, а не товарів, тобто робили наївну спробу будувати соціалізм за допомогою підміни термінів. Вони сподівалися шляхом створення «міцних і струнких» організацій забезпечити виробництво і розподіл матеріальних благ на безтоварній основі, без допомоги грошей і ринкового механізму.

Більшовицьке керівництво ухопилося за двофазну структуру Марксового концепту комунізму, вважаючи її надзвичайно практичною. Воно не вагалось використовувати методи насилля, аж до терору, щоб будувати комунізм, але

належним чином оцінювало й пропагандистські засоби впливу. «Тимчасові труднощі», якими супроводжувалося соціалістичне будівництво, можна було перетерпіти заради того, щоб наблизити «світле майбутнє» — розподіл матеріальних благ за потребами. Леніну було важливо запевнити усіх, що до «світлого майбутнього» доживуть молодше і середнє покоління будівників комунізму, тобто переважна більшість громадян радянської Росії. Тому у промові на Красній площі Москви 1 травня 1919 р. він оптимістично заявив: «Більшість присутніх..., що не переступили 30–35-річного віку, побачать розквіт комунізму, до якого нам поки ще далеко»¹⁰. Вожді КПРС передавали один одному започатковану Леніним естафету таких запевнень, щоб усі покоління радянських людей мали перед собою перспективу «світлого майбутнього».

Під час ленінської «революції згори» терміни «соціалізм» і «комунізм» використовувалися в офіційних документах з однаковою частотою. Адаже вважалося, що обидва поняття є синонімічними в тому, що стосується виробництва і обміну матеріальних благ. Лише після того, як голова Раднаркому був змушений припинити комуністичний штурм під впливом непереборних перешкод, з якими зустрівся, він уперше засумнівався в істинності Марксових передбачень. У виступі на VII Московській губпартконференції 29 жовтня 1921 р. Ленін визнав: «Якщо ви пригадаєте ті заяви, офіційні і неофіційні, які робила наша партія з кінця 1917 р. і до початку 1918 р., то побачите, що у нас було й тоді уявлення про те, що розвиток революції, розвиток боротьби може піти як шляхом порівняно коротким, так і дуже довгим і важким. Але при оцінці можливого розвитку ми виходили здебільшого, я навіть не пригадую винятків, з передбачень, не завжди, може, відкрито виражених, але завжди мовчазно припущених, — з передбачень про безпосередній перехід до соціалістичного будівництва»¹¹.

В ході комуністичного штурму, який спричинив громадянську війну, була експропрійована власність поміщиків та

буржуазії. Але партія В. Леніна зазнала невдачі, коли почали заганяти селян в залежні від держави виробничі об'єднання — комуни і одночасно перейшла до реквізицій їхньої продукції (продрозкладки). Усуваючи загрозу війни з усім селянством, Ленін у березні 1921 р. припинив штурм, а свої попередні дії замаскував терміном «воєнний комунізм». Воєнний комунізм, як стверджував він, був нав'язаний громадянською війною та іноземною воєнною інтервенцією і не мав нічого спільного з доктринальним комунізмом. Міняючи місцями причину (комуністичний штурм) і наслідок (громадянську війну), він рятував затверджену у 1919 р. комуністичну програму РКП(б) від звинувачень у злигоднях, яких зазнало суспільство за три роки штурму. Перетворення в «командних висотах» економіки зберігалися, але держава перейшла у взаємовідносинах з селянством на ринкові засади і скасувала заборону приватного підприємництва.

П'ятирічний досвід перебування при владі (три роки комуністичного штурму і два роки нової економічної політики) змусив В. Леніна відмовитися від усталеної візії «світлого майбутнього». Ревізія марксистських поглядів відбулася шляхом висунення ідеї «кооперативного соціалізму», яка у замаскованій формі передбачала залишити селянству приватну власність на основні засоби виробництва¹². Це означало, що всіма покинутий після атак смертельної хвороби вождь більшовиків відмовлявся від комуністичної доктрини.

У 1929 р. Й. Сталін відновив комуністичний штурм, цього разу під гаслами соціалістичного будівництва. За кілька місяців до вимушеного запровадження нової економічної політики Ленін почав підписувати декрети про заміну товарообороту продуктообміном. Про ліквідацію товарообороту і заміну червінців трудовими одиницями (*тромами*) говорили й провідні економісти на початку 30-х рр.¹³ Однак економічна криза колосальних масштабів включно із загальносоюзним голодом 1932–1933 рр. змусили Й. Сталіна, незважаючи на успішно проведену суцільну колективізацію сільського гос-

подарства, визнати продукцію, яка була вироблена в присадибному господарстві або одержана в громадському господарстві на трудовні, невідчужувану власністю селян. Це потягло за собою дозвіл реалізувати селянську продукцію за вільними цінами на колгоспних базарах.

Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. про перехід від контрактаційної системи з безрозмірним хлібозаготівельним планом до обов'язкової, на засадах натурального податку, поставки державі завчасно визначеної кількості зерна мала приблизно такий економічний ефект, як заміна продрозкладки натуральним податком у березні 1921 р. Й. Сталін та його наступники більше не робили спроб реалізувати доктринальний соціалізм у повному обсязі, тобто з цілковитою заміною товарообороту безгрошовим продуктообміном. Соціалізмом оголосили той соціально-економічний лад, який був збудований методом проб і помилок після двох комуністичних штурмів — ленінського і сталінського.

Доктрина вимагала, щоб наступні етапи в розвитку Радянського Союзу були позначені як перехід від соціалізму до комунізму. При затвердженні наступної програми КПРС М. Хрущов навіть наважився назвати конкретну дату переходу до розподілу матеріальних і культурних благ за потребами. Л. Брежневу довелось мобілізувати теоретиків «наукового комунізму» на обґрунтування об'єктивної необхідності тривалого проміжного етапу між соціалізмом і комунізмом, який нарекли розвинутим соціалізмом. Тільки таким способом держава зняла з себе химерний обов'язок розподіляти в суспільстві матеріальні і культурні блага за потребами.

2. Метаморфози власності в комуністичному будівництві

У «Маніфесті Комуністичної партії» була така знаменна фраза: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»¹⁴. Чи означало це, що «експропріація експропріаторів» призводила до появи

комуністичної, тобто спільної власності? Спільна власність в рамках країни, а в разі світової революції — в масштабі планети мусила бути загальнонародною, колективною.

Після появи «Маніфесту» К. Маркс прожив ще 35 років, а Ф. Енгельс — 47 років. Їхня творчість зайняла гідне місце в інтелектуальній скарбниці людства. Але обидва не знайшли часу, щоб роз'яснити головну загадку «Маніфесту» — специфіку, механізм, характер переростання приватної власності, на якій ґрунтувалася вся попередня історія людства, у власність колективну, загальнонародну, суспільну. Ніколи прямо не відмовляючись від висунутих в «Маніфесті» прогнозів, вони зосередилися на дослідженні сучасного їм суспільства, яке називали буржуазним. Можна сказати навіть більше: головна праця К. Маркса «Капітал» містила в собі фундаментальний постулат, який перекреслював революційне нетерпіння «Маніфесту»: «суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами». Маркс при цьому підкреслював, що розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, які він об'єднував в цілісну суспільно-економічну формацію, є природноісторичним процесом¹⁵.

Аналіз творів основоположників марксизму — від спільного для них «Маніфесту Комуністичної партії» до Марксового «Капіталу» і Енгельсового «Анти-Дюрингу» під кутом зору взаємовідносин держави і суспільства дозволяє встановити, в чому полягала їх трагічна помилка.

В розділі «Пролетарі і комуністи», який був ключовим в «Маніфесті», наступні кроки робітничого класу після встановлення його диктатури визначалися таким чином: «Пролетаріат використовує своє політичне панування для того, щоб видерти з рук буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва *в руках держави, організованої як пануючий клас* (курсив мій — С.К.) і якнайшвидше збільшити суму продуктивних сил». В цій фразі вражає визначення держави: «пролетаріат, організований як

пануючий клас». Адже ми знаємо: держава є частиною суспільства, але такою, що відділилася від нього і здійснює керівництво ним «згори». Якщо відштовхуватися від фрази, яка була «сухим залишком» викладених в «Маніфесті» ідей («комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності») і взяти до уваги визначення держави у вигляді «пролетаріату, організованого як пануючий клас», то можна зрозуміти, що передбачалася поява державної власності як перехідної від приватної до колективної.

Фразеологічний аналіз «Маніфесту» підводить до висновку, що комуністичне майбутнє людства Маркс і Енгельс пов'язували з поглиненням держави революційним пролетаріатом, який в ході розвитку великої машинної індустрії ставав основною частиною суспільства. Цей висновок може бути верифікований положеннями, які знаходимо в праці Ф. Енгельса «Анти-Дюринг»: *«Пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність. Але тим самим він знищує самого себе як пролетаріат, тим самим він знищує всі класові відмінності і класові протилежності, а разом з тим і державу як державу... Перший акт в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства, — є в той самий час останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим, і само по собі засинає»*¹⁶.

Отже, Маркс і Енгельс були переконані, що функції держави візьме на себе суспільство. Комуністичний суспільно-політичний устрій вони характеризували як відмінну від традиційної держави *організацію робітників*. Постійний опонент К. Маркса Михайло Бакунін намагався уявити собі такий устрій, але даремно: «Під яким кутом зору не подивимося на це питання, завжди маємо той самий сумний результат: управління величезною більшістю народних мас з боку привілейованої меншості. Але ця меншість, кажуть

марксистів, складатиметься з робітників. Так, мабуть з колишніх робітників, але які, коли стануть правителями або представниками народу, перестануть бути робітниками»¹⁷.

Юристи визначають право власності фізичної або юридичної особи на майно як сукупність правомочностей — володіння, користування й розпорядження. Відносини власності кодифікуються відповідно до того, як формуються в суспільстві. Еволюція форм власності в часі і просторі постійно перебуває в полі зору правознавчої науки. У правовій освіті почесне місце посідає римське право — сукупність норм, якими користувалося населення Середземномор'я на початку нашої ери. Однак взаємозв'язок категорії власності з еволюцією самого суспільства — це вже поле досліджень істориків. Не маючи професійних знань з історії, навіть найвидатніші представники інших галузей науки можуть помилятися у висновках. Так трапилося з родоначальниками «наукового» комунізму. Наслідки помилки обернулися великими жертвами для багатьох народів. Мабуть, найбільше постраждав від комунізму через певний збіг обставин український народ.

Історик мусить мислити категоріями цивілізаційного масштабу. Для нього державна форма власності з усіма її різновидами — лише епізод в історії суспільних відносин. На першому плані — дві всезагальні форми володіння, користування і розпорядження засобами виробництва та природними ресурсами — колективна і приватна. Під колективною власністю слід розуміти аж ніяк не власність певного колективу, навіть нерозпайовану, тому що вона обертається приватною власністю щодо інших колективів або окремих осіб. Колективна власність в найбільш узагальненому вигляді — це власність всіх і кожного на все, що знаходиться в межах доступу. На зорі людства це була територія певного племені, в епоху глобалізації — вся планета. А поки людська спільнота поділена державними кордонами, колективна власність виглядає лише як логічний конструкт. Реальністю залишається приватна власність, хай навіть у вигляді державної.

Держава — це структурована організація, а власність організації є власністю конкретних осіб, які мають доступ до володіння, користування і розпорядження майном та ресурсами.

Іронізуючи над концептом диктатури пролетаріату, М. Бакунін запитував: «Що означає пролетаріат, возведений в пануючий стан? Невже весь пролетаріат стане на чолі управління?»¹⁸ Можна було скільки завгодно стверджувати, як стверджувалося в «Маніфесті Комуністичної партії», що в ході «експропріації експропріаторів» приватна власність ставала усуспільненою, тобто переходила в руки суспільства. Можна було запевняти, що націоналізована власність переходила в руки нації. Але нації, суспільства і класи позбавлені «рук». Натомість держава як ієрархізована структура мала «руки», за допомогою яких здійснювала владу, а також володіла, користувалася і розпоряджалася формально націоналізованими засобами виробництва. Колосальний вклад основоположників марксизму в розуміння того, як функціонує сучасне їм суспільство, поставив лідера російських анархістів у програшне становище в полеміці з ними. Критика М. Бакуніна стосувалася не сучасності, а майбутнього. Коли нове покоління революціонерів у Східній Європі озброїлося ідеями «Маніфесту Комуністичної партії» і поставило вимогу «експропріації експропріаторів» у практичну площину, ця критика уже забулася. Тепер ми заново вчитуємося в перестороги М. Бакуніна.

З викладеного вище стає зрозумілим, що звичне поняття «націоналізація» не означало переходу приватної власності в руки нації, а не менш звичний термін «усуспільнення» не призводив до появи суспільної власності. Що ж відбувалося насправді?

Суспільство як сукупність дрібних та великих власників виявилось цілком пролетаризованим. Вся власність переходила в руки держави. Щоправда, повністю пролетаризувати радянське суспільство владі не вдалося, уламки приватної

власності, які давали певні засоби для прожиття, в СРСР збереглися під маскувальним прикриттям особистої власності. Тим не менш, лєвова пайка знарядь виробництва, так само як і всі природні ресурси, стали власністю держави. Однак сама держава була лише сукупністю функціонерів — споживачів, а не виробників матеріальних благ. Вони могли привласнити фабрики і заводи під гаслом «експропріації експропріаторів», але не мали влади над такою об'єктивною й водночас нематеріальною субстанцією, як виробничі відносини між людьми. Не підлягає, однак, сумніву, що держава-комуна могла довільно визначати співвідношення між фондами нагромадження і споживання в національному доході. Так само вона могла зосереджувати в бюджеті та інших фондах вироблений продукт з його наступним використанням там і тоді, де і коли вважала за потрібне.

Один із засновників комуністичної Югославії Милован Джилас у 1956 р. оприлюднив свою знамениту книгу «Новий клас». В ній стверджувалося, що комуністичні перетворення призвели до трансформації приватної власності у колективну, якою став володіти новий клас державних функціонерів. «Якщо поняття власності, — стверджував він, — розглядати згідно з формулою, запозиченою наукою ще з римського права, тобто як володіння, користування і розпорядження (*usus, fructus, abusus*) матеріальним продуктом, то згадана комуністична політична бюрократія саме таким способом чинить з націоналізованим майном»¹⁹.

Після появи у 1980 р. талановитої книги шанувальника ідей М. Джиласа Михайла Восленського характеристика правлячої в СРСР номенклатури як правлячого класу стала на Заході досить популярною. Його книга перевидавалася різними мовами, у тому числі російською²⁰. Проте сам М. Джилас допускав твердження, які свідчили не на користь пропагованої ним ідеї. Наприклад, він чесно визнавав, що керівні працівники *не усвідомлювали* своєї приналежності до класу власників і *не вважали себе власниками*²¹. Він навіть

твердив, що «основоположником нового класу був, *сам того не відаючи* (курсив мій — С.К.) Ленін»²². Виходить, що концепт нового класу розглядався як логічний конструкт, а не реальне явище.

Твердження про те, що в комуністичній країні суспільство стає пролетаризованим, а всіма засобами виробництва і природними ресурсами володіє, користується і розпоряджається держава, не вимагає доказів, тут всі факти знаходяться на поверхні. Та чи існують уявлення про суть державної власності, відмінні від поширеної точки зору, яку уперше висловив М. Джилас? На жаль, фахівці гуманітарного профілю в пострадянських країнах задовольняються звичним конструктом «державна власність», не даючи собі труда задуматися над його глибинним змістом. Одним з небагатьох винятків є збірник статей під грифом Наукової ради РАН з проблем російської і всесвітньої історії, який вийшов у світ до 80-річчя акад. В.О. Виноградова²³. Власне, у численних статтях збірника нема думок на рівні відкриття, але заголовна стаття акад. РАН Веніаміна Алексєєва «Трансформація власності в контексті теорії модернізації (до постановки проблеми)» заслуговує на увагу. В. Алексєєву треба поставити в заслугу те, що він не називає власність на засоби виробництва, яка існувала в радянські часи, загальнонародною. Він підкреслює, що в ході Жовтневої революції 1917 р. (а насправді — в ході комуністичної «революції згори») власність стала одержавленою, хоча формально існувала в двох формах — державній і колгоспній²⁴. Слід погодитись і з такою тезою: «Якщо в ході капіталістичної модернізації від власності була відлучена значна частина населення (мова йде про формування робітничого класу — С.К.), то в ході радянської — практично всі»²⁵. Однак Алексєєв називає одержавлену власність «практично нічийною» і завершує розгляд цієї теми таким твердженням: «Інститут власності в умовах соціалізму фактично втратив своє колишнє значення»²⁶. Насправді відносини власності не можуть бути «втрачені».

Заслуговує на увагу і стаття Л. Нікіфорова з цього ж збірника. Варто процитувати два абзаци, щоб зробити невтішний висновок. Ось вони:

«Жовтнева (1917) антикапіталістична революція відкривала перед країною унікальну можливість усвідомленого, але тривалого і складного руху до суспільного устрою нового, посткапіталістичного типу на основі розвитку і взаємодії різних соціально-економічних відносин та укладів...

Використати цю можливість в першу чергу не дозволила політична система, що склалася на той час, яка спрямувала країну по шляху одержавлення народного господарства, всіх сторін суспільних відносин і в першу чергу — відносин власності»²⁷.

Як засвідчує другий абзац, автор може безпомилково і точно визначити наслідки комуністичної революції. Поза сумнівом, були одержавлені всі галузі народного господарства і всі сторони суспільних відносин, у тому числі відносини власності. Але ж одержавила їх та сама політична система, що сформувалася після жовтня (листопада за нов. ст.) 1917 р.

Отже, впливає такий висновок з розглянутого сюжету: «експропріація експропріаторів» усуває приватного власника, але не може покінчити з приватною власністю як такою. Щоб визначити, до кого конкретно потрапляє експропрійована власність, треба проаналізувати ту політичну систему, яка постала на руїнах Російської імперії.

3. Радянський суспільно-політичний устрій: форма і суть

К. Маркс і Ф. Енгельс не розрізняли людських спільнот з ієрархічною структурою (держави, партії) від спільнот без внутрішнього кістяка (суспільства, нації, класи). Внаслідок цього їхні заклики зосередити знаряддя виробництва в руках «держави, організованої як пануючий клас», не могли бути втілені в життя за будь-яких умов. Але «привид комунізму»,

який зник у Західній Європі після революцій середини XIX ст., матеріалізувався у Східній Європі. Матеріалізація відбулася під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. До перших слід віднести надзвичайну загостреність відносин між царизмом і суспільством, селянами і поміщиками, пролетаріатом і буржуазією, а також ситуацію тривалої світової війни з її постійно зростаючим негативним впливом на повсякденне життя суспільства. Мільйони розпорочених і політично неорганізованих селян були в ході війни мобілізовані в армію, тобто перетворені в організовану і озброєну силу, здатну протипоставити себе самодержавно-поміщицькому режиму. До суб'єктивних чинників слід віднести політичну силу, що керувалася платформою революційного марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії», а також її вождя, який зрозумів, як можна поєднати безструктурні і структурні людські спільноти в такий спосіб, щоб створилася критична маса для реалізації явно утопічної і спрямованої проти інтересів самих селян комуністичної доктрини.

У промові на Всеросійському з'їзді рад народного господарства, виголошеній 26 травня 1918 р., В. Ленін перелічив теоретичний багаж, з яким починав комуністичне будівництво, і зробив таке визнання: «Все, що ми знали, що нам точно вказували найкращі знавці капіталістичного суспільства, найбільші уми, які передбачали розвиток його, це те, що перетворення повинно історично неминуче статися по такій-то основній лінії, що приватна власність на засоби виробництва засуджена історією, що вона зазнає краху, що експлуататори неминуче будуть експропрійовані. Це було встановлено з науковою точністю... Це ми знали, коли брали владу для того, щоб приступити до соціалістичної організації, але ні форм перетворення, ні темпу швидкості розвитку конкретної реорганізації ми знати не могли. Тільки колективний досвід, тільки досвід мільйонів може дати у цьому відношенні вирішальні вказівки»²⁸.

Як досвідчений політик, Ленін знав, з чим треба виступати перед масами і що залишати при собі. Врахування «досвіду мільйонів» він резервував за собою, як і дачу «вирішальних вказівок». Але варто звернути увагу на висловлену в цій промові справедливу тезу: марксизм не мав окресленої стратегії комуністичного будівництва. Більше того, К. Маркс навіть не користувався поняттям «будівництво», коли йшлося про соціалізм і комунізм. Вираз «комуністичне будівництво» суперечив його уявленню про суспільний розвиток як природноісторичний процес.

Якщо сказаного недосить, щоб зрозуміти різницю між марксизмом і ленінізмом, то можна звернутися до ще одного визначення — безумовно щирого, тому що воно містилося в одній з передсмертних статей вождя: «Пригадується, Наполеон писав: «Спочатку треба вв'язатися в серйозний бій, а там уже видно буде». Ось ми і вв'язалися спочатку в жовтні 1917 року в серйозний бій, а там уже побачили такі деталі розвитку (з точки зору світової історії це, безсумнівно, деталі), як Брестський мир або НЕП і т.п.»²⁹.

Використовуючи як точку опори ради робітничих і солдатських депутатів, що з'явилися в Російській революції і за тиждень покінчили з самодержавним трьохсотрічним правлінням династії Романових, В. Ленін спромігся впродовж одного року повернути велетенську країну, яка не розуміла, що з нею роблять, на шлях будівництва комуністичного суспільства.

Привид комуністичної революції навис на Росію уже в квітні 1917 р., коли В. Ленін у «Квітневих тезах» висунув вимогу побудувати державу-комуни. У написаній в серпні-вересні 1917 р. праці «Держава і революція» він заявив: «До того часу, поки настане «вища» фаза комунізму, соціалісти вимагають найсуворішого контролю з боку суспільства і з боку держави над мірою праці і мірою споживання, та тільки контроль цей повинен початися з експропріації капіталістів, з контролю робітників за капіталістами і проводитись не

державою чиновників, а державою озброєних робітників»³⁰. Приступаючи до комуністичного будівництва у квітні 1918 р., він сформулював у полеміці з М. Бухарінім на засіданні ВЦВК головне для більшовиків завдання: «Створити державу комуни»³¹.

Держава комуни, держава-комуна, держава озброєних робітників — ці визначення цілком співпадали з формулюванням «Маніфесту Комуністичної партії»: «держава, організована як пануючий клас». Леніну не були потрібні підказки, яким чином можна поєднати безструктурну спільноту (клас) із структурною (державою). Точкою опори для нього стали ради. У перший день появи в революційному Петрограді він сформулював гасло «Вся влада — Радам!» Реалізувати комуністичну доктрину вождь більшовиків збирався перевіреною способом — «революцією згори». Російські царі насаджували капіталізм з метою модернізації країни, і він сподівався таким способом насадити комунізм.

Проте комуністична «революція згори» принципово відрізнялася від капіталістичної. Капіталізм був реальним соціально-економічним ладом, давно визрілим в країнах, які завдяки йому ставали сильнішими, в тому числі у воєнному відношенні. Комунізм був утопією, що народилася в головах купки соціал-демократів, які залишалися відданими революційному марксизму і відкидали саму ідею демократії. Уже в ранзі глави радянського уряду В. Ленін підкреслював на засіданні «більшовицького парламенту», — ВЦВК в грудні 1917 р.: «Держава, це — установа для примусу. Раніше це було насильство над усім народом купки багатіїв. А ми хочемо перетворити державу в установу для примушування чинити волю народу. Ми хочемо організувати насилля в ім'я інтересів трудящих»³². Через два тижні після того, як газета «Правда» надрукувала ці слова, голова Раднаркому заснував Всеросійську надзвичайну комісію — орган, якому судилося стати матеріалізованим втіленням диктатури комуністичних

вождів під різними назвами: ВЧК, ОДПУ, УДБ НКВС, МДБ і МВС, КДБ.

В. Ленін завжди був досить обережним у формулюваннях, але його колеги, як правило, відкрито називали терор способом будівництва нового суспільства. Свою книгу «Економіка перехідного періоду», що вийшла в світ у травні 1920 р., М. Бухарін починав з такого прославлення комунізму: «Той, хто уявляв собі революцію пролетаріату як мирний перехід влади з одних рук до інших, а переворот у виробничих відносинах як зміну у верхівках організаційних апаратів; той, хто *так* малював собі класичний тип революційного пролетаріату, з жахом відсахнеться від всесвітньої трагедії, яку переживає людство. Він не в змозі буде побачити в диму згарищ і гуркоті громадянської війни урочисті й величаві обриси майбутнього суспільства»³³.

Держава озброєних робітників повинна була служити інструментом комуністичного будівництва. Хто стояв за цією державою, тримаючи в руках всі важелі управління? Що являло собою в реальній дійсності красиве словосполучення «диктатура пролетаріату», сформульоване уперше в «Маніфесті Комуністичної партії»?

В. Ленін називав робітничий клас «класом в собі», який у власному середовищі може виробити тільки тред-юніоністську свідомість. Перетворити робітників в «клас для себе», тобто переключити його увагу з вимог про підвищення заробітної плати або поліпшення умов праці на здобуття політичної влади могла, як він запевняв, тільки організація революціонерів, керована різночинною інтелігенцією. Але такого поділу пролетарів на «клас в собі» і «клас для себе» в «Маніфесті» не існувало. Ленінський погляд на організацію революціонерів та її значення в робітничому русі ґрунтувався на ідеях народовольців. Пролетарським авангардом Ленін називав тільки власну партію, не визнаючи такої ролі навіть за своїми однопартійцями-меншовіками. Він визнавав їх марксистами, але вважав опортуністами, що відреклися, як і

західноєвропейські соціал-демократи, від ідей «Маніфесту Комуністичної партії».

«Державою озброєних робітників» мусила керувати партія більшовиків. В. Ленін називав її «партією нового типу» і мав рацію: на відміну від всіх існуючих тоді партій в основу її побудови був закладений принцип «демократичного централізму». У цьому словосполученні не було ані грана демократії в усталеному значенні терміну. Таке значенні відкидалося як «буржуазна демократія». Партійна маса мусила беззастережно коритися своїм керівникам, а ті — вождям.

Щоб виявити роль і місце рад в системі влади, яка нав'язувалася революційній Росії, треба звернути увагу на статтю В. Леніна «Наші завдання і ради робітничих депутатів», написану ще в листопаді 1905 р. В ній ми натрапляємо на дві дивні тези. По-перше, Ленін не бачив доцільності в тому, щоб Рада (мається на увазі Петербурзька рада робітничих депутатів) «примикала цілком до однієї якої-небудь партії». По-друге, він вважав «недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії». Головним для вождя більшовиків було те, щоб Рада робітничих депутатів розглядала себе як зародок тимчасового революційного уряду Росії або була націлена на те, щоб створити такий революційний уряд³⁴.

Не сумніваючись у постійній націленості Леніна на завоювання політичної влади, важко собі уявити, що він мав намір відсторонити свою партію від Ради, готової стати революційним урядом. Уже під час першої російської революції він розглядав ради як уряд, нерозривно поєднаний з диктатурою його власної партії. Як досягалася шукана нерозривність?

З одного боку, вимагалось організаційно відділити ради від партії більшовиків. З іншого боку, треба було забезпечити безроздільний контроль за радянським урядом з боку більшовицької партії. Це означало, що більшовики повинні були

витіснити з рад конкуруючі партії і наповнити їх членами власної партії та співчуваючими їм безпартійними депутатами. Внаслідок цього партія більшовиків починала існувати у двох різних іпостасях: по-перше, як політична партія, що здійснює під прикриттям диктатури пролетаріату свою власну диктатуру (а точніше — диктатуру компартійних вождів); по-друге, як ради, що мають вагомі управлінські функції, але позбавлені політичного значення. Диктатура вождів спиралася на міцну владу, що проростала з народної товщі, але була цілком незалежна від народу. Потрібна була лише переконаність в тому, що більшовики спроможні витіснити з рад конкурентні партії і перетворити їх на додаткову форму свого власного існування. Через три десятиріччя Й. Сталін винайшов іншу назву для такого тандему: блок комуністів і безпартійних.

В. Ленін був переконаний, що опанує ради. Народившись в ситуації гострої класової боротьби, ради не шукали варіантів класового миру. А більшовики були єдиною з соціалістичних партій в Росії, яка перебувала на екстремістській платформі «Маніфесті Комуністичної партії». Ситуативні і доктринальні екстремісти повинні були знайти один одного.

В діяльності компартійних комітетів, аж до Центрального, найбільш відповідальною ділянкою стало так зване «радянське будівництво», тобто творення мережі рад з контролем складом депутатів. Безпосередньо на себе парткоми брали обмежену частку державних функцій. Левова частка управлінської роботи покладалася на виконавчі комітети рад. Радянськими органами керували діячі другого ешелону, які знали, що у випадку необхідності їм доведеться брати на себе роль цапа-відбувайла. Чим більше вони засиджувалися на радянських посадах, тим менше у них залишалося шансів перейти з розряду виконавців в розряд розпорядників. Зате вони мали більше шансів на виживання. Голова ЦВК СРСР М. Калінін і голова ВУЦВК Г. Петровський на своїх посадах

виявилися політичними довгожителлями. Ті, хто займав найвищі посади в партійному апараті, ставилися до них з певною поблажливістю: у боротьбі за владу вони не були конкурентами. Л. Троцький згадував: «При обговоренні питань у Політбюро Ленін не раз звертався з дружелюбною іронією в бік Калініна: “Ну, а що скаже з цього приводу голова держави?”»³⁵

Завдяки розмежуванню функцій партія зберігала політичну владу, але не брала на себе відповідальності за поточні справи. Ради позбавлялися політичного впливу, але надіялися повним обсягом розпорядчих функцій. Можливі непорозуміння між партійним і радянським апаратами попереджувалися заміщенням відповідальних посад в радянських установах тільки членами партії.

Компартійно-радянський тандем не випадково здобув назву «Радянська влада» (слова «ради» у множині, «радянський» писали з великої літери). Через мережу рад диктатура вождів заглиблювалася у народні низи. Це досяглося наділенням мільйонів громадян реальними, хоч обмеженими управлінськими або контрольними функціями. В результаті створювалася ілюзія народовладдя. Сумніватися в народності такого політичного режиму було неможливо. Тим більше, що він брав свої кадри з народних низів. Робітничо-селянське походження стало знаком вищої соціальної якості, подібно до того, як раніше таким знаком вважалося дворянське походження.

Побудована на засадах «демократичного централізму» мережа партійних комітетів делегувала свою владу верхам, а верхи вже вирішували, чи давати їм вільну руку в тому чи іншому випадку. Тому існуюча під виглядом «диктатури пролетаріату» диктатура партії насправді була диктатурою партійних вождів. На подібних засадах «демократичного централізму» будувалися всі без винятку організаційні структури радянського суспільства. «Авангарду класу, тобто партії, — підкреслював Й. Сталін, — потрібно облягтися

широкою сіткою безпартійних масових апаратів, які є щупальцями в руках партії, за допомогою яких вона передає свою волю робітничому класу, — а робітничий клас з розпиленої маси перетворюється в армію партії»³⁶. Тут же Сталін називав механізм, завдяки якому партія (насправді ЦК РКП) поєднувалася з робітничим класом (насправді — з усім радянським суспільством) — передавальні паси». Далі він перераховував їх — профспілки, кооперативи, союзи молоді, делегатські збори робітниць, школи (від шкіл політграмоти до комуністичних університетів в мережі Головополітосвіти), газети і журнали, армію.

Створений більшовиками політичний режим уособлював владу партійної олігархії, якою були члени Центрального комітету РКП(б), з 1925 р. — ВКП(б). Це була сукупність діячів, кожний з яких відповідав за галузь, ділянку або функцію партійно-радянської роботи. У ЦК, обраному в квітні 1920 р. IX з'їздом РКП(б), налічувалося 19 осіб, у тому числі з України — Х. Раковський і Артем (Ф. Сергєєв). XI з'їзд (квітень 1922 р.) обрав 27 членів ЦК (з УСРР — Г. Петровського, Х. Раковського, М. Фрунзе і В. Чубаря). У 1919 р. В. Ленін утворив усередині ЦК два субцентри влади — політбюро і оргбюро. Політбюро ЦК за своїми повноваженнями було точною копією самого ЦК, засідання якого стали скликатися не так часто, як раніше. У цього органу не було функцій, відмінних від функцій ЦК. Тому називати його доцільно не одним словом, а словосполученням — політбюро ЦК, політичне бюро Центрального комітету. В цьому суборгані сходилися обидві вертикалі влади — компартійна і радянська. Формально підпорядкована радянським органам влади вертикаль державної безпеки фактично знаходилася у віданні партійних органів. Це означало, що саме вони вирішували питання про життя або смерть кожного радянського громадянина. Користуючись поняттям «диктатури пролетаріату» в «Маніфесті Комуністичної партії», К. Маркс і Ф. Енгельс не могли передбачити,

яким боком воно обернеться в руках російських шанувальників революційного марксизму.

Зосередження у верховному органі державної партії диктаторських повноважень висувало на передній план проблеми реального лідерства і наступності влади. Ці проблеми не могли бути розв'язані конституційним шляхом, тому що в конституціях РСФРР 1918 р. і УСРР 1919 р. не було згадки про існування політичної партії з державним статусом.

Як правило, диктатура потребує індивідуального носія — диктатора. Тому в олігархічній системі влади, яка є нестабільною за означенням, проблема реального лідерства розв'язувалася в боротьбі або за домовленістю основних політичних гравців. Після того, як В. Ленін змушений був покинути свій кремлівський кабінет за хворобою, у політбюро ЦК почалася боротьба за владу. Спочатку Л. Каменев і Г. Зінов'єв об'єдналися з Й. Сталіним, щоб політично знищити Л. Троцького, потім Сталін подолав «нову опозицію» в особі своїх недавніх союзників, надалі він одержав верх над об'єднаною опозицією (Л. Троцький, Л. Каменев, Г. Зінов'єв) і так званім «правим ухилом» в партійному керівництві (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський). Після цього генеральний секретар ЦК ВКП(б) досяг в партії диктаторської влади. Проблема лідерства в олігархічній системі влади перестала існувати, поки новий вождь був здатний здійснювати диктатуру.

Мета перетворень, які почалися з весни 1918 р., полягала у досягненні цілковитого контролю над суспільством з боку верхівки правлячої партії, яка злилася з державою в єдине ціле. Більшовицькі вожді прагнули поставити в економічну залежність від створюваної ними держави кожна людину. Цю мету М. Бухарін сформулював одним коротким реченням: *«Політична диктатура робітничого класу повинна неминуче бути і його економічною диктатурою»*³⁷.

Обидві владні вертикалі — сама партія та її клон у вигляді рад наскрізь прошивали всю товщу суспільства, створюючи в ньому вертикальні структури, цілком залежні від себе, й

одночасно руйнуючи горизонтальні структури, які мали тенденцію виникати спонтанно, шляхом самоорганізації. Потрапляючи в павутиння вертикальних зв'язків, кожна людина позбавлялася права на недозволене центром спілкування. Було б півбіди, якби у людини залишалася власність, що давала їй засоби існування. Коли ж людина ставала залежною від держави не тільки політично, а й економічно, то це вже була справжня біда.

Сама партія поділилася на зовнішню і внутрішню. Багатомільйонна зовнішня партія була таким же «передавальним пасом» від влади до народних низів, як профспілки і всі інші організації. Внутрішня партія (номенклатура) являла собою управлінську верхівку всіх існуючих структур. Вона розпоряджалася (внаслідок своїх функціональних обов'язків) і користувалася (завдяки встановленим привілеям) засобами виробництва, але не володіла ними на правах приватної власності. Завдяки принципу «демократичного централізму», вмонтованому в партію і всі інші вертикалізовані структури, політична і економічна диктатура зосереджувалася на вершині владних вертикалей — в політбюро ЦК ВКП(б). Номенклатура була не носієм, а лише провідником влади, не власником, а тільки розпорядником. Людина, яка займала номенклатурну посаду, користувалася владою і власністю в межах, обумовлених саме цією посадою. Позбавлена посади, вона позбавлялася влади і пов'язаних з нею привілеїв.

Обґрунтовуючи концепт громадянського суспільства, політологи виділили два типи держав, які сформувалися після відмирання середньовічних монархій: демократичні, в яких суспільство на вільних виборах формувало органи влади, і тоталітарні, в яких держава панувала над суспільством. Прийнято вважати, що комуністичні держави є різновидом тоталітарних — таких, як нацистська Німеччина або фашистська Італія. Поширена тепер на Заході ревізія концепту тоталітаризму полягає тільки в тому, що держава, як говорять

ревізіоністи, нездатна контролювати всі прояви суспільного життя.

Аналіз радянської держави-комуни підводить до висновку, що комуністичні держави краще було б вивести за рамки концепту тоталітаризму, але з іншої причини. Традиційні, демократичні і тоталітарні держави були функціонально відділені від своїх суспільств і мали одну спільну рису: в них існувала приватна власність підданих (в монархіях) або громадян (в республіках). Держава-комуна випадала з цього ряду з економічних причин. Відносини власності не піддаються ліквідації урядовим декретом, і тому приватна власність в державі-комуні не зникала. Але зосередження всієї власності на вершині піраміди влади було рівнозначне експропріації вже не окремих власників, а всього суспільства. Одночасно з економічним поглиненням держава-комуна знищила горизонтальні зв'язки між людьми і перетворила свої вертикальні структури на внутрішній кістяк суспільства, тобто зрослася з ним й політично. Слова і справи більшовиків далеко не завжди узгоджувалися між собою, але визначення радянської влади як влади робітничо-селянської відповідало дійсності. *Та В. Ленін реалізував на практиці таку систему народної влади, яка робила громадян недеіздатними.* Оскільки структури державосуспільства будувалися за принципом «демократичного централізму», олігархічна за своєю природою радянська влада могла перетворюватися на одноосібну владу верховного вождя. Тоді в убивчу залежність від вождя потрапляли як суспільство, так і держава.

Вивчаючи структуру держави-комуни, слід констатувати відносність понять верхів і низів. Ми звикли вбачати у верхах мільйонні суспільні верстви, а в багатонаціональних державах визначати пануючі і пригноблені нації. Але в ленінсько-сталінській державі верхи у вигляді купки вождів панували і над суспільством, і над державою. Разом з тим в державі-комуні існувала своєрідна демократія. Мільйони громадян наділялися державними або навколдержавними функціями,

щоб замість ліквідованих приватних власників контролювати хід виробництва. Ідентифікація радянської людини як господаря країни була елементом ідеології, але вона спиралася на реальну дійсність. Рядок популярної пісні звучав переконливо: «Человек проходит как хозяин необъятной Родины своей». Та коли співали цю пісню, у Кремлі знаходився верховний вождь, якого вожді другого ешелону поза очі фамільярно називали Хазяїном. Якраз він і був реальним господарем всієї країни, тільки він.

4. Національна політика більшовиків

Відокремленість парткомів від радянських органів влади визначила успіх більшовиків у відновленні імперії, що розпалася у 1917 р. Як правило, вони уникали прямого протистояння з національно-визвольним рухом і навіть прагнули використати в своїх інтересах протестний потенціал пригноблених народів. Проголошуючи радянську владу в національних окраїнах колишньої імперії, вони згодні були надати їм в разі необхідності навіть статус незалежної держави. Все одно по партійній лінії така «незалежна» держава підпорядковувалася єдиному центру. Подібна стратегічна лінія виявилася ефективнішою, ніж примітивний силовий курс на відновлення «єдиної і неподільної» Росії, який обрали білогвардійські генерали.

Більшовики будували Росію як федеративну країну, але в Конституції РСФРР 1918 р. поняття «федерація» використовувалося тільки в назві держави. Незалежний статус радянських республік поза межами Росії взагалі розглядався як тимчасовий. У прийнятій в березні 1919 р. програмі РКП(б) пріоритети національної політики визначалися доволі чітко: «Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності партія виставляє федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом»³⁸.

Під час революції і громадянської війни лави більшовиків стрімко зростали. Однак надійною соціальною опорою партії Леніна міг бути лише невеликий контингент індустріальних робітників, та й то тільки в другому поколінні. Пролетаріат першого покоління мав ще селянську, тобто «дрібнобуржуазну», за уявленнями марксистів, психологію. Тому ідейних комуністів серед більшовиків було мало. Підбиваючи підсумки першого року «революції згори», В. Ленін у звітній доповіді VIII з'їзду РКП(б) 18 березня 1919 р. зробив висновок, який претендував на теоретичну довершеність, хоч насправді лише відбивав відірваність комуністичної доктрини від реального життя: «Доводиться руками наших ворогів створювати комуністичне суспільство. Це виглядає як суперечність, може бути, навіть нерозв'язна суперечність, але насправді тільки таким шляхом може бути розв'язане завдання комуністичного будівництва»³⁹.

В Україні, хоч її південні і східні губернії вважалися одним з найбільш розвинутих в Російській імперії регіонів, соціальна опора більшовиків була мізерною. Вони могли розраховувати тільки на неукраїнське в своїй переважній більшості населення міст. Серед української нації хліборобів політичною довірою користувалися партії, які створили Українську Народну Республіку. Коли ж ідейними комуністами себе зарекомендовували нечисленні серед українців члени партії більшовиків, керівництво РКП(б) дивилося на них скося. І справді, націонал-комуністи, якщо вони робили кар'єру в партії більшовиків, здебільшого були противниками централізованої держави і принципу «демократичного централізму» у побудові партії. Тому більшовицьке керівництво розглядало націонал-комуністів як потенціальну загрозу у лавах партії.

На початку 20-х рр. відновлена більшовиками Російська імперія (без Фінляндії, Польщі і трьох балтійських республік) фактично була унітарною державою з максимально можливим ступенем централізації влади. Формально ця країна без

назви складалася з дев'яти незалежних держав — Росії, України, Білорусії, Далекосхідної Республіки, трьох республік Закавказзя, Бухари і Хорезму. Всі вони з'єднувалися з імперською столицею двома способами: головним — через диктатуру керівної верхівки РКП(б), і додатковим — шляхом прямого підпорядкування радянському центру в Москві розташованих на периферії силових і деяких економічних структур.

Після встановлення в 1922 р. контролю над Далеким Сходом створена тут буферна республіка об'єдналася з РСФРР. Одночасно в Москві вирішили, що дальше існування країни без назви є незручним. Побоювання керівників партії в доволі відвертій формі висловив нарком РСФРР у справах національностей і генеральний секретар ЦК РКП(б). Й. Сталін в листі до В. Леніна від 22 вересня 1922 р.: «За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідових соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання ЦК РКП як обман і лицемірність з боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік»⁴⁰.

Суміщення країни з державою означало «втягнення» національних республік у кордони РСФРР, тобто перетворення їх на автономні республіки, позбавлені державного статусу. Авторство ідеї «автономізації» у науковій літературі приписується Сталіну, але такою була позиція всього більшовицького керівництва. Альтернативою могло бути тільки дальше існування національних республік як формально незалежних

від Росії держав. Інша альтернатива, яка народилася у В. Леніна, до її озвучення не могла прийти в голову будь-якому іншому політичному діячеві. Будучи діячем унікального масштабу, Ленін завжди прагнув гармонізувати відносини між державою і суспільством, аби вони не ускладнювали розв'язання головного завдання партії — побудови комунізму. Вождь вважав за краще не зачіпати інтересів товаришів по партії в національних республіках, яких він з іронією називав «незалежниками». Більше того, він волів взагалі відкинути геть «горезвісне питання про автономізацію», як висловився 30 грудня 1922 р. в листі керівникам РКП(б), і залишити відносини між республіками в попередньому стані⁴¹. З невдоволенням товаришів по партії можна було змиритися, але значно небезпечнішою для влади стала б хвиля обурення в національних республіках, яких позбавляли суверенітету. Відроджувалася де-факто «єдина і неподільна» Росія, яка відрізнялася від дореволюційної тільки тим, що деякі з її губерній ставали автономними національними республіками. Затиснуті у вузькі рамки автономій, народи, які пройшли через горнило національних революцій, рано чи пізно піднялися б на захист своїх прав.

Аби цього не трапилося, В. Ленін запропонував принципово інший, ніж «автономізація», вихід з ситуації, що склалася. Він волів будувати єдину централізовану державу не за радянськими, а за партійними органами влади. За цих умов суверенітет національних держав закріплювався в радянських конституціях, але зникав в невидимому силовому полі, що його генерувала диктатура вождів державної партії. Погоджуючись з тим, що існування однієї країни з кількома державами є незручним, він запропонував простий вихід з непростой ситуації: всі наявні в 1922 р. радянські держави — Російська й Закавказька федерації, Україна й Білорусія на рівних правах утворювали ще одну федеративну державу-федерацію «другого поверху». Росія повинна була на однакових з іншими державами підставах («разом і нарівні», як

він висловився) утворити нову федерацію. За кожною з республік, які утворювали Союз Радянських Соціалістичних Республік Європи і Азії (назва, запропонована Леніним), зберігалося право вільного виходу з нього, яке закріплювалося в конституціях.

Об'єднання радянських республік в єдину багатонаціональну державу стало б видатною історичною подією, якби на хвилину забути про наявність державної партії. Насправді ж 30 грудня 1922 р. відбулася лише протокольна подія, наперед розписана в регламенті оргбюро ЦК РКП(б). Подібно до того, як в Конституції РСФРР 1918 р. не прописувалися права суб'єктів федерації, які не підлягали оспоренню загальнофедеративним центром, в Конституції СРСР 1924 р. не визначався механізм виходу союзних республік з федерації «другого поверху».

Гарантом існування єдиної багатонаціональної держави, на думку членів центрального партійного керівництва, була Росія. Натомість таким гарантом, на думку В. Леніна, могла стати державна партія. Різниця в підходах, як показали події майбутніх десятиліть, була доленосною.

Щоб об'єднати радянські республіки в одну державу, Росія повинна була знищити державність національних республік. Це загрожувало у майбутньому міжнаціональними війнами, подібними до тих, що відбулися під час розпаду Російської імперії. Якщо функції гаранта єдиної держави брала на себе партія з невизначеним конституційним статусом, то розпад Радянської імперії ставав можливим в разі серйозної політичної кризи в партійному керівництві, тобто не загрожував війнами. Більше того, ініціатором розпаду могла стати сама державоутворююча республіка, тобто Росія. Політбюро ЦК РКП(б) визнало небезпечним утворення конкурентного державного центру в РСФРР. Партійний і радянський центри Росії стали загальносоюзними, а в самій республіці був створений тільки радянський центр, якому підпорядковувалися другорядні об'єкти управління. Російські

партійні комітети, так само як силові структури і головні економічні об'єкти знаходилися у прямому розпорядженні загальносоюзного центру.

Після утворення єдиної країни керівники державної партії повинні були знайти формулу інтеграції соціально-економічних і національних аспектів суспільно-політичного життя. Для втягнення в комуністичне будівництво всього неросійського населення багатонаціональної країни була запроваджена кампанія *коренізації* (у значенні — укорінення радянської влади). Представники неросійських національностей мусили брати участь у розбудові влади як сукупності взаємопов'язаних вертикалей — партійної, чекістської, радянської.

Паралельно з узагальнюючим виникли інші терміни — похідні від назви титульної нації в кожній національній республіці. Вони термінологічно поєднували завдання укорінення радянської влади з процесами національного відродження, які були головною метою демократичних держав, що виникли на руїнах Російської імперії. Для деяких істориків співпадіння різнопорядкових термінів з одним спільним знаменником — дерусифікацією стало справжнім головним болем, і вони почали брати радянську українізацію в лапки⁴². Та лапки, мабуть, тут не допоможуть. В процесі українізації треба розрізняти форму і зміст. Зміст процесу залежав від політичного режиму, а форма завжди була однаковою: розвиток мови і культури народу, який тривалий час піддавався асиміляційним впливам іззовні.

Якщо подивитися уважно на радянську українізацію, то можна побачити її істотну відмінність від коренізації влади в інших національних республіках СРСР. Ця відмінність простежується особливо виразно на тлі національної політики, яку раніше здійснювали російські імператори.

Імперія Романових славилася толерантним ставленням до підкорених народів. Інородців до влади не допускали, але їм дозволяли жити власним життям. Інородність не залишалася

пожиттєвим тавром. Варто було людині будь-якої національності перейти у православ'я (це — головне), здобути ознаки народності (передусім — володіння російською мовою, бажано — опанування російської культури) і, нарешті, довести відданість самодержцю, тобто вписатися у знамениту уваровську формулу «православ'я–самодержавство–народність», як її подальша кар'єра починала залежати передусім від природних здібностей. З українцями в Російській імперії було ще простіше, бо їх вважали етнографічною гілкою російського народу, а не іногородцями. Схвильовані вигуки про колоніальне становище українського народу в дореволюційну епоху не мають під собою ґрунту. Щоб встановити колоніальну залежність, потрібні, як мінімум, народ, відмінний від народу метрополії, і територія, відділена від неї. Українці вважали себе окремим народом, розселеним на тій території, де вони чисельно переважали мешканців всіх інших національностей, разом узятих. Якби подібної думки дотримувалися б й панівні кола імперії, то їх справді можна було б вважати колоніальним народом. Але імперія розглядала українців як росіян у вигляді малоросів і впритул не бачила України на географічній мапі. Одних українців заперечення їхньої самобутньої ідентичності навіть влаштовувало, але інші сприймали його як тиск, дошкульніший від колоніального. Словосполучення «українська інтелігенція» до революції було вибуховим. Здобуваючи вищу освіту, малороси мусили переходити на російську мову. Якщо вони відстоювали право свого народу на власну літературну мову, відмінну від російської вітчизняну історію і самобутню культуру, то ставали людьми, які зазіхали на привласнену Романовими середньовічну імперію Рюриковичів. Самим своїм існуванням українська інтелігенція утверджувала малоросів в якості окремої від великоросів нації, тобто економічно, організаційно і психічно згуртованої спільноти з орієнтацією на власну державність.

Після падіння самодержавства нечисленні представники української інтелігенції, яких імперські патріоти таврували як сепаратистів — «мазепинців», почали перетворювати свій народ в націю. Найдійовішим важелем у творенні національної державності стала українізація. Державні установи, створювані Центральною Радою, повинні були спілкуватися з народом його мовою, діти в школах — вчитися рідною мовою, солдати на фронтах — об'єднуватися в українські підрозділи. «Українізація багнета» дозволила Центральній Раді спертися на реальну силу у протиборстві з політичними силами центральної Росії — від монархістів до соціалістів. Ці сили не визнавали за малоросами права бути українцями, тому що національна державність підривала підвалини єдиної і неділимої Росії.

Здавалося, що керівники партії більшовиків знайшли вихід з цієї квадратури круга. Вони визнали радянську державність пригноблених до революції націй. Їх політичний режим залишався внаслідок партійної диктатури централізованим, хоч намертво пов'язані з партією радянські органи влади давали оманливе відчуття суверенної національної державності. Вони згодні були поділити історичну спадщину Рюриковичів на три частини, оскільки тепер у білорусів та українців існувала національна державність. Нарешті, вони оголошували війну шовінізму пануючої, тобто великоруської нації, тому що в багатонаціональній державі-комуні будь-який народ не мав реального суверенітету перед партією, будованою на засадах «демократичного централізму». Твердження про колоніальне становище України в Радянському Союзі так само не мають під собою ґрунту, але вже тому, що в державі-комуні не було метрополії в загальноприйнятому значенні цього терміну, а без метрополії втрачає сенс поняття колонії. Російська мова залишалася в статусі *lingua franca*, але Радянський Союз будувався на засадах політизації етнічності. Політизація етнічності перетворювала нації, не виключаючи й великоруської, в етноси, позбавлені реальних державних

прав. Права і привілеї громадян незалежно від їх національності і навіть від місця в ієрархії влади, якщо мова йшла про номенклатурних працівників, були узурповані центром, який звузився до кількох вождів — членів вищого партійного керівництва.

У світлі сказаного стає можливим виявити відмінність радянської українізації від коренізації в інших національних республіках СРСР. Як і всюди, українізація сприяла подоланню русифікації, зростанню національної самосвідомості народу, його державницьким устремлінням. Це були небажані для Кремля наслідки політики, яка здійснювалася з метою укорінення радянської влади. Але в Україні ці наслідки проявлялися сильніше. За територією, яку українці займали, у тому числі в сусідній Російській Федерації, за кількістю населення, за духовною поєднаністю із співвітчизниками в Польщі, Чехословаччині і Румунії, за поширеністю традицій визвольної боротьби вони не йшли у порівняння з іншими народами тих національних регіонів, які теж змушені були задовольнитися квазідержавністю у вигляді радянської республіки.

Кампанія коренізації була започаткована доповіддю Й. Сталіна «Про національні моменти в партійному і державному будівництві» на XII з'їзді РКП(б) 23 квітня 1923 р. Обґрунтовуючи життєву необхідність коренізації, доповідач вказував на дві обставини. По-перше, — на кількісне співвідношення між великоросами та пригнобленими раніше національностями у населенні Радянського Союзу. Воно становило в круглих цифрах 75 млн. осіб проти 65 млн. Багатонаціональний характер країни зобов'язував керівників правлячої партії здійснювати політику, яка б відповідала інтересам неруського населення. По-друге, Сталін вказував на небезпеку, яка виникла, на його думку, при переході до мирного будівництва в умовах непу. «У зв'язку з непом, — підкреслював він, — у внутрішньому нашому житті народ-

жується нова сила — великоруський шовінізм, який гніздиться в наших установах, який проникає не тільки в радянські, але й у партійні установи, який бродить по всіх кутках нашої федерації і веде до того, що коли ми цій новій силі не дамо рішучої відсічі, коли ми її не підсічемо в корені, — а непівські умови її вирощують, — ми ризикуємо опинитися перед картиною розриву між пролетаріатом колишньої державної нації і селянами раніше пригноблених націй, що означатиме підрив диктатури пролетаріату»⁴³.

Великоруський шовінізм не був «ною силою», пов'язаною із запровадженням непу. Він становив постійну загрозу для влади компартійних вождів у словесному оздобленні «диктатури пролетаріату». Для завоювання влади під час громадянської війни їм була потрібна підтримка національного руху пригноблених народів. В умовах мирного будівництва, так само пов'язаного з реалізацією передбачених програмою РКП(б) реформ, ця підтримка ставала особливо необхідною, і тут Сталін мав рацію. Після утвердження «диктатури пролетаріату» носіями великоруського шовінізму ставали вже не білогвардійські генерали, а радянські чиновники. Це під корінь знищувало ілюзію народності більшовицької влади у неросійського, переважно селянського населення.

Формула коренізації влади була викладена Сталіним у доповіді на XII з'їзді РКП(б) в таких словах: «Для того, щоб Радянська влада стала і для інонаціонального селянства рідною, — необхідно, щоб вона була зрозуміла для нього, щоб вона функціонувала рідною мовою, щоб школи і органи влади будувалися з людей місцевих, які знають мову, права, звичаї, побут неруських національностей. Тільки тоді і тільки остільки Радянська влада, яка до останнього часу була владою руською, стане владою не тільки руською, але й міжнаціональною, рідною для селян раніше пригноблених національностей, коли установи й органи влади в республіках цих країн заговорять і запрацюють рідною мовою»⁴⁴.

Основні положення доповіді Й. Сталіна увійшли навіть текстуально в резолюцію XII з'їзду РКП(б) з національного питання. Тон резолюції був наступальним і рішучим, тому що керівництво партії мусило переломити поширені у середовищі компартійно-радянських функціонерів шовіністичні настрої.

Кампанія українізації розгорталася в УСРР досить повільно. У червні 1923 р. Х. Раковський був усунутий з України, після чого першою особою в компартійно-радянському керівництві республіки став уже не голова уряду, а перший секретар ЦК КП(б)У. На цій посаді з квітня 1923 р. перебував Е. Квірінг. Він не прагнув подолати тихого саботажу українізації російськомовною більшістю в ЦК КП(б)У і губкомках партії, в уряді і губвиконкомках. Компартійно-радянський апарат не виявляв схильності до активних дій у цьому напрямі хоча б тому, що довелось б починати з себе. Становище змінилося, коли Квірінг був відкликаний в розпорядження ЦК РКП(б), і на початку квітня 1925 р. в Харкові з'явилася на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У довірена особа Сталіна — Л. Каганович*. У боротьбі за владу, яка точилася в Кремлі, генеральний секретар ЦК РКП(б) розраховував на підтримку українського суспільства. Каганович мусив забезпечувати таку підтримку, і тому дістав картбланш на проведення українізації максимально високими темпами. Новий український генсек по-чиновницькому ретельно став втілювати в життя постанову XII з'їзду РКП(б). Аби показати приклад, він почав вивчати українську мову, якої не знав, хоч народився в українському селі Кабани на Київщині. 30 квітня 1925 р. він створив Всеукраїнську комісію з українізації під своїм головуванням.

* Готуючи майданчик для свого висування, Й. Сталін у березні 1925 р. погодився перетворити посаду першого секретаря ЦК КП(б)У на посаду генерального секретаря ЦК. Вона існувала до 1934 р.

Перш за все Л. Каганович звернув увагу на українізацію КП(б)У. У спогадах він підкреслював, що робив це за прямою вказівкою Сталіна. Ситуація з національним складом того загону РКП(б), який перебував на території України, справді була невтішною для Кремля. За перереєстрацією, проведеною наприкінці 1920 р., в Україні налічувалося 37 958 членів партії, у тому числі 61,1% росіян, 20,1% українців, 11,4% євреїв, 2,6% поляків⁴⁵. Партійний перепис 1922 р. теж продемонстрував неукраїнський характер КП(б)У: росіяни — 54%, українці — 23%, євреї, поляки та інші — 23%. Невелике збільшення питомої ваги українців пояснювалося тільки тим, що йшла демобілізація Червоної армії, і багато червоноармійців виїжджало за межі республіки. Зрозуміло, що це були, як правило, росіяни. Але й за переписом 1922 р. майже половина членів партії (48%) перебувала в лавах Червоної армії. Цей перепис показав, що українською мовою володіло лише 11% членів КП(б)У⁴⁶.

На початку 1924 р., тобто до масових наборів в партію кількість членів КП(б)У порівняно з 1920 р. майже не змінилася (39 884 особи), але масовий відплив у зв'язку з демобілізацією був перекритий прийомом нових членів в самій республіці. Внаслідок цього відбулася певна українізація партії: частка росіян скоротилася до 47,1%, а питома вага українців збільшилася до 29,8%. Ленінський призов 1924 р. і пізніші масові набори докорінно змінили ситуацію. У 1926 р. українці становили 45% від загальної чисельності КП(б)У, а в 1927 р. — 52%⁴⁷. Не менш різкі зміни сталися у національному складі радянського апарату.

Використання офіційного курсу на коренізацію в інтересах поширення української мови і прискореного розвитку національної культури було заслугою порівняно нечисленної групи відповідальних працівників КП(б)У, яких прийнято називати націонал-комуністами. Вони мали здебільшого боротьбистське минуле і гуртувалися навколо наркомів освіти — О. Шумського (1924–1927 рр.) і М. Скрипника (з березня

1927 р.). Їхня культурницька діяльність спрямовувалася на дерусифікацію, завдяки чому здобула широку громадську підтримку. Кращі представники національної інтелігенції, починаючи від М. Грушевського і С. Єфремова, які у минулому очолювали визвольний рух і будували демократичну державу українського народу, знайшли застосування своїм силам у галузі культури. Завдяки їхнім зусиллям були одержані вагомі здобутки у розвиткові освіти, науки, літератури та мистецтва.

Коли Й. Сталін боровся за владу, він був кращим другом національних республік. У боротьбі з суперниками генсек потребував підтримки найбільшої національної республіки — УСРР, найбільшої серед них республіканської партійної організації — КП(б)У. Коли ж він досяг абсолютної влади й потреба в підтримці відпала, на перший план для генсека вийшов інший чинник — потенціальна загроза сепаратизму, яку для Кремля являв сам факт існування потужного регіонального центру його власної влади в Харкові (з 1934 р. — в Києві). Партійну олігархію особливо тривожила поширеність критичних настроїв у ВКП(б). У грудні 1932 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про здійснення генеральної чистки партійних лав. Під час кампаній чистки, перевірки і обміну партійних документів, які продовжувалися з червня 1933 р. до весни 1937 р., чисельність партійної організації України скоротилася майже удвоє.

У січні 1933 р. Сталін надіслав у республіку П.Постишева з диктаторськими повноваженнями. Він мусив «втихомирити» українську інтелігенцію як потенціального носія сепаратизму. Виконуючи настанови вождя, його підручний (який зберігав до XVII з'їзду ВКП(б) свою посаду секретаря ЦК ВКП(б)) започаткував нещадну боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом». У концтабори потрапило багато видатних діячів національної культури. Жертвами чекістів стали практично всі, хто брав активну участь в Українській революції. Одночасно Постишев зробив кілька демонстра-

тивних акцій на користь «титульної нації» (зокрема, переведення столиці у Київ).

Не бажаючи ставати співучасниками злочинної групи, в яку перетворювалася компартійно-радянська верхівка після досягнення Сталіним диктаторської влади, значна частина функціонерів державного апарату почала шукати спосіб вправлення становища. Проба сил відбулася у січні 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б). Вибори членів Центрального комітету залишалися таємними, і делегати могли висловити негативне ставлення до Сталіна необранням його у склад ЦК, щоб вилучити таким способом з політичного життя. Але члени комісії, які рахували голоси, знали свою справу.

1 грудня 1934 р. були вбито керівника лєнінградської партійної організації С. Кірова. Причетність Сталіна до вбивства документально не доведена, хоч в часи М. Хрущова розслідуванням займалася спеціальна комісія. Але ця смерть була вигідна тільки Сталіну. Одразу після вбивства були прийняті закони, які уможливлювали масові репресії. До чистки компартійно-радянського апарату ВКП(б) і всього суспільства від «ворогів народу» підключався Наркомат внутрішніх справ на чолі з М. Єжовим.

Зловісний 1937-й рік розпочався в Україні набагато раніше, ніж в інших регіонах СРСР, тобто відразу після приїзду П. Постишева в 1933 р. Однак найбільші масштаби репресій спостерігалися саме в 1937 р. Служіння Сталіну вірою і правдою не врятувало компартійно-радянське керівництво України. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом у червні 1937 р., 56 були звинувачені у ворожій діяльності. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10. Вижив тільки Г. Петровський, який перебував у відрядженні в Москві і знаходив різноманітні приводи, щоб подовжувати перебування за межами України. У січні 1938 р. в Київ приїхав М. Хрущов як виконувач обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У. Він зайнявся відтворенням вертикалей влади.

5. Радянська модернізація України

Відмова від ідеологічних цінностей, нав'язаних кільком поколінням радянських людей, на першому етапі відбувалася, як правило (винятки важко знайти навіть серед дисидентів), через протиставлення «поганого» Сталіна «доброму» Леніну. Однак чим більше вивчаємо ми коротку ленінську епоху, тим менше відмінностей знаходимо між нею і нескінченно довгою сталінською добою, хоч персональні характеристики В. Леніна і Й. Сталіна зовсім різні.

У 2009 р. професор сучасної історії Оксфордського університету Девід Пристланд опублікував ґрунтовну монографію з історії комунізму. Відштовхуючись від поняття сталінізму, він просунувся далі і поділив більшовицьку (тобто комуністичну) революцію на дві окремі: ленінську і сталінську. Сталінська модель комунізму, на думку Пристланда, сильно відрізнялася за світоглядними характеристиками і стилем правління від ленінської⁴⁸.

Автор не обґрунтовував твердження про світоглядну різницю між Леніним і Сталіним (стиль правління у них справді був різним, але ця риса не є характеристикою моделі). Власне, таке обґрунтування й неможливе, адже світогляд обумовлюється доктриною, а комуністична доктрина проста до примітивності: знищення приватної власності. Термін «сталінізм», якщо надавати йому рис ідеології, відмінної від ленінізму, стає безглуздим. Й. Сталін не вніс нічого нового в програму комуністичного будівництва, написану В. Леніним і затверджену як партійна програма VIII з'їздом РКП(б). Однак уроки ленінського штурму 1918–1920 рр. були враховані під час наступу, що розпочався з 1929 р. Сталін обрав іншу тактику просування до мети, позначеної в програмі РКП(б).

Спираючись на націоналізовані під час ленінського штурму «командні висоти» і на пролетаризовані верстви селянства, держава повинна була ліквідувати власність селян на засоби виробництва і прирівняти їх за статусом до еконо-

мічно залежного від неї робітничого класу. Колективізація індивідуальних господарств позбавляла селянство економічної самостійності і ставила сільськогосподарське виробництво під прямий контроль держави. У свою чергу, такий контроль давав державі можливість використовувати ресурси ще сільськогосподарської в основному країни в інтересах прискореної модернізації «командних висот».

Під популістським камуфляжем міжнародної пролетарської солідарності в діях кремлівського керівництва на міжнародній арені чітко простежувалася імперська риса гегемонізму. Проте гегемонізм повинен був спиратися на силу. Вожді ВКП(б) мали намір максимально використати переваги радянського ладу над країнами ринкової економіки у здатності концентрувати ресурси, щоб домогтися прискореної економічної модернізації і набути цю силу. Разом з тим спрямування ресурсів на розбудову військового потенціалу замість використання у споживанні слід було пояснити народу. Тому відділи агітації і пропаганди компартійних комітетів взяли на озброєння тезу про «капіталістичне оточення», в якому нібито перебувала країна. У свідомості громадян формувалося уявлення про те, що Радянський Союз є обложеною фортецею. З цього випливав висновок про необхідність зміцнення обороноздатності СРСР, передусім — шляхом розбудови воєнно-промислового комплексу (ВПК).

У плануванні, фінансуванні і постачанні промисловість була поділена на групи А (виробництво засобів виробництва) і Б (виробництво товарів народного споживання). На розвиток групи А виділялися основні фінансові ресурси. Галузі групи Б фінансувалися за залишковим принципом. Під пильним оком мобілізаційних осередків на підприємствах і відповідних органів в управлінських структурах промисловість групи А виробляла мінімум товарів народного споживання, а у промисловості групи Б вагома частка обмежених потужностей спрямовувалася на задоволення потреб підприємств групи А. З осені 1928 р. економіка стала розвиватися за

п'ятирічними планами. Перехід до форсованої індустріалізації супроводжувався інфляційним випуском паперових грошей, заборонаю вільної торгівлі, запровадженням карткової системи постачання міського населення, гіпертрофованою централізацією управління промисловістю. Велика промисловість України виявилася у розпорядженні загальносоюзних наркоматів.

Індустріальна гонитва призвела до різкого падіння життєвого рівня населення. Економічні труднощі були оголошені неминучими і цілком природними. Опір насильству над економікою вважався небезпечним опортунізмом. В офіційних документах заклики щодо необхідності нещадного викорінення опортунізму стали загальнозживаними. Це свідчило, що форсування темпів індустріалізації далеко не всі суспільні кола зустріли з ентузіазмом.

Проте держава мала ефективні важелі впливу на робітничий клас і могла піднімати маси на виробниче змагання навіть в умовах, коли були відсутні економічні важелі стимулювання ударної праці. У травні 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів». У ній зазначалося, що змагання — це не епізодична кампанія, а постійний метод роботи. Організація змагання покладалася на профспілки, а загальне керівництво ним — на партію.

Реконструйовані підприємства і новобудови вимагали робітничих кадрів, здатних працювати з новою технікою. Але на робочі місця приходили вихідці з села, які пройшли лише через короткотермінові курси. Вони часто псували машини, випускали браковану продукцію. Тому було вирішено організувати кампанію підготовки кваліфікованих кадрів у формі самодіяльного робітничого руху за оволодіння новою технікою. Газета «Правда» опублікувала статтю вибійника горлівської шахти «Кочегарка» Микити Ізотова, в якій він розповідав, як навчив своїй професії десятьох робітників. Так почав ширитися ізотовський рух.

У 1933 р. Й. Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки. На нову п'ятирічку (1933–1937) були запропоновані менш напружені темпи приросту промислової продукції. Це пом'якшило міжгалузеві диспропорції. З другої половини 1935 р. уряд скасував граничну межу у заробітках і розпочав кампанію пропаганди виробничих рекордів. У ніч на 31 серпня вибійник шахти «Центральна-Ірміне» в Кадіївці Олексій Стаханов застосував метод роботи, заснований на поділі виробничих операцій між вибійником і кріпильниками. Це дало йому можливість в 14,5 рази перевищити норму. Оскільки під виробниче змагання була підведена матеріальна база, услід за Стахановим почали штурм рекордів інші робітники. Стахановські рекорди стали підставою для істотного підвищення норм виробітку. Це призводило до перенапруження виробничого процесу і неминучих зривів, які розглядалися як саботаж або шкідництво. Звинувачені потрапляли в руки чекістів.

Пом'якшення міжгалузевих диспропорцій дало можливість ліквідувати з 1935 р. карткову систему постачання продовольства. Мережа державної торгівлі розгорнула вільний продаж хліба та інших продуктів. Істотно збільшився обсяг суспільних фондів споживання, які служили доповненням до індивідуальних заробітків робітників та службовців. Ці фонди забезпечували виплату пенсій, стипендій, різних видів соціальної допомоги.

Пропагандисти запевняли робітників, що їх добробут стане підвищуватися, як тільки новобудови перших п'ятирічок почнуть давати продукцію. Але за 1928–1937 рр. частка продукції групи А піднялася в українській промисловості з 51 до 68%⁴⁹. На початковому етапі індустріалізації співвідношення груп ще було ринковим, тобто відповідало попиту суспільства на товари, призначені для споживання, а також на продукцію, за допомогою якої вироблялися ці товари. Наприкінці 30-х рр. структура промисловості стала іншою. В ній уже переважала продукція, що призначалася для

держави, яка прагнула одержати в своє розпорядження максимальну кількість танків, літаків, артилерії.

Структурні зміни, що відбулися за десятиріччя, лише підтверджували незмінність набутої ще в дореволюційні часи спеціалізації України: по групі А — на комплексі руда–вугілля–метал, по групі Б — на харчовій промисловості. У нерозвинутому до революції машинобудуванні розвивалися переважно галузі, що виробляли продукцію для чорної металургії та вуглевидобутку. Новим явищем у промисловому розвитку України була поява електроенергетики і хімічної індустрії.

Стрімкий розвиток радянської індустрії пояснювався здатністю більшовицького керівництва приректи населення країни на «тимчасові труднощі». Середньорічні темпи приросту промислової продукції (по країні в цілому — 19,2% за 1928–1932 рр. і 17,1% за 1933–1937 рр., по УРСР — відповідно 19,4 і 17,4%) були найвищими в світі. Під час індустріалізації провідних країн Західної Європи середньорічний темп зростання промисловості дорівнював 3,7% (1870–1900). Найвищий темп під час індустріалізації США досягав 8,5% (1880–1885). У дореволюційній Росії він становив 9,2% (1895–1900)⁵⁰.

Успішний хід модернізації суспільного виробництва засвідчувала переконлива перемога великої машинної індустрії над кустарно-ремісничим виробництвом. Велика промисловість розвивалася прискореними темпами завдяки будівництву нових підприємств, докорінній технічній реконструкції заводів і фабрик, концентрації виробництва в кустарно-ремісничих закладах, яка здебільшого супроводжувалася модернізацією технічної бази. Однак розвитку дрібної промисловості теж приділялася увага. Вона нерідко була майже монопольним постачальником багатьох необхідних в побуті товарів. Як правило, після реконструкції великих заводів і фабрик залишалося старе, морально і фізично застаріле устаткування, яке не знищувалося, а утилізувалося на підприєм-

ствах дрібної промисловості. Кустарно-ремісничі заклади, в яких перед війною працювали сотні тисяч робітників, поглинали надлишок робочої сили в індустріально нерозвинутих районах, сприяли продуктивному використанню місцевих видів сировини і пом'якшували диспропорції між попитом і пропонуванням товарів народного споживання.

Україна випередила за рівнем розвитку галузей важкої промисловості ряд західноєвропейських країн. Вона зайняла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля. За виробництвом металу і машин Україна випередила Францію та Італію, наздоганяла Велику Британію. Проте за блискучим фасадом індустріалізації радянського типу приховувалися невтішні економічні результати. Відірваність від кінцевого споживача зробила виробничі цикли всередині групи А самодостатніми. З року в рік нарощувалося видобування вугілля, щоб виплавляти більше металу, який йшов на виробництво машин, використовуваних знову ж таки у вуглевидобутку і металургії. Кінцевим споживачем усіх цих трудомістких та економічно шкідливих галузей був не ринок, який міг би забезпечити природні стимули розвитку, а воєнно-промисловий комплекс, що розвивався в основному за межами республіки. Зумовлене великими темпами капітального будівництва зростання промисловості майже не позначалося на матеріальному добробуті населення.

Модернізація сільськогосподарської сфери економіки здійснювалася шляхом примусового об'єднання селянських господарств в колгоспи — виробничі об'єднання, цілком залежні від районного начальства — секретаря райпарткому, голови райвиконкому і начальника районного відділення ДПУ. Радянська пропаганда зображала колективізацію сільського господарства як єдино можливий шлях до вирішального підвищення продуктивності праці й на цій основі — поліпшення життєвого рівня селянства. Насправді, однак, держава створила у вигляді колгоспного ладу надзвичайно

неефективну систему виробництва сільськогосподарської продукції. Неефективність колгоспів ставала просто-таки нестерпною по мірі того, як в країні зростала кількість споживачів і зменшувалася кількість виробників сільськогосподарської продукції. Починаючи з 60-х рр., Радянський Союз потрапив в гостру продовольчу залежність від інших країн через те, що став урбанізованою країною.

Метою колективізації було забезпечення нееквівалентного обміну між містом і селом, полегшення викачування селянських ресурсів в державний бюджет. Вступаючи в колгосп, селянин втрачав свої права на розпорядження виробленою продукцією. Через голову правління і районні інстанції державні установи діставали можливість визначати, скільки виробленої продукції треба залишити на задоволення потреб колгоспу і колгоспників, а скільки — вилучити у централізований фонд. У першу колгоспну весну, тобто з 1930 р. обмолочений хліб прямо з колгоспних ланів стали вивозити технікою машинно-тракторних станцій на державні зсипні пункти та елеватори.

У 1930 р. деградація колгоспного виробництва, що була викликана примусовим вилученням довільної кількості виробленої продукції, позначалася не стільки на її поставках державі, скільки на матеріальному становищі селян. У 1931 р. держава знову забрала майже все, що вироблялося в колгоспах. Проте обсяг реквізованої продукції уже був істотно меншим. Під час сівби, догляду за посівами, збирання і транспортування хліба селяни працювали без всякого ентузіазму і допустили величезні втрати зерна. Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. тривали з осені до весни наступного року. У селян викачали практично всі запаси хліба, внаслідок чого у багатьох районах України в першій половині 1932 р. спалахнув голод з випадками канібалізму і загибеллю десятків тисяч людей. Замість того, щоб покінчити зі спотвореними виробничими відносинами, Сталін та його найближче оточення обрали шлях репресій. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і

РНК СРСР ухвалили постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Згідно з нею розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом, а за «пом'якшуючих обставин» — позбавленням волі на строк не менше як 10 років.

Щоб вилучити врожай 1932 р., Сталін послав в Україну надзвичайну хлібозаготівельну комісію на чолі з головою уряду СРСР В. Молотовим. Комісія викачала весь наявний хліб в рахунок хлібозаготівель, але не виконала плану. Тоді для покарання «боржників» були законодавчим шляхом запроваджені натуральні штрафи — м'ясом і картоплею. У селах, поставлених в листопаді–грудні 1932 р. на «чорну дошку», а в січні 1933 р. — по всій Україні і в землеробських районах Північного Кавказу почалися подвірні обшуки «розкраденого або прихованого від обміну хліба» (така формула звинувачення містилася в сталінській телеграмі від 1 січня 1933 р., адресованій українському селянству). Генсек знав, що великих запасів прихованого від обліку хліба в селі нема, оскільки переважна частина врожаю загинула внаслідок небажання колгоспників та одноосібників працювати на державу без матеріального відшкодування. Але він бажав покарати селян за саботаж державних хлібозаготівель і шляхом створення ситуації абсолютного голодування в уже голодуючій сільській місцевості попередити селянські повстання, подібні тим, що відбулися на початку 1930 р. (коли йому довелось на півроку припинити кампанію суцільної колективізації). Під час подвірних обшуків конфісковувалися запаси будь-якої їжі — не тільки м'яса, сала та картоплі, але й сухарів, солінь, цибулі, фруктової сушні тощо. Конфіскація продовольства подавалася як кара за «куркульський саботаж хлібозаготівель» і здійснювалася гласно, з висвітленням у районних газетах. Але масштаби конфіскації та її жахливі наслідки ретельно приховувалися. Організаторам голоду треба було вдавати, що його не існує. Навіть у стенографічних

звітах пленумів ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б), навіть у протоколах політбюро ЦК слово «голод» ніколи не згадувалося. Конкретні заходи партійних і радянських організацій, які пов'язувалися з голодом та його наслідками, проходили в документації через «особые папки» з особливим режимом використання і зберігання. Заборона на визнання голоду 1932–1933 рр. в СРСР трималася до грудня 1987 р.

Щоб вивести сільське господарство зі стану економічного колапсу й забезпечити умови для реалізації постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами», потрібний був певний механізм. Його утворили запровадженням на короткий час (до кінця 1934 р.) політичних відділів МТС — надзвичайних партійних органів. Це був один з нечисленних випадків, коли диктатура державної партії вийшла з-під тіні радянських органів влади.

Існування колгоспного ладу виявилось можливим при досягненні певного консенсусу між державою, яку уособлював Й. Сталін, і селянином. У кризовій ситуації обом сторонам довелося відступити від первісних позицій. Персоналіфікована Сталіним держава відмовилася від безрозмірної продрозкладки, яка прирікала селян на рабську працю у примусово створених колгоспах. У свою чергу, селяни відмовилися від бойкоту громадського господарства і змирилися з обов'язковими, але твердо зафіксованими поставками, які дозволяли їм вільно розпоряджатися залишком виробленої в громадському господарстві продукції. Сталін зрозумів, що економічний лад повинен влаштувати й селян. На Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1933 р. він висунув лозунг: «Зробити усіх колгоспників заможними!» І в другій п'ятирічці держава дійсно зробила чимало, щоб при загальній підпорядкованості інтересів сільського господарства інтересам промисловості зміцнити колгоспний лад.

Запровадження машинної техніки поступово набувало все більших масштабів. В Україні кількість МТС зросла з 592 в

1932 до 958 в 1937 р. (на кінець року). Якщо в 1932 р. вони обслуговували 48,2% колгоспів, то в 1937 р. — 97,3%⁵¹.

У середині 1937 р. в УРСР функціонувало 27 347 колгоспів, які об'єднували 3 756,8 тис. селянських дворів (96,1%). У господарствах налічувалося 7056,3 тис. працездатних, тобто менше двох на кожен двір, з них 702,7 тис. перебували у регульованому державою відході⁵². Переважна більшість нечисленних одноосібників утратила зв'язок з сільським господарством.

6. Українське суспільство в Другій світовій війні

Друга світова війна спалахнула після того, як А. Гітлер і Й. Сталін поділили між собою за пактом Ріббентропа-Молотова Польську державу. Пакт, за яким Сталіну надавалася свобода дій у Східній Європі, був засекреченим додатком до договору про ненапад.

Коли Сталін дістав свободу дій на західних кордонах Радянського Союзу, то зосередив увагу на країнах, втрачених після розпаду Російської імперії — Польщі, Фінляндії, Литві, Латвії, Естонії, Бессарабії. Винятком з переліку територій, які підлягали поверненню, була Північна Буковина. Прихоплення її на додаток до Бессарабії мотивувалося українським складом населення. Щоб не втягнути країну у війну на боці Німеччини, радянський уряд відмовився від польських етнічних земель, які припадали на його частку згідно з розмежувальною лінією, визначеною пактом Ріббентропа-Молотова. Щоправда, цю відмову Сталін компенсував переведенням Литви з німецької в радянську «сферу інтересів». Уряди Великої Британії та Франції, а услід за ними й польський уряд взяли до уваги мотив, оголошений в Кремлі під час вторгнення Червоної армії в межі Другої Річпосполитої — прагнення рятувати життя і майно єдинокровних народів Західної України та Західної Білорусії. Це було тим легше зробити, що у 1918–1922 рр. Антанта висловлювалася

за відродження Польщі в її етнічних кордонах, тобто без територій, населених українцями і білорусами. На додаток, у 1939 р. державні діячі колишньої Антанти не бажали мати перед собою в якості ворога Радянський Союз, який впродовж цілого десятиліття нарощував свій воєнний потенціал. Вони не вважали вичерпаною політику «каналізування» агресії Гітлера у східному напрямі, тим більше, що у Німеччині і Радянського Союзу після 1939 р. з'явився спільний кордон. Як виявилось, ці розрахунки не були побудовані на піску.

Чи стала переконливою офіційна версія подій 1939 р. для населення УРСР? Навесні 2009 р. до наукового обігу увійшов збірник документів з Галузевого державного архіву СБУ. У 18 його документах показано, як населення України реагувало на звістку про перехід радянсько-польського кордону Червоною армією. Це — чотири друкованих аркуші безцінної інформації, близько 300 висловлювань, зафіксованих агентами чекістської мережі між 17 і 18 вересня 1939 р. Вражає, що відверто висловлювалися навіть ті, хто знав, що перебуває під пильним наглядом. Необережність пояснювалася просто: агентами були ті, кому вони безмежно довіряли.

Представники інтелігенції, які знали, що Річ Посполита була поглинута сусідами в три прийоми у XVIII ст., не зговорюючись, назвали подію четвертим поділом Польщі. Коментуючи ейфорію, яка охопила населення Західної України у вересні 1939 р., робітник Полтавського цегельного заводу Козій пророчо сказав: «Зустрічають з квітами, а проводжатимуть камінням»⁵³. Позитивних висловлювань на тему возз'єднання було лише декілька. У деяких коментарях простежувалась впевненість щодо існування таємного договору між двома агресорами. Син Михайла Драгоманова, який працював перекладачем у видавництві «Мистецтво», заявив: «По суті, це — четвертий поділ Польщі, здійснений за домовленістю між Сталіним і Гітлером»⁵⁴.

З легкої руки колишнього офіцера-розвідника Володимира Різуна, який прибрав собі епатажний псевдонім Віктора

Суворова, у пострадянській історіографії з 1992 р. точиться малопродуктивна суперечка з приводу того, хто збирався напасти першим влітку 1941 р. Малопродуктивною цю суперечку треба назвати тому, що план стратегічного розгортання Червоної армії для війни з Німеччиною й досі є засекреченим. Зрозуміло, що засекреченість має логіку тільки в тому випадку, якби існував план вторгнення в Німеччину із встановленими датами просування по її території. Одне з останніх суджень на цю тему висловив директор Інституту всесвітньої історії РАН акад. О. Чубар'ян: «Співставляючи найбільш різноманітні факти і узгоджуючи їх з подіями, що трапилися пізніше, уважно вчитуючись у виступи і зауваги діячів найбільш різноманітного калібру, можна прийти до обґрунтованого висновку про те, що в кінці 1940 — на початку 1941 рр. в Москві прийняли рішення розпочати безпосередньо підготовку до великої війни»⁵⁵.

Однією з найбільш дискусійних у пострадянській Україні є назва війни, що з'явилася уперше в статті одного з ветеранів ВКП(б), голови Товариства старих більшовиків СРСР Омеляна Ярославського. Газета «Правда» 23 червня 1941 р. надрукувала його статтю під назвою «Велика вітчизняна війна». Тепер одні вважають цю назву лише радянською ідеологемою, від якої слід відмовлятися, а інші визнають справедливість такого визначення війни. Здається, однак, що крапку в дискусії поставило покоління радянських людей (не обов'язково — українців), яке воювало.

Чим можна пояснювати причини катастрофічних поразок 1941–1942 рр.? Перше пояснення з'явилося в наказі Ставки Верховного головнокомандування Червоної армії за № 270 від 16 серпня 1941р. і було недалеко від істини: зловмисне дезертирство. Наказ зобов'язував усіх начальників і червоноармійців, які перебували в оточенні, «битися до останньої можливості, щоб пробитися до своїх. І якщо такий начальник або частина червоноармійців замість організованої відсічі ворогові виберуть здачу в полон — знищувати їх усіма

засобами, як наземними, так і повітряними, а сім'ї червоноармійців, що здалися в полон, позбавляти державної допомоги»⁵⁶. Слідом за цим наказом 12 вересня 1941 р. з'явився наказ Й.Сталіна про створення у прифронтовому тилу заго-роджувальних загонів.

Та ефективність цих наказів була близькою до нуля. Червоноармійці здавалися в полон, коли потрапляли в «котли», але першопричиною постійного утворення великих і малих «котлів» був не страх перед могутнім противником, а небажання воювати — дефетизм, пораженство. Тема дефетизму в радянській історіографії була забороненою, а в пострадянській залишається небажаною, бо затьмарює перемогу, якою слід тільки пишатися. Але статистика військовополонених, яка велася обома воюючими сторонами, висвітлює масштаби дефетизму.

Звичайно ж, користуватися треба тільки німецькою статистикою. Наказом по Наркомату оборони від 17 листопада 1942 р. Й. Сталін без пояснень скасував радянські медальйони, які допомагали встановити особу загиблого⁵⁷. Пояснення може бути тільки одне: перешкодити правильному статистичному обліку втрат Червоної армії за трьома показниками: загиблі і поранені; військовополонені; пропали без вісті. Кількість військовополонених повинна була частково розчинитися серед пропалих без вісті і загиблих.

Французький вчений українського походження Володимир Косик подав таку динаміку радянських військовополонених за німецькими джерелами (в млн. осіб): грудень 1941 р. — 2,4; квітень 1942 р. — 3,6; листопад 1942 р. — 5,2; квітень 1943 р. — 5,3; жовтень 1943 р. — 5,5; січень 1944 р. — 5,6; листопад 1944 р. — 5,7%⁵⁸.

Починаючи з переломного листопаду 1942 р. кількість захоплених в полон радянських військовослужбовців збільшувалася незначною мірою і за 24 місяці воєнних дій зросла на півмільйона. Натомість сумарна кількість військовополонених за перші 16 місяців війни становила 5,2 млн., тобто

вдесятеро більше за істотно менший строк. Ця динаміка вимагає пояснення.

Загородзагони були запроваджені в перші місяці війни, але червоноармійці нерідко воліли не потрапляти під їх вогонь. Вони йшли назустріч ворогу із зброєю в руках і здавалися. Ці люди справді були в очах державних функціонерів зловмисними дезертирами, тому що не бажали відстоювати державу, здатну практикувати масові репресії, депортації і голодомори.

Ситуація стала змінюватися тільки тоді, коли радянські громадяни почали переконуватися в тому, що ворог загрожує фізичному існуванню народів, які опинилися на окупованій території. Призвана в Червону армію молодь, яка була вихована радянською школою, героїчно боролася з гітлерівцями в умовах катастрофічних поразок і допомогла виконати доленосне завдання першого року війни: не допустити блицкригу ворога. Але багатьох мобілізованих в армію громадян старшого покоління змусили так само боротися з ворогом тільки самі нацисти — своєю нелюдською політикою на окупованих землях. Мобілізовані в Україні червоноармійці старшого віку пам'ятали жорстоко-визискувальний режим «перших німців» у 1918 р., але тепер, як вони пересвідчилися, мова йшла не про хліб, який конфісковували окупанти, а про фізичне існування населення на території, яку А. Гітлер вже розраховував включити у склад Великонімеччини від Чорного до Балтійського і Північного морів.

Так само, як в наказі Ставки ВГК № 240 від 16 серпня 1941 р., знаменитий наказ наркома оборони СРСР Й. Сталіна за № 227 від 28 липня 1942 р. (неофіційна назва — «Ані кроку назад!») звинувачував у невдачах Червоної армії боягузів і панікерів. Так само в другому наказі повторювалися погрози першого. Але бійці і командири тепер брали до уваги ту аргументацію цього наказу, яка змушувала їх не відступати і не здаватися в полон: «Наші можливості не безмежні. Територія Радянської держави — це не пустеля, а

люди — робітники, селяни, інтелігенція, наші батьки, матері, дружини, брати, діти. Територія СРСР, яку захопив і намагається захопити ворог,— це хліб та інші продукти для армії і тилу, метал і паливо для промисловості, фабрики, заводи, які забезпечують армію озброєнням і боєприпасами, залізниця. Після втрати України, Прибалтики, Донбасу та інших областей у нас стало набагато менше територій, отже, стало набагато менше людей, хліба, металу, заводів, фабрик. Ми втратили понад 70 млн. населення, понад 800 млн. пудів хліба на рік і понад 10 млн. тонн металу на рік. У нас немає вже тепер переваги над німцями ні в людських резервах, ні в запасах хліба. Відступати далі — значить знищити себе і знищити разом із тим нашу Батьківщину. Кожний новий шматок залишеної нами території буде всіляко підсилювати ворога і всебічно ослаблювати нашу оборону, нашу Батьківщину»⁵⁹.

Війна з Німеччиною та її союзниками почала ставати вітчизняною для народів Радянського Союзу не з її першого дня, як сподівалися компартійні пропагандисти, а в міру того, як нацисти виявляли свою людиноненависницьку суть. Перелам в настроях радянського суспільства забезпечив перелам і в ході війни. Перехід Червоної армії в наступ у листопаді 1942 р. в районі Сталінграда знаменував собою перелам і в ході всієї Другої світової війни.

Дата, пов'язана з беззастережною капітуляцією нацистської верхівки — це свято, одне з небагатьох свят, які є вільними від праці днями для всіх громадян пострадянських країн. Вона присутня в історичній пам'яті народів й одночасно — у родинній пам'яті колишніх радянських громадян, їх дітей, онуків і правнуків. Ціна перемоги виявилася надто тяжкою для всіх тих, хто жив в ту добу.

Ця перемога є спільним надбанням народів Радянського Союзу. Однак після того, як колишні союзні республіки стали самостійними державами, у багатьох журналістів й навіть політиків виникло бажання поділити її на частки згідно з

власними міркуваннями. Такі спроби аж ніяк не поліпшують взаєморозуміння між сучасними поколіннями в різних пострадянських країнах.

Подібна ситуація часто виникає й тоді, коли визначається місце Великої Вітчизняної війни як складової частини Другої світової війни 1939–1945 рр. Для деяких істориків протистояння Червоної армії і Вермахту затьмарює собою вклад інших Об'єднаних Націй в перемогу над спільним ворогом. Інші історики майже не помічають воєнних дій на території Східної Європи. Та цифри і факти свідчать, що Східна Європа перетворилася на головний театр воєнних дій одразу після вторгнення Вермахту в Радянський Союз і залишалася ним до кінця.

Визначати вклад кожного народу в спільну перемогу над ворогом за кількістю військових і цивільних втрат — марна справа. Будучи двома з трьох країн антигітлерівської коаліції, які завдали вирішальної поразки ворогу, США і Велика Британія зазнали найменших втрат. Не в останню чергу це пояснювалося тим, що на їх території воєнні дії не велися. Та пам'ятаючи про це, ми все-таки повинні аналізувати людські втрати як показник ступеня впливу світової війни на ту або іншу країну. Так само важливо з'ясувати, які республіки Радянської Союзу найбільше постраждали від воєнних дій. Хоча й тут зрозуміло, що мова повинна йти про республіки, розташовані на західних кордонах СРСР.

Демографічні втрати СРСР в Другій світовій війні в різні часи оцінювалися по-різному. У підготовленій до 65-річчя перемоги Інститутом загальної історії РАН енциклопедії подаються відомі розрахунки Управління статистики населення Держкомстату СРСР, уточнені Центром з вивчення проблем народонаселення при Московському університеті. Згідно з ними загальні втрати оцінені в 26,6 млн. осіб. З них на окупованих нацистами та їх союзниками територіях, а також на примусових роботах в Німеччині загинуло 13 684 тис. цивільних громадян, понад 3 млн. — у при-

фронтових районах і блокадних містах⁶⁰. Прийнято вважати, що країни світу втратили внаслідок війни 55 млн. осіб. Це означає, що втрати СРСР наближаються до половини втрат всього людства.

Співвідношення наведених цифр вказує на те, що втрати Збройних сил СРСР оцінюються за роки війни величиною в 9,9 млн. осіб. Проте ця цифра не підтверджується розрахунками, здійсненими раніше у російському військовому відомстві.

Зокрема, у 1995 р. були оприлюднені розрахунки Міністерства оборони РФ, здійснені дослідницькою групою під керівництвом генерал-полковника Г. Кривошеєва. З них виникало, що безповоротні втрати Збройних сил становили 11 944 тис., а фронтові — 8 668 тис. осіб. До безповоротних втрат включалися 5059 тис. військовослужбовців, які пропали без вісті або потрапили в полон. З них загинуло або померло в полоні 2300 тис.⁶¹

Аналізуючи німецьку статистику радянських військовополонених, В. Литвин прийшов до висновку, що ця графа розрахунків Г. Кривошеєва не відповідає дійсності. За даними німецької статистики, сукупна кількість взятих в полон на Східному фронті червоноармійців до 31 грудня 1944 р. дорівнювала 5 231 057, з них загинуло 3 336 237, лишилося живими на цю дату — 1 054 820 і було звільнено з полону 816 230 осіб. Посилаючись на В. Косика⁶², В. Литвин зауважив, що від 800 тис. до 1 млн. радянських військовополонених вступили до Російської визвольної армії генерала А. Власова, допоміжних загонів охоронної поліції та інших німецьких збройних формувань. Очевидно, що розрахунки Г. Кривошеєва, в яких безповоротні втрати перевищувалися, мали на меті приховати цю обставину⁶³.

Тут виникає необхідність перервати цю сюжетну лінію і повернутися до наведеної вище цифри, якою визначалася кількість радянських військовополонених на кінець 1941 р. —

2,4 млн. осіб. Мільйонна різниця в цифрах на одну дату вимагає пояснень, які зробив той же В. Косик.

Невідповідність в цифрах пояснювалася головним чином практикою переведення військовополонених у цивільний стан. Гітлерівці справді розпускали по домівках полонених місцевого походження, що могло показатися ліберальним заходом. Фактично же переслідувалася прагматична мета — послабити опір противника (про такі факти повідомлялося в німецьких листівках, які скидалися з літаків на позиції Червоної армії). Але в ході стрімкого наступу вони розстрілювали тих, хто здавався в полон, сотнями тисяч прямо на полі бою⁶⁴. І розпуск, і розстріли пояснювалися одним: відсутністю тилових підрозділів, здатних упоратись з величезними масами червоноармійців, які здавалися в полон. Переведення полонених у цивільний стан було припинене у листопаді 1941 р. Пізніше з полону звільнялися лише фахівці за заявками окупаційних організацій цивільного профілю або ті, хто виявляв бажання вступити до німецьких воєнізованих формувань чи в армію генерала Власова⁶⁵.

Повертаючись до розглядуваного сюжету, слід зупинитися на останніх розрахунках дослідницької групи Генштабу Російської Федерації. Вони показали, що втрати Збройних сил СРСР за роки війни становили 9 168 тис. осіб⁶⁶. Ця цифра вже наближається до різниці між загальними втратами СРСР і втратами цивільного населення (9,9 млн.), яка впливала з раніше названих даних.

Найбільш рання оцінка безповоротних бойових втрат СРСР була оприлюднена Й. Сталіним в лютому 1946 р. — 7 млн. осіб. Ми бачимо, що втрати цивільного населення вождя зовсім не обходили. Однак сучасники подій усвідомлювали, що вони мусили бути величезними. Варто навести щоденниковий запис О. Довженка, який був присутній на Параді перемоги 24 червня 1945 р. в Москві: «Я учора був на Параді перемоги на Красній площі. Перед великим Мавзолеєм стояло військо і народ. Мій улюблений маршал Жуков

прочитав урочисту і грізну промову Перемоги. Коли згадав він про тих, що впали в боях у величезних, незнаних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більше ніхто не зняв. Не було ні паузи, ні траурного маршу, ні мовчання. Були сказані ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок мільйонів жертв і героїв ніби провалились у землю або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття»⁶⁷.

Підрахувати демографічні втрати по кожній з радянських республік важко за браком багатьох статистичних даних. В літературі, як правило, фігурують дуже показові дані про загальну кількість населення УРСР (без Криму і Закарпаття) на початок 1941 і 1945 рр. (в тис. осіб)⁶⁸.

	1941 рік	1945 рік	1945 рік у % до 1941 р.
Східні області (16)	31 570	21 534	68,2
Західні області (8)	9 397	5 849	62,2
Українська РСР (24 області)	40 967	27 383	66,8

Ці дані вражають, але вони дають уявлення не про втрати, а про ступінь спустошення території, викликаного багатьма чинниками: депортацією радянських німців в перші місяці війни, мобілізаціями в Червону армію, евакуацією в радянський тил, вивезенням людей на примусові роботи в Німеччину, втечею колаборантів під час відступу німецьких і румунських військ і, в першу чергу, втратами від голоду, епідемій, бомбардувань, боїв у прифронтових районах, планомірного винищення окупантами євреїв, військовополонених, партизанських «пособників» тощо. У перші повоєнні місяці населення України почало зростати за рахунок повернення демобілізованих військовослужбовців, репатріантів з країн Європи, евакуйованих зі східних регіонів. На 1 липня

1946 р. населення східних областей УРСР збільшилося до 25 429 тис. осіб, західних областей — до 6 670 тис., а всієї України — до 32 099 тис. (що становило 78,3% довоєнної кількості)⁶⁹.

Протягом перших місяців війни за рахунок мобілізованих, добровольців і бійців народного ополчення в лавах Червоної армії опинилося 3 184 726 громадян України. Після окупації всієї території УРСР були мобілізовані десятки тисяч українців з числа тих, хто евакуювався у східні регіони СРСР. Упродовж 1943–1945 рр. червоноармійцями стали майже 4 млн. українських громадян. Щоправда, певна частина мобілізованих (оточенці, відпущені німецькою адміністрацією з таборів для військовополонених місцеві жителі) призивалася до Радянської армії вже вдруге. Отже, загальну кількість громадян України, які воювали у складі Радянської армії, можна оцінити в 7 млн. осіб⁷⁰.

Яка частина з цієї кількості не дожила до Дня перемоги? За останніми даними, втрати військовослужбовців з числа українських громадян за роки війни становили близько 4,1 млн. осіб. Тут рахуються вбиті, загиблі у полоні, зниклі без вісті, померлі у госпіталях⁷¹. Безпосередньо на фронтах війни загинуло, за даними української «Книги пам'яті», 3 млн. громадян. Однак, як справедливо вказував проф. Михайло Коваль, за достовірність цієї цифри, яка була встановлена через багато десятиліть після війни, ручитися не можна⁷².

Загальні втрати цивільного населення в період окупації вираховуються, за даними «Книги пам'яті», в 4,5 млн. осіб (вбиті, померлі з голоду, жертви епідемії, пропали без вісті)⁷³. На підставі наведених вище даних можна вважати, що сукупні втрати України сягають 8,6 млн. осіб (з 26,6 млн. по СРСР в цілому), тобто приблизно третину загальносоюзних втрат. Ми не знаємо, однак, які підрахунки більше наближаються до істини — останні чи попередні. Тому треба зупинитись на попередніх розрахунках, які належать таким

знаним в усьому світі фахівцям, як М. Коваль (Інститут історії України НАН України) і В. Косик (Сорбонна).

М. Коваль оцінював загальну величину українських втрат у 8 млн. осіб⁷⁴. В. Косик вирахував цю ж саму цифру⁷⁵. Щоправда, ці розрахунки співпали тільки тому, що Косик на півмільйона зменшував фронтіві втрати порівняно з даними Ковалья, а Коваль збільшив на цю саму величину тилові втрати порівняно з даними Косика.

В. Косик не зміг обрахувати загальні втрати союзних республік, тому що не мав у розпорядженні республіканського розрізу даних по військових втратах. Він опублікував підрахунки втрат серед цивільного населення та серед військовополонених у такій послідовності (в тис. осіб): Україна — 5 515, Білорусія — 2198, Росія — 1781, Литва — 666, Латвія — 644, Естонія — 125⁷⁶. За останніми даними, військові (включаючи військовополонених) і цивільні втрати Російської Федерації оцінюються в 3 664 тис. осіб⁷⁷. Серед республік Радянського Союзу і серед держав, які брали участь в Другій світовій війні, Україна за втратами посідає перше місце. 9 травня 1945 р. для її громадян — це справді «свято зі сльозами на очах».

Двічі, з заходу на схід, а потім у зворотному напрямку по українській землі перекочувався фронт. Все, що піддавалося вивезенню, вивозилося тією стороною, яка відступала. Все, що не можна було вивезти, нищилося або робилося непридатним до користування. Тому продуктивні сили республіки виявилися вщент зруйнованими. Матеріальні втрати СРСР становили до 40% сукупних втрат, заподіяних всім учасникам Другої світової війни; разом узятих. Матеріальні втрати України дорівнювали приблизно 40 відсоткам загальносоюзних втрат. Співвідношення цих цифр теж висуває Україну на сумне перше місце серед країн, які постраждали від війни.

Впродовж всієї війни українці зберігали за собою друге місце після росіян за кількістю військовослужбовців у Червоній армії — 33,93% (росіяни — 51,78%)⁷⁸. 2,5 млн. укра-

їнців з числа 7 млн., які брали участь у війні, були нагороджені орденами і медалями за хоробрість і відвагу.

Свідченням визнання вкладу України в перемогу Об'єднаних Націй над світовим фашизмом стала її участь у заснуванні ООН. 22 червня 1945 р. в Сан-Франциско (США) відбулося урочисте підписання Декларацій: про створення Організації Об'єднаних Націй. Від імені України її підписав голова української делегації Д.Мануїльський.

Щоб демократичні держави Заходу прийняли Радянський Союз в свій табір в 1941 р., сталінський уряд мусив відновити дипломатичні відносини з емігрантським урядом Польщі. Угода, укладена з Польщею про союз і співробітництво у війні, починалася з декларації, опублікованої газетою «Правда» 31 липня 1941 р.: «Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу.» Це не означало відмови радянського керівництва від територій, здобутих під час «визвольного походу» 1939 р. Але радянська сторона була змушена визнати відсутність легітимної основи цих територіальних здобутків.

Щоб зробити СРСР надійним союзником, В. Черчілль на Тегеранській конференції запропонував визнати кордоном між СРСР і Польщею лінію Керзона. Вона більш-менш відповідала етнографічному розмежуванню Польщі, України і Білорусії. Як компенсацію за Західну Україну і Західну Білорусію, які повинні були відійти до СРСР вже на основі домовленостей лідерів Об'єднаних Націй, прем'єр-міністр Великої Британії готовий був віддати Польщі спадщину середньовічної королівської династії Пястів. Це були території, на яких проживало багато поколінь німецького населення — Східна Прусія, Західне Помор'я з Данцигом, Верхня Сілезія.

Питання про кордони Польщі було остаточно розв'язане в лютому 1945 р. на Ялтинській конференції глав трьох держав. Міцність нового кордону по лінії Керзона була забезпечена грандіозними депортаціями, здійсненими з ініціативи

Сталіна. Німців виселили з усіх територій, які відходили до Польщі, Чехословаччини і Радянського Союзу. Були здійснені також масові переселення вздовж лінії Керзона: поляків — з території західних областей УРСР у Польщу, українців — з території Польщі в УРСР. У Польщі залишилися, але вже без корінного населення, етнічні землі українського народу на захід від лінії Керзона, названі публіцистами в своїй сукупності Закерзонням (Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина).

Проблему Закарпатської України великі держави не обговорювали. Вона мала бути розв'язана за їх неофіційною домовленістю в ході двосторонніх переговорів між урядами СРСР і Чехословаччини. Переговори в Москві завершилися укладенням 29 червня 1945 р. договору про Закарпатську Україну. Возз'єднана з УРСР територія дістала статус області з центром в Ужгороді.

У складі 21 держави Україна взяла участь у Паризькій мирній конференції, що відкрилася 29 липня 1946 р. з метою обговорення проектів мирних договорів держав антигітлерівської коаліції з п'ятьма союзниками гітлерівської Німеччини — Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією. 10 лютого 1947 р. міністр закордонних справ УРСР Д. Мануїльський уклав від імені України мирні договори з кожною державою, яка брала участь у війні на боці Німеччини. Уряди Угорщини та Румунії відмовилися від претензій на території з переважно українським складом населення, які раніше знаходилися в їх кордонах (Закарпатська Україна, Північна Буковина, Південна Бессарабія).

7. Повільний розклад радянського комунізму

Друга світова війна була рубежем, який відділяв індустріальне суспільство з його культом вугілля і сталі від якісно іншого, вже постіндустріального. На стадії індустріального суспільства можливість максимальної мобілізації ресурсів

для досягнення певної мети була єдиною, але вагомою перевагою комунізму над демократичними країнами з ринковою економікою. Через це Радянський Союз став головним переможцем у війні і однією з двох планетарних наддержав.

Й. Сталіну, авторитет якого незмірно зріс, перемога у війні здавалася переконливим доказом життєздатності створеної імперії, в яку тепер входили не тільки союзні республіки, але й напівсуверенні країни Центрально-Східної Європи. Не маючи уявлення про нові тенденції в цивілізаційному розвитку, він планував на перспективу в три п'ятирічки ті ж самі вугільно-сталеві параметри розвитку, які були властиві довоєнній індустріалізації СРСР⁷⁹. І справді, Радянський Союз залишався на індустріальній стадії розвитку, тоді як провідні країни Заходу уже входили в постіндустріальну епоху.

Централізація влади у повоєнні роки досягла свого максимуму. Сталін керував країною, тримаючи в руках три вертикалі влади одночасно: радянську, партійну і чекістську. Внаслідок того, що він очолював з довоєнних часів Раду міністрів СРСР, радянська вертикаль влади вийшла на перший план. Органи державної безпеки вийшли з-під партійного контролю і могли з санкції диктатора підготувати компрометуючі матеріали (з наступною ліквідацією) на політичного діяча будь-якого рангу, не виключаючи члена політбюро (президії в 1952–1965рр.) ЦК ВКП(б) (КПРС з 1952 р.). І все ж Сталін продовжував діяти в рамках створеної В. Леніним системи влади. Часткова втрата значення компартійної вертикалі влади означала тільки те, що диктатор підім'яв під себе не тільки суспільство, включаючи зовнішню партію, і не тільки внутрішню партію (номенклатуру), але й суверенного носія державної влади — Центральний комітет ВКП(б) — КПРС.

Щоб зберігати особисту владу у побудованій В. Леніним олігархічній системі, Сталіну треба було повсякчасно розколювати суспільство, нацьковуючи одні його групи на інші.

У довоєнні роки розкол відбувався переважно за соціальною, а після війни — за національною ознаками (за винятком західних областей України та інших нових регіонів, де здійснювалася прискорена і агресивна радянська організація). В епіцентрі переслідувань повоєнного часу опинилися євреї.

З Європи повернулися мільйони військовослужбовців, військовополонених і оstarбайтерів, які пересвідчилися в тому, що повсякденне життя в Радянському Союзі істотно поступалося за якістю закордонному. Небезпечність такого досвіду була головною причиною загострення державної ксенофобії. Євреї з їх згуртованістю у всесвітньому масштабі, впливом на зовнішню політику конкурентної наддержави і наявністю у значної частини радянських євреїв родичів за кордоном явно не вписувалися у просочене державною ксенофобією і побутовим антисемітизмом суспільно-політичне життя. Вся сукупність фактів перших місяців 1953 р. свідчила, що вождь готував нову чистку на зразок масових репресій 1937–1938 рр. Смерть диктатора поклала край цим замірам.

Суспільно-політичне життя в СРСР регулювалося не конституцією, а статутом державної партії. Демократична за формою і олігархічна по суті система влади була нестійкою за означенням і мала тенденцію вироджуватися в небезпечну навіть для держави одноосібну диктатуру. Викликана біологічним чинником ліквідація чвертьвікової сталінської диктатури негайно призвела до боротьби за владу в керівництві ЦК КПРС. Спираючись на партійний апарат, М. Хрущов в 1953–1955 рр. вийшов на провідні позиції в колективному керівництві, а потім зруйнував його і став одноосібним диктатором. Його безсумнівним політичним успіхом була організація XX з'їзду КПРС, який легітимізував відмову від масового терору. Одноосібна диктатура М. Хрущова не була схожою на сталінську через те, що не спиралася на масовий терор як важіль управління. Тому політичні діячі з його найближчого оточення дістали можливість організуватися (щоправда, на змовницьких засадах) і використати статутні

положення державної партії, щоб заявити йому в обличчя: політичні рішення, які приймаються одноосібно, є волюнтаризмом. Втративши підтримку суспільства внаслідок провалу більшості запроваджених реформ і позбавившись підтримки партійно-радянського апарату через нехтування його корпоративними інтересами, М. Хрущов у 1964 р. позбувся влади.

Вплив Хрущова на українське суспільство був великим навіть тоді, коли він перебував у складі «десятки» наступників Сталіна. Коли ж він завоював одноосібну владу, цей вплив посилювався. Внаслідок того, що Хрущов вважав український партійно-радянський апарат своїм персональним тилом, ставлення загальносоюзного центру до України виявилося протилежним сталінському.

І. Лисяк-Рудницький надрукував у 1956 р. в журналі «Культура», що видавався польською мовою в Парижі, статтю «Новий Переяслав», в якій аналізувався курс Кремля щодо українського суспільства після смерті Сталіна. Роздумуючи над еволюцією кремлівського курсу у зв'язку з передачею Україні Криму, він піднявся до широких узагальнень. Зокрема, він зробив висновок, що вся попередня політика центру зводилася до спроби зламати опір українського народу засобами фізичного насильства, але зі смертю Сталіна можливості для здійснення такого курсу вичерпалися. Україну доводилося тепер утримувати в межах імперії, спираючись більше на пропагандистські, а не на силові засоби. У кампаніях, що розгорталися у зв'язку з ювілеєм Переяславської ради і передачею Криму Україні, обігрувалася одна провідна тема — про доленосне для України значення її споконвічних зв'язків з Росією. «Сакраментальна формула про «великий російський народ», — писав І. Лисяк-Рудницький, — знайшла несподіване доповнення у фразі, що її доводилося чути в останніх часах, про «великий український народ». У відношенні до інших націй СРСР цього епітету не вживають»⁸⁰.

За 1953–1959 рр. Комітет державної безпеки і Прокуратура УРСР переглянули 4 263 тис. справ діючого та архівного оперативного обліку на 5 481 тис. осіб. Було знято з обліку, що означало фактичну реабілітацію, 2 684 тис. осіб, тобто 58%⁸¹. Не розглядалися з метою реабілітації колабораціоністи, активісти ОУН і УПА, жертви політичних репресій 20-х — початку 30-х рр. (до вбивства С. Кірова), а також діячі КПЗУ і КП(б)У та інтелігенція, репресовані за «український буржуазний націоналізм». Радянська держава не визнала себе винною у масових депортаціях селян під час колективізації, вибіркової депортації населення західних областей УРСР, депортації кримських татар, німців та інших етнічних груп з Криму.

У січні 1959 р. М. Хрущов заявив, що в Радянському Союзі більше не існує фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини. Але слідчі прагнули тепер забезпечити правдивість таких декларацій високого начальства перекваліфікацією карних справ з політичних на кримінальні. ГУЛАГ був ліквідований, але мережа тюрем і таборів залишалася. За відсутності масового терору ставав можливим дисидентський рух. В тюрми, колонії і табори почали потрапляти перші радянські дисиденти.

Тенденції в розвитку світової економіки, яким не надавав істотного значення Й. Сталін, привернули пильну увагу його наступників. За їх дорученням експерти проаналізували півтора десятка основних напрямів в галузі науково-технічного прогресу і виявили, що, за винятком одного чи двох, країна відстає. В їх висновках на повну широчінь було поставлене поняття науково-технічної революції. У пресі воно почало використовуватися так часто, що здобуло свою аббревіатуру — НТР. Навесні 1955 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР звернулися до партійних організацій із закритим листом, в якому визнавався факт відставання СРСР від країн Заходу. Уперше за всю історію партії липневий (1955 р.) пленум ЦК КПРС вивчив назрілу проблему і заявив:

«Ми стоїмо на порозі нової науково-технічної і промислової революції, яка далеко випереджає за своїм значенням промислові революції, пов'язані з появою пари та електрики».

Справді, СРСР «стояв на порозі», це був точний вислів. Командна економіка не мала внутрішніх стимулів для того, щоб підвищувати технічний рівень. Для тих, хто нею керував, не існувало перепон у перерозподілі капіталовкладень в галузі, які вважалися пріоритетними. Проблема полягала в іншому: суспільство сподівалося, що держава врешті решт зверне увагу на необхідність зростання питомої ваги фонду споживання у національному доході. У партійного керівництва не залишалось аргументів, які виправдовували б наявність «тимчасових труднощів». Кошти на прискорений розвиток наукових досліджень і нових галузей промисловості треба було знаходити через перерозподіл фонду нагромадження.

Розв'язуючи проблему прискорення науково-технічного прогресу, М. Хрущов прийняв кілька принципових рішень, які визначили характер розвитку економіки на весь подальший період існування СРСР. По-перше, було скорочено фонд нагромадження в національному доході, щоб забезпечити фінансовими ресурсами активну соціальну політику. По-друге, змістилися акценти у розвитку військового потенціалу. Скорочення чисельного складу армії дало змогу спрямувати більше ресурсів на ракетно-ядерну зброю і пов'язану з нею космічну програму. По-третє, щоб не починати створення нових галузей «від нуля», було вирішено закуповувати новітню техніку за кордоном. Імпорт сучасного устаткування і технологій давав змогу подолати відставання від розвинених держав у перспективних галузях економіки. Водночас виникла імпортна залежність СРСР від країн НАТО. При НАТО був створений комітет, який стежив, щоб технічний рівень радянського ВПК не зростав за рахунок імпортованої техніки і технології.

Після XX з'їзду КПРС набули глибини і системності заходи, пов'язані з піднесенням матеріального добробуту

членів суспільства. Активізація соціальної політики після припинення масового терору ставала життєво важливою для диктаторського режиму. Люди бажали жити по-людські, і в умовах відсутності масового терору готові були за це поборотися. В країнах Західної Європи після подолання руйнівних наслідків світової війни і в результаті розгортання науково-технічної революції життєвий рівень населення стрімко зростав. Націлене на споживача масове виробництво пропонувало бажаним за низькими цінами досконалу за якістю і різноманітну продукцію. Соціальна держава забезпечувала широкий діапазон послуг через свої інститути — британську службу здоров'я, західнонімецьку взірцеву пенсійну систему, французькі служби масової побудови дешевого житла тощо. Керівники Радянського Союзу розуміли, наскільки швидко соціалізується європейська економіка і наскільки стрімко вона віддаляється від наскрізь мілітаризованої радянської економіки сталінського типу.

З 1956 р. керівники партії і уряду почали ліквідувати найбільш одіозні ознаки сталінської поліцейської держави. У березні з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР про скорочення тривалості робочого дня для робітників і службовців на дві години у передвихідні та передсвяткові дні. У травні було встановлено шестигодинний робочий день для підлітків від 16 до 18 років. Президія ВР скасувала закони 1940 р. про заборону змінювати за своїм бажанням місце роботи і про суворі покарання за запізнення на роботу та прогули. Для селян, однак, зберігалось попереднє становище: не маючи паспортів, вони не могли залишити свій колгосп або радгосп. Втратив силу закон про примусовий набір у ремісничі училища дітей, які закінчили семирічку і не вчилися далі. Було збільшено тривалість відпусток, пов'язаних із вагітністю і пологами (з 77 до 112 календарних днів). У вересні була прийнята постанова Ради міністрів СРСР, ЦК КПРС і ВЦРПС «Про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям». Для заохочення

постійної праці на одному місці у законодавство вводилося поняття безперервного робочого стажу, який стимулювався пільгами. Нарешті, в 1956 р. відбулася «пенсійна революція». Пенсійний вік знижувався до 60 років для чоловіків і 55 років для жінок. Значно збільшилися розміри нижчих пенсій і обмежувалися розміри високих.

З 1956 р. розпочався погалузевий перехід з восьми — на семигодинний робочий день. На підземних та інших роботах із шкідливими умовами праці робочий день скорочувався до шести годин. Від вересня 1959 р. підприємства, установи та організації УРСР почали переходити на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями при 8-годинному робочому дні.

Грошове і натуральне авансування колгоспників почало запроваджуватися ще до XX з'їзду КПРС, проте було нерегулярним і поширювалося в основному на тих, хто займався вирощуванням технічних культур. У березні 1956 р. була прийнята партійно-урядова постанова про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах. У 1958 р. почалося запровадження гарантованої оплати трудодня. Фонди для гарантованої, тобто незалежної від підсумків господарського року, оплати праці створювалися, якщо це було потрібно, за допомогою держави.

У січні 1956 р. В. Молотов в якості першого заступника голови Ради міністрів СРСР здійснив поїздку по ряду промислових центрів України, після чого звернувся з доповідною запискою в президію ЦК КПРС. Перебуваючи в Дніпропетровську, він констатував украй низький рівень забезпеченості житлом і зробив такий висновок: «житлове питання з побутового перетворилося на політичне»⁸².

31 липня 1957 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли постанову «Про розвиток житлового будівництва». В ній наголошувалася нагальна необхідність ліквідації в найближчі 10–12 років нестачі житла. Поряд з розгортанням спорудження житла державою передбачалася організація

його будівництва за рахунок коштів населення. З цією метою відроджувалися житлово-будівельні кооперативи, які існували з 1924 по 1937 рр. Державне будівництво житла повинне було здійснюватися на вільних територіях, без знесення існуючих будівель і переважно великими масивами.

За рахунок відселення або вселення в нові квартири в Україні поліпшили свої житлові умови за 1956–1965 рр. 17,9 млн. осіб⁸³. Понад 3 млн. квартир, споруджених у містах і робітничих селищах за 10 років, істотно пом'якшили житлову проблему, хоч не розв'язали її повністю внаслідок високих темпів урбанізації. Хоч збудовані під час «житлової революції» п'ятиповерхові панельні будинки з невеликою площею потім презирливо назвали «хрущобами», вони були для жителів міст кращим варіантом, ніж бараки або перенаселені комуналки.

Конкурувати з потужною економікою Заходу радянська система господарювання не могла, тому що залишалася в рамках індустріального суспільства. Здебільшого практикувалося копіювання технологій, уже розроблених в країнах, які переходили до постіндустріального етапу розвитку. Копіювання не завжди було вдалим, як показала хрущовська програма створення «великої хімії». Побудований під ключ іноземними фахівцями цех капролактама на Сіверськодонецькому (Лисичанському) хімкомбінаті «доводився до розуму» впродовж багатьох років.

Криза, яка стала відчуватися в добу пізньої сталінщини, була призупинена реформами М. Хрущова. Деяка модернізація командної економіки дала змогу отримати позитивні результати в ракетно-космічному змаганні з США, розвитку науки, піднесенні народного добробуту. Проте жодна з реформ не заходила так далеко, щоб позначитися на внутрішній сутності комуністичного устрою й відповідної йому командної економіки. Ті реформи, які порушували цілісність держави-комуни, наступники М. Хрущова скасували. Політичний і соціально-економічний розвиток відбувався під знаком

наступу сталіністів, тобто тих державних діячів, які вважали будь-які реформи шкідливими.

Могутня державна машина пропаганди переконувала суспільство в тому, що все добре і країна розвивається прогнозовано. Та під поверхнею відносно стабільного життя вирували руйнівні процеси. Можливості подальшого кількісного зростання економіки поступово, але невідворотно згорталися. У суспільно-політичному житті, як свідчили засоби масової інформації, панував спокій. Проте у суспільстві нагромаджувався негативний потенціал, який не віщував нічого доброго.

Період в житті радянських республік між правліннями М. Хрущова і М. Горбачова публіцисти назвали «застоем». Цей термін досить точно відбиває основну рису доби Л. Брежнєва: одна за одною минали п'ятирічки, не залишаючись у пам'яті людей. Однак саме в ці відносно спокійні часи нагромадилися передумови подій, у результаті яких радянська наддержава разом з державною партією швидко зникла, залишивши пострадянському суспільству у спадщину важкорозв'язувані проблеми в усіх галузях життя.

Нові керівники Радянського Союзу відмовилися від багатьох новацій М. Хрущова, але зберегли курс на мирне співіснування держав з різними економіко-політичними системами. Альтернативою співіснуванню могла бути тільки ракетно-ядерна війна. Економічні ресурси СРСР мали спрямовуватися передусім на досягнення воєнно-стратегічного паритету з країнами НАТО. Почалося виснажливе змагання, яке Радянський Союз витримував два десятиліття підряд. Наслідки його були різними для суперників.

Колосальні ресурси радянської наддержави переміщувалися зі сфери споживання у сферу непродуктивного нагромадження. Переможні реляції щодо виконання п'ятирічних планів не містили в собі найістотнішої інформації: матеріальні і людські ресурси скеровувалися на виробництво продукції, не потрібної в кінцевому підсумку навіть вій-

ськовим, тому що кількість танків, гармат, боєприпасів багатократно перевищувала розумні межі. Ефективність ракетно-ядерного потенціалу, який збільшувався з особливою ретельністю, вимірювалася здатністю знищити вірогідного противника — спочатку один раз, а потім два, п'ять, десять разів.

Ринкова економіка була завжди націлена на задоволення потреб суспільства, хоча з готовністю виконувала вигідні оборонні замовлення держави. Унаслідок наявності незрівнянно більшого, ніж у СРСР загальноекономічного потенціалу країни НАТО мало постраждали від відвернення ресурсів зі сфери продуктивного нагромадження в сферу непродуктивного, тобто оборонних замовлень. Більше того, технічний прогрес в оборонних галузях майже негайно позначався на промисловості, яка задовольняла потреби суспільства. Натомість в радянських республіках і країнах Варшавського договору колосальний військовий бюджет руйнівню діяв на господарство. Неможливість підвищення життєвого рівня народу внаслідок безперервної гонки озброєнь загострювала напругу між державою і суспільством.

Будь-яка система політичної влади прагне стабілізуватися, щоб продовжити своє існування. Як сполучалися між собою елементи вищої ланки державної влади в ті роки, коли на вершині владної піраміди опинився Л. Брежнєв?

У пострадянські часи, коли були опубліковані щоденникові записи другого генсека (ліквідована Сталіним в 1934 р. посада генерального секретаря ЦК була відновлена в 1966 р.), багатьох вразила цілковита убогість змісту. Для учасників змови проти М. Хрущова інтелектуальний рівень цього 58-річного апаратника не був таємницею. Л. Брежнєва вважали тимчасовою фігурою. До влади рвалися інші — розумні й молоді.

Однак Л. Брежнєв пройшов довгу школу виживання у тяжких, часом смертельно несприятливих умовах. З'явившись ще в сталінському секретаріаті ЦК КПРС у 1952 р., він виявився неперевершеним майстром апаратної боротьби,

підступних інтриг, блискучих багатоходових політичних комбінацій. Як і Сталін, який був його другим патроном, він міг чекати бажаного роками. Поступово на високих посадах його стали оточувати не діячі, а виконавці. Він став необхідним для сірої апаратної маси, яка зайняла всі керівні посади і була стурбована тільки тим, щоб патрон якнайдовше залишався генеральним секретарем ЦК.

Першу номенклатурну посаду голови Дніпродзержинського міськвиконкому 30-річний інженер місцевого походження зайняв у травні 1937 р. Сталінський терор відкрив багато керівних вакансій, і енергійний висуванець з бездоганними анкетними даними швидко просувався щаблями номенклатури. Заповнюючи анкети, він тоді називав себе українцем, тому що представникам титульної нації в апараті надавалася перевага. М. Хрущов став його першим патроном, коли призначив у 1939 р. на посаду секретаря Дніпропетровського обкому партії.

Коли Л. Брежнєв став на чолі партії, він не дозволив собі, на відміну від Хрущова, керуватися у кадрових переміщеннях особистими уподобаннями. Вищих функціонерів тепер усували від влади з урахуванням їх інтересів і побажань — працевлаштовували на почесні синекури або урочисто проводжали на пенсію із збереженням звичного для них рівня життя. Після усунення М. Хрущова в політбюро ЦК КПРС уперше не виникло відкритої боротьби за владу. Впливовому члену політбюро ЦК, колишньому керівникові Компартії України М. Підгорному Л. Брежнєв віддав посаду голови Президії Верховної Ради СРСР, яку сам займав в 1960–1964 рр. Тільки у 1977 р. він дозволив собі усунути Підгорного з посади номінального глави держави й забрати її собі. З поєднанням цих посад в радянській історії уперше відбулося суміщення номінального і реального глави держави в одній особі.

За часів Й. Сталіна і М. Хрущова існувала якісна різниця між олігархами — членами політбюро (президії) ЦК КПРС,

які були носіями державної влади, і номенклатурою — трансляторами цієї влади у відомства та на периферію. За часів Л. Брежнєва відбувалося поступове стирання цієї різниці. Процес стирання пішов не через підвищення ролі ЦК КПРС як колективного органу влади. Генерального секретаря ЦК таке підвищення ролі ЦК й відповідно — політбюро ЦК не влаштувало.

З кінця 60-х рр. пленуми ЦК КПРС відбувалися, як правило, двічі на рік, і кожний з них тривав не більше одного дня. За цих умов Центральний комітет не мав можливості виявити себе як найвищий орган державної влади у перервах між партійними з'їздами. Пленуми ЦК тільки схвалювали рішення, що приймалися на політбюро і в секретаріаті ЦК, а готувалися в його апаратних відділах. Водночас зросла роль перших секретарів обкомів і ЦК компартій союзних республік. Ці керівники становили основний кістяк Центрального комітету КПРС, але вони діяли не на його засіданнях у повному складі (пленумах) як єдина корпорація, а індивідуально, через спілкування з апаратними відділами ЦК. Останні складалися з працівників, позбавлених політичного значення й цілком підпорядкованих генеральному секретареві та секретаріату ЦК в цілому. Отже, зростання політичної ролі членів ЦК — провідних представників компартійно-радянського апарату — не зачіпало повноти влади генерального секретаря.

Складний перерозподіл державної влади, який поступово й непомітно здійснювався Л. Брежнєвим, спрямовувався на зменшення політичної залежності генерального секретаря від його колег з рівними за статутом КПРС правами — членів політбюро ЦК. За нових умов явно послаблювалася небезпека повторного (після 1957 р.) виступу проти керівника секретаріату з боку більшості членів вищого партійного керівництва. Так само ставала малоймовірною небезпека виступу проти генерального секретаря всього складу ЦК КПРС, як це трапилося в 1964 р.

Довгі роки «застою» виявилися вкрай бідними на події, які б залишалися в пам'яті. Тому події створювалися штучно. Партійний апарат доклав багато зусиль, щоб урочисто обставити прийняття нової Конституції СРСР і конституції союзних республік. Організуючи ритуал всенародного обговорення, компартійний апарат поставив своєрідний рекорд: тільки в Україні в обговоренні проекту взяли участь майже 35 млн. осіб. У жовтні 1977 р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР в урочистій обстановці прийняла нову Конституцію.

Конституція СРСР 1977 р. принципово не відрізнялася від Основного закону 1936 р. У ній збереглося декларативне положення про можливість виходу кожної союзної республіки зі складу багатонаціональної держави. Роль КПРС в житті радянського суспільства характеризувалася так само в публіцистичних виразах, а не мовою правових формул. Стаття 6 проголошувала: « Керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу». Ці слова були позбавлені реального змісту і не розкривали механізмів диктатури компартійних вождів.

Постійне підкреслювання чинника колективності в керівництві не заважало Л. Брежневу провадити свою лінію, користуючись порадами і підтримками обмеженого кола колег у політбюро ЦК. Колективізм керівництва, як показував приклад з опрацюванням рішення про вторгнення в Афганістан, виявлявся на ділі досить умовним поняттям. Однак позиція керівників республіканського або регіонального рівня, які були членами ЦК КПРС, впливала на вироблення рішень, які стосувалися повсякденного життя.

Високопосадовці, які одержували від загальносоюзного центру мандат на управління національними республіками або регіонами Російської Федерації, повинні були спиратися на підтримку свого народу або хоча б бути популярними серед населення. Цими якостями визначалося їхнє становище

в ієрархізованій і замкнутій внутрішній партії. Втрата популярності загрожувала втратою посади. Але в першу чергу їм треба було налагоджувати відносини всередині свого клану — з людьми у колективному керівництві і з обслуговуючими їх апаратними працівниками у відділах ЦК КПРС.

Керівники СРСР спиралися на російський народ як народ державоутворюючий, а не на регіоналізовану Російську Федерацію. Однак під час розподілу ресурсів першочерговою увагою користувалася не російська «глибинка», яка була основою радянської імперії, а республіки Балтії, великі індустриальні міста, а також номерні міста, де зосереджувалася промисловість ВПК. Якщо на відносини між центром і периферією накласти звичну сітку «метрополія та її колонії», то до метрополії в Радянському Союзі треба було б віднести відомства, організації та підприємства загальносоюзного підпорядкування, а до колоній — всі інші незалежно від місця розташування. Максимальна зацентралізованість центральної влади та її цілковита незалежність від атомізованого, позбавленого горизонтальних зв'язків населення не дозволяє зробити висновок про те, що комуністична диктатура була виразником інтересів будь-якого народу, не виключаючи російського. Найбільш яскравий приклад давала зовнішньополітична діяльність очільників Кремля, які іноді грали долею радянського та всіх інших народів за межами СРСР балансуванням на грані ракетно-ядерної війни. У протоколі засідання президії ЦК КПРС від 1 липня 1962 р. є розділ «По Берліну». Присутні (Хрущов, Мікоян, Громико, Косигін, Брежнев, Сулов, Пономарьов) аналізували способи витіснення з міста військ західних держав і можливу реакцію Заходу на ці способи. Протокол обговорення закінчувався коротким страхітливим реченням: «Привчити населення, що атомна війна буде»⁸⁴.

Керівники комуністичної партії були здатні ліквідувати незалежні від держави громадські організації горизонтального типу або перетворити їх у вертикальні на засадах

«демократичного централізму». Але вони не могли ліквідувати організаційно не оформлених горизонтальних зв'язків — таких, як національна солідарність. Всупереч декларації примусово радянізованого Павла Тичини, «чуття єдиної родини» об'єднувало населення не за класовою, а за національною ознакою. Тому ставлення кремлівського керівництва до найбільшої національної республіки, якою була Україна, завжди залишалося настороженим. В. Ленін долав небезпеку українського сепаратизму побудовою централізованої держави в оманливій формі союзу рівноправних республік. Й. Сталін — голодомором і масовим терором, М. Хрущов — грандіозним святкуванням «возз'єднання» братніх народів і затягуванням українських керівників на високі посади в Москву. Діючи у своїй манері, Л. Брежнев зробив ставку на зміцнення залежної від Кремля національної номенклатури безпосередньо в Україні. За весь період перебування при владі він з власної волі включив до політбюро ЦК КПРС лише одного вихідця з України — свого давнього і доброго знайомого М. Тихонова. П. Шелест, а потім В. Щербицький ставали членами колективного керівництва з його санкції, але на формальних підставах — як керівники Компартії України. Інші вихідці з України, які були членами політбюро ЦК завдяки протекції М. Хрущова, залишалися на своїх місцях багато років, а А. Кириленко навіть пережив Брежнева. 76-річний Кириленко в 1982 р. знаходився уже в такому розумовому стані, що його попросили написати заяву про перехід на пенсію буквально через тиждень після смерті Брежнева.

Легенда стосовно автономістської політики П. Шелеста в Україні, яка поширювалася ним самим після виходу на пенсію, позбавлена підстав. Однак слід визнати, що дедалі ширші масштаби русифікації України, які інспірувалися московським центром у повоєнний період, обурювали його. Для політики русифікації Шелест не знаходив ані морального виправдання, ані практичного обґрунтування. На з'їзді письменників України у листопаді 1966 р. він заявив: «Ми

повинні плекати нашу чудову українську мову надзвичайно турботливо і шанобливо. Це наш скарб, наша велика спадщина, яку ми, а насамперед ви, наші письменники, повинні оберігати і розвивати»⁸⁵.

Українофільство П. Шелеста його колеги в Москві сприймали з підозрою. Але Брежнєв і у цьому випадку дотримався своєї манери очікувати, поки ситуація не визріє остаточно. Адже Шелест цілком вписувався всією своєю діяльністю, ідеологією і навіть ментальністю в коло партійних керівників, до якого він належав організаційно — політбюро ЦК КПРС. Відмінність його від інших полягала тільки в тому, що він озвучував компартійну лексику не російською, а українською мовою. Лише в 1972 р. Шелесту була запропонована робота в Москві, одним із заступників голови Ради міністрів СРСР. Після цього скликаний в Києві пленум ЦК Компартії України обрав першим секретарем ЦК В. Щербицького.

Після від'їзду П. Шелеста в Україні почалася кампанія цілеспрямованої русифікації, якою керував новопризначений секретар ЦК з питань ідеології В. Маланчук. Надмірна любов до історії України і української мови почалася вважатися достатньою підставою для звинувачень у націоналізмі. Спираючись на безпосередню підтримку загальносоюзного центру, Маланчук розпочав ідеологічну чистку. В Україні відбулася заміна багатьох керівників ідеологічних і наукових установ. Чудово володіючи українською мовою, В. Щербицький під час офіційних виступів майже завжди користувався російською. Услід за ним на російську мову або скалічений суржик переходили партапаратники по всій Україні.

Тим часом економічний розвиток країни все помітніше гальмувався. Підвищення продуктивності праці або зменшення матеріаломісткості виробництва, тобто якісні чинники економічного зростання, відігравали, як і раніше, другорядну роль в економіці. Промисловість розвивалася переважно за

рахунок залучення додаткових кількостей сировини, нової робочої сили, створення нових потужностей. Новітню техніку доводилося «впроваджувати» (рос. мовою — «внедрять»): це дієслово вказувало на необхідність застосування силових засобів. В Україні падіння темпів економічного росту було особливо помітним. Починаючи з 70-х рр. для Держплану СРСР стали пріоритетними східні регіони. Кузбас не йшов у будь-яке порівняння з Донбасом за запасами високоякісного вугілля. Родовища нафти й газу в Україні вичерпувалися, а геолого-розвідувальні роботи згортали, тому що треба було розробляти нововідкриті родовища енергоносіїв у Західному Сибіру. Лише українська електроенергетика, особливо атомна, розвивалася стрімкими темпами. Нові потужності споруджувалися з розрахунком на задоволення потреб сусідніх країн Ради економічної взаємодопомоги.

Керманічі радянської наддержави цінували в плановій економіці лише одну її властивість: абсолютну підпорядкованість їхній волі. На непродуктивне нагромадження спрямовувалося все більше людських і матеріальних ресурсів. Коли стало можливим працювати з суворо засекреченими статистичними даними, то виявилось, що оборонна складова у 1989 р. дійшла до 52% виробленого валового національного продукту і 73% національного доходу⁸⁶.

У провідних країн Заходу фонд заробітної плати поглинав дві третини національного доходу, тоді як в СРСР — тільки третину. Але навіть за рахунок жорсткого обмеження життєвого рівня мілітаризація економіки в таких захмарних масштабах неминує призвела б до краху. Радянський Союз врятувала від краху енергетична криза, яка спалахнула у світі у 70-х рр. Керівникам радянської держави вдалося максимальною мірою використати кризу, щоб залатати дірки у витратній частині державного бюджету. Через побудовані нафто- і газопроводи до кордонів з європейськими країнами енергоносії пішли на експорт, що забезпечило мільярди «нафтодоларів».

Поряд з реалізацією «валютних» корисних копалин на світовому ринку дисбаланс між прибутками і видатками в державному бюджеті долався за допомогою небезпечних у соціальному і економічному відношеннях заходів. З 70-х рр. спостерігалося стрімке форсування реалізації горілки в державній торгівлі. Суспільство дедалі більше відчувало на собі негативні наслідки поширення алкоголізму. Споживання алкоголю набуло таких масштабів, що почало загрожувати генофонду населення.

Поряд з прибутком, сукупність якого в масштабах всієї радянської економіки становила національний доход, в прибуткову частину бюджету включалася частина витрат виробництва, а саме — амортизаційні відрахування, призначені для повного відтворення засобів виробництва. Кошти цієї частини амортизаційних витрат (реновації) нагромаджувалися в банках, щоб з часом створилася можливість купити на них нову техніку і списати на металолом вилучене з експлуатації спрацьоване устаткування. Проте держава як єдиний власник всіх засобів виробництва використовувала цю частину амортизаційних відрахувань (як правило, вона становила половину їх сумарної кількості) не обов'язково за місцем їх створення. Вона могла перекидати їх в інші галузі або використовувати в інших цілях. Пограбовані в такий спосіб підприємства користувалися тільки тією частиною амортизаційних коштів, яка була на їх банківських рахунках і призначалася для відтворення засобів виробництва шляхом поточних або капітальних ремонтів. Це означало, що фізично або морально застаріла техніка постійно відновлювалася за допомогою ремонтів і залишалася у виробництві.

Подібна практика існувала завжди, але з 70-х рр. вона набула особливого поширення. Вкрай негативно це позначилося саме на українській промисловості, тому що її питома вага в загальносоюзних капіталовкладеннях впала майже удвічі порівняно з 60-ми рр. У галузях, де масштаби нового капітального будівництва були невеликими, оновлення

машин і устаткування могло відбуватися тільки за рахунок реновації. Коли ж держава забирала її, щоб використати в інших регіонах або в інших галузях, технічний рівень пограбованих галузей стрімко знижувався. Умови виробництва в Донбасі погіршувалися не тільки через те, що основні капіталовкладення в розвиток вугледобутку Держплан СРСР скеровував у перспективний Кузбас. Частина утвореного в Донбасі амортизаційного фонду теж використовувалася в Кузбасі. Особливо низький технічний рівень був властивий легкій і харчовій галузям промисловості, які фінансувалися за залишковим принципом. На цукрових заводах України інколи працювали машини, виготовлені в ХІХ ст.

Ситуація в сільському господарстві погіршувалася швидше, ніж у промисловості. Щоправда, нові керівники країни після усунення М. Хрущова від влади звернули першочергову увагу саме на сільське господарство. У листопаді 1964 р. були скасовані укази 1958–1963 рр.: про заборону утримувати худобу громадянам, які проживали у містах, робітничих селищах; про обмеження норм утримання худоби в особистій власності сільських жителів, які не були членами колгоспу; про підвищене оподаткування власників худоби, які не займалися «суспільно-корисною працею»; про підвищені податки з громадян, які утримували худобу «з метою особистого збагачення».

Скасування цих указів свідчило про те, що вище партійне керівництво починало більш прагматично ставитися до присадибного господарства, яке задовольняло потреби міських жителів у продукції тваринництва, а селянам давала можливість підробітку. Лише у хворобливій уяві наскрізь ідеологізованого М. Хрущова могли виникнути побоювання щодо «особистого збагачення» селян, які одержували мізерні копійки за працю в колгоспах або радгоспах.

Сільське господарство України було традиційно розвинутим. Республіка давала більше ніж половину загально-

союзного виробництва цукру, майже половину соняшнику, близько третини фруктів та овочів. Частка капіталовкладень у сільське господарство істотно підвищилася порівняно з попереднім періодом. У дев'ятій, десятій і одинадцятій п'ятирічках вона становила в Україні 27-28 відсотків загального обсягу капіталовкладень. Це знаходило матеріалізоване відображення у зростаючому споживанні сільським господарством електроенергії (на виробничі й побутові потреби), мінеральних добрив, гербіцидів, використанні техніки. Споживання селом електроенергії зросло в 1981–1985 рр. порівняно з другою половиною 60-х рр. у 3,6 раза, поставки мінеральних добрив збільшилися в 2,6 раза. Істотно зросли поставки тракторів, вантажних автомашин, комбайнів⁸⁷.

Однак всі ці ресурси використовувалися нераціонально. Темпи зростання продовольчої продукції були значно нижчими, ніж темпи збільшення фондоозброєності села. Віддача кожного рубля використаних у сільському господарстві України основних і оборотних фондів зменшилася в одинадцятій п'ятирічці порівняно з восьмою майже на 60 відсотків. Колгоспи та радгоспи не могли нагодувати міського споживача, незважаючи на те, що держава витратила на них усе більше коштів. Зменшення фондів віддачі пояснювалося неефективністю самої системи колгоспного виробництва, яка була позбавлена реального господаря. Українські споживачі не мали жодних переваг у постачанні, хоч їхня республіка була найбільш розвинутою в сільськогосподарському відношенні.

Рік у рік становище з постачанням продовольства погіршувалося, аж врешті було вирішено запровадити авральні заходи: розробити державну продовольчу програму, забезпечити її фінансуванням і постійно контролювати хід виконання. Виступаючи у травні 1982 р. на пленумі ЦК КПРС, який мав затвердити продовольчу програму, Л. Брежнев змушений був обережно заявити: «попит на продукти харчування поки випереджає виробництво продовольства»⁸⁸.

Продовольча програма СРСР розглядалася як свідчення турботи Комуністичної партії про матеріальний добробут радянських людей. З року в рік засоби масової інформації висвітлювали хід її виконання і популяризували досягнення «маяків» сільськогосподарського виробництва. Сільське господарство стало пріоритетною галуззю в державній політиці капіталовкладень. Однак зростаючі капіталовкладення в електрифікацію, хімізацію, меліорацію і механізацію сільського господарства не давали належної віддачі. Безвідповідальність партійних і радянських інстанцій, які приймали рішення, помножена на економічну незаінтересованість відчужених від засобів виробництва безпосередніх виробників призводили до тяжких наслідків. Найродючіша в світі смуга придніпровських заплавних чорноземів перетворилася на дно штучних морів. Меліоровані ґрунти засолонилися або заболочували. Насичені хімікатами сільськогосподарські продукти ставали небезпечними для здоров'я.

Органічні недоліки в управлінні народногосподарським комплексом країни тяжко позначилися на її екологічному стані. Зростання масштабів використання недосконалої техніки призводило до погіршення екологічної ситуації. Це особливо відчувалося в Україні. Республіка була переважана підприємствами важкої промисловості, особливо з видобутку вугілля та руд, виплавки чорних металів. У 80-х рр. територія України забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу в десять разів інтенсивніше, ніж СРСР в цілому. Щорічне вилучення з надр більш ніж 1 млрд. тонн корисних копалин супроводжувалося винесенням на поверхню 2,5 млрд. тонн гірничих порід.

Не маючи змоги домогтися від колгоспів високої врожайності, державні органи наполягали на постійному розширенні посівних площ. Надмірна розораність призводила до активізації ерозійних процесів. Чорноземні ґрунти, якими завжди славилася Україна, опинилися в жахливому стані.

Середньорічні темпи економічного розвитку України за п'ятирічками виглядали таким чином (у відсотках)⁸⁹:

	1966– 1970 рр.	1971– 1975 рр.	1976– 1980 рр.	1981– 1985 рр.
Валовий суспільний продукт	6,7	5,6	3,4	3,5
Національний дохід	6,7	4,6	3,4	3,7
Капітальні вкладення	6,8	6,4	2,1	3,1
Продуктивність праці	6,1	4,1	3,0	3,8
Промислова продукція	8,4	7,2	3,9	3,5
Сільськогосподарська продукція	3,2	3,0	1,6	0,5

Наведені дані показують, що внаслідок вичерпання можливостей екстенсивного розвитку всі показники господарювання в українській економіці неухильно погіршувалися. Економічна криза в Україні була частиною системної кризи комуністичного ладу, який не міг пристосуватися до параметрів постіндустріального суспільства.

Компартійно-радянське керівництво країни цілком щиро прагнуло підвищити життєвий рівень працюючих шляхом підвищення оплати праці і «отоварення» грошей на руках у населення, в тому числі за рахунок імпорту продовольства й товарів широкого вжитку. Надзвичайно високий рівень мілітаризованості економіки робив таке завдання непростим, але становище рятував видобуток «валютних» корисних копалин, особливо у малоосвоєних регіонах Російської Федерації. Постійно нарощуючи свій вклад у міжнародну торгівлю, Радянський Союз спеціалізувався на продажу енергоносіїв, напівфабрикатів та промислової сировини, які користувалися попитом і давали можливість звести кінці з кінцями у державному бюджеті.

За чверть століття розрив в оплаті праці між промисловістю і сільським господарством скоротився, а її рівень зріс. Проте держава постійно запізнювалася з «отоваренням» виплачених грошей. За 1971–1985 рр. грошова маса в обігу збільшилася в три рази, а виробництво товарів народного споживання (разом з імпортом) — в два рази. Це зумовило зниження купівельної спроможності рубля. У ринкових умовах воно проявилось б у вигляді інфляції. У плановому господарстві підвищення цін допускалося у виняткових випадках, ціни зростали в основному за рахунок появи у продажу нової продукції. Тому невідповідність товарної маси грошовій проявлялася у формі дефіциту товарів. Тривале очікування, коли товар «викинуть» у продаж, і довгі черги за дефіцитом стали найхарактернішою рисою побуту 70–80-х рр. Радянські люди звикли носити в кишені «авоську» (від рос. слова: авось), щоб у всеозброєнні зустріти чергу і зайняти в ній місце, навіть не питаючи одразу, що саме «викинули».

Дефіцит породив специфічний список престижних і не-престижних професій. Престижними стали професії людей, які виробляли, розподіляли або продавали дефіцит, а також професії, пов'язані з офіційно встановленими пільгами у придбанні дефіциту. У найсприятливішому становищі була номенклатура. Почала зростати мережа закритих магазинів, у яких за помірними цінами номенклатурні працівники одержували продукти харчування, виготовлені у спеццехах, а також овочі і фрукти, вирощені у спецгосподарствах без застосування хімічних добрив. Поширилася практика закупівлі за кордоном дрібних партій високоякісних товарів, призначених для керівної еліти.

Додатком до заробітної плати, яким користувалися переважно міські жителі, були суспільні фонди споживання. За конституцією громадяни СРСР мали право на безплатну освіту, охорону здоров'я, житло і т.п. Усі ці послуги мали свою об'єктивну ціну, але держава оплачувала їх, так би

мовити, з власної кишені, щоб створити в суспільстві оманливе уявлення про наближення часу, коли всі матеріальні і духовні блага задовольнятимуться за потребами.

Масштаби, яких надав житловому будівництву М. Хрущов, були майже збережені в добу «застою»⁹⁰:

	Збудовано квартир (в тис.)	Кількість осіб, які поліпшили свої житлові умови (в млн.)
Восьма п'ятирічка (1966–1970 рр.)	1987	8,9
Дев'ята п'ятирічка (1971–1975 рр.)	1912	8,6
Десята п'ятирічка (1976–1980 рр.)	1718	7,8
Одинадцята п'ятирічка (1981–1986 рр.)	1688	7,7
Всього за 1966–1986 рр.	7305	33,0

Однак, проблему житла цілком розв'язати не вдалося. Темпи урбанізації виявилися надто високими, і сотні тисяч громадян продовжували стояти в чергах на отримання квартири. Якість безплатного житла була низькою, а квартири — невеликими за площею й особливо — за кубатурою. Тільки в небагатьох новоселів або у тих, хто залишався в старій квартирі після виселення новоселів, кожний член сім'ї мав окрему кімнату.

Завжди підкреслювалося, що за чисельністю медичного персоналу та лікарняних ліжок у розрахунку на душу населення республіки Радянського Союзу займають перші місця в світі. Це справді було так. Однак пропагандисти не згадували, що охорона здоров'я фінансується за залишковим принципом і невігідно відрізняється від медичного обслуговування в інших країнах слабкою технічною оснащеністю.

Нестача коштів у цій сфері призводила до того, що країна «розвиненого соціалізму» витрачала на підготовку лікаря в 10 разів менше коштів, ніж високорозвинені держави Заходу. Вважалося за норму ставити ліжка для хворих навіть у коридорах непристосованих до лікарняних вимог приміщень. Проте медустанови, що обслуговували номенклатуру, розміщувалися в нових, спеціально спроектованих будівлях, які зводилися в паркових зонах, оснащувалися найновішим імпортним устаткуванням, комплектувалися висококваліфікованим і високооплачуваним персоналом.

8. Крах «соціалізму з людським обличчям»

В другому повоєнному десятилітті громадяни Радянського Союзу з оптимізмом дивилися у майбутнє. На контрасті з останнім десятиліттям сталінської диктатури доба М. Хрущова виглядала цілком позитивно. Суспільство уперше переконалося в тому, що держава може використовувати свої можливості й ресурси для поліпшення якості повсякденного життя. Громадяни зрозуміли, що вона здатна поважати основне право людини — право на життя.

Та в наступні два десятиліття оптимізм радянських людей змінився песимізмом. За винятком нечисленних дисидентів, вони не мали особливих претензій до держави, тому що були виховані нею. Та вони вже переконалися, а керівництво партії лише підтвердило, що «світле майбутнє» залишиться за горизонтом. Щоденна гонитва за дефіцитом, на який перетворювалися, перш за все, продовольчі товари, викликала у них глухе роздратування.

Державу, персоналізовану членами політбюро ЦК КПРС, радянські громадяни знали в обличчя. Двічі на рік, 1 травня і 7 листопада, вони брали участь в масових демонстраціях, несучи в руках транспаранти з актуальними гаслами і портрети членів колективного керівництва, які видавали їм під розписку райкоми партії. Ця держава демонструвала своїм

громадянам і всьому світу рідкісну політичну стабільність. Роки йшли за роками, а склад колективного керівництва майже не змінювався. Та колективне старіння перетворювало радянських олігархів на геронтократів. Не маючи перед собою життєвої перспективи, вони не задумувалися над тим, яке майбутнє чекає країну.

Кандидатура керівника держави могла визначитися тільки членами політбюро ЦК КПРС і тільки з числа тих, хто входив у вищий орган влади. Коли за два з половиною роки померло троє генсеків, цей синкліт відкинув, нарешті, претензії чергового претендента на верховну владу і поховальну церемонію, 71-річного керівника Московського міськкому КПРС В. Гришина. Генеральним секретарем ЦК КПРС у березні 1985 р. став 54-річний Михайл Горбачов. Серед своїх колег по колективному керівництву він був молодшим і за віком, і за стажем перебування в політбюро ЦК КПРС.

Суспільство чекало рішучих дій, та й сам М. Горбачов був налаштований на системні реформи, які назвав «перебудовою». Найбільш радикальні прибічники молодого й енергійного генсека закликали будувати «соціалізм з людським обличчям», тобто з обличчям, повернутим до суспільства. Цей вираз не став офіційним, тому що змушував керівників радянської держави признатися у нелюдському обличчі ленінсько-сталінського соціалізму. Але Горбачов не побоявся визначити оголошену ним «перебудову» революційною дією. Під час однієї з численних поїздок по країні він заявив: «Перебудова — містке слово. Я б поставив знак рівності між словами — перебудова і революція... Це справжня революція у всій системі відносин у суспільстві»⁹¹.

Проти визначення «перебудови» як революції нема переконливих аргументів, але потрібно враховувати її трансформацію. У хронологічних рамках 1985–1991 рр. «перебудова» поділялася на два якісно відмінні історичні етапи. Від весни 1985 р. до осені 1988 р. це була типова для Східної Європи «революція згори», тобто в даному разі — керована з Кремля

бюрократична кампанія. З кінця 1988 р. суспільство під впливом реформаторських зусиль М. Горбачова почало брати в свої руки керівництво процесом. Консерватори сприйняли цей поворот як катастрофу і назвали офіційний курс партійного керівництва на перебудову суспільних відносин «катастройкою» (від рос.: «катастрофа» і «перестройка»). Підтримані переважною більшістю суспільства, реформи Горбачова надали «перебудові» характер революційної дії. Внаслідок цього сам термін, яким визначалася ця коротка епоха, доводиться брати в лапки. М. Горбачов не раз повторював: «процес пішов». Та якщо цей процес спочатку справді виглядав як спроба перебудувати створений терором і пропагандою комуністичний лад, то потім виявилось, що застосовані ліки у вигляді демократичних реформ були смертельними для хворого.

На посаді генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачов перебував менше семи років. Це був час стрімких зрушень в усіх сферах життя — ідеологічній, політичній, економічній, соціальній, національній. Здатність радянської системи влади фокусувати свої невичерпні силові можливості на одній персоні становила, як показала сталінська епоха, величезну загрозу не тільки для суспільства, яке могло стати навіть об'єктом геноциду, але й для самої держави. Разом з тим колосальний обсяг повноважень, отриманий М. Горбачовим після вступу на посаду генерального секретаря ЦК КПРС, допоміг подолати опір суспільних верств і функціонерів держави, які не бажали змін.

Роки «перебудови» вмістили в собі величезну кількість історичних подій — швидко деградацію і падіння диктаторських режимів у Східній Європі, остаточний крах марксистсько-ленінської ідеології, припинення «холодної війни» між двома воєнно-політичними угрупованнями, утворення нової геополітичної ситуації у світі внаслідок розпаду комуністичних держав. Через лавиноподібний характер подій причинно-наслідкові зв'язки між ними не були осмислені

належним чином ні політиками, ні науковцями. Хоча доба «перебудови» вже віддалилася від сучасності на цілі десятиліття, побутують різні, часом протилежні оцінки тих самих явищ, процесів, фактів. Не викликає сумніву тільки те, що роки «перебудови» мали доленосне значення для українського народу. Бюрократична «перебудова» переросла в національну революцію — третю в історії українського народу після революцій середини XVII і початку XX ст.

Успіх політики реформаторів залежав від того, наскільки її підтримає суспільство. Воно повинне було зрозуміти, які виклики стоять перед країною, як на них треба реагувати. Отже, цю політику належало починати з інформації.

Першим елементом «перебудови» стала гласність. У дореволюційні часи під терміном «гласність» розуміли інформацію, що допускалася цензурою. Радянське суспільство за ступенем закритості інформації набагато випереджало дореволюційне, і до «перебудови» взагалі не знало терміну «гласність». Дозвіл радянської влади прилюдно обговорювати гострі проблеми був незвичайним і незвичним, але гласність залишалася дозованою. XIX конференція КПРС у липні 1988 р. опрацювала таку формулу: «гласність не повинна завдавати шкоди інтересам держави, суспільства і правам людини». На першому місці, як бачимо, були інтереси держави.

Суспільство завдяки гласності дістало можливість реально оцінювати ситуацію в тих сферах життя, які з дозволу вищого партійного керівництва ставали відкритими. Гласність підірвала сліпу довіру до друкованого або мовленого слова, давала змогу виробляти правильні судження і позбавлятися ідеологічних догм, що закладались у свідомість з дитинства.

Об'єктом гласності стали так звані «білі плями» в історії КПРС. По суті, М. Горбачов відновив розпочатий М. Хрущовим процес десталінізації, але в більш радикальній формі. На вістря гласності потрапили злочини сталінської доби, переважно щодо партії та її керівників.

Була обмежена сваволя основного цензурного органу — Головліту. Московські суспільно-політичні журнали, на відміну від провінційних (у тому числі — українських) з осені 1986 р. почали друкувати документи, мемуари і художні твори, які викривали сталінські репресії, економічні негаразди, номенклатурні привілеї тощо. Гострополітична журнальна та телевізійна публіцистика привертала увагу мільйонів людей. Проте вони важко відмовлялися від ідеологічних догм, що перетворилися на стереотипи мислення. Кожен член суспільства, включаючи вчених-суспільствознавців, мав особисто вистраждати злам стереотипів. Не всі могли або бажали зробити це, і рівень конфліктності в суспільстві зростав.

Боротьба між консерваторами і реформаторами точилася переважно в Москві. Україна у перші роки «перебудови» залишалася під цілковитим контролем консервативних сил, очолюваних В.Щербицьким. Повторюючи день у день ритуальні перебудовні гасла, Щербицький чинив опір радикальним змінам. Республіка була, як її охрестили журналісти, «заповідником застою». Тільки у вересні 1989 р., коли М. Горбачов санкціонував зміну влади у Києві, пульс політичного життя в Україні різко прискорився.

Консерватори в українській глибинці прагнули обмежити гласність, і це їм вдавалося. В московському журналі «Огонек», який на прохання Горбачова очолив український письменник В. Коротич, у липні 1988 р. був надрукований лист розгніваного читача з України. Відштовхуючись від роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита», який тоді був надрукований і одразу став культовим, читач стверджував: «Вся ця гласність зосереджена десь там у вас у Москві. Для Києва це вже друга гласність. Для Черкас — третя, дуже вже скромна. А для Миргорода, Сміли та Конотопа залишається вже лише крихітка. Але ж «не буває осетрини другої свіжості». Якщо є Гласність — 1, Гласність — 2 і т.д., це означає, що гласності, на жаль, немає взагалі, а є лише видимість»⁹².

Зауваження точно передавало специфіку радянської гласності як проміжного етапу від несвободи до свободи слова. Проте дописувач помилявся. Журнал «Огонек» та інші радикальні видання розповсюджувалися у Конотопі та Миргороді. Ранкові черги в кіосках за пресою в українських містах стали звичним явищем.

Для державних порядків, які давно вже цементувалися не терором, а силою звички, навіть уривок вільного слова, фрагмент вільної думки, окрема телевізійна програма (найбільшу популярність завоювала у 1987 р. нова молодіжна програма Всесоюзного телебачення «Взгляд») були небезпечними. Пробуджуючи думку, вони руйнували підвалини комуністичного ладу, який тримався на демагогії. Чисельність людей, які вбачали гармонію між державою та суспільством, зменшувалася, марксистсько-ленінська ідеологія втрачала авторитет. Суспільство стрімко політизувалося, одночасно поляризуючись.

Людей, які не бажали змін в суспільному житті, дратували виплескувані на поверхню інтелектуального життя шокуючі факти. Не бажаючи поступатися стереотипами, зведеними в ранг принципів, вони відштовхували тих, хто став мислити по-іншому. Їм здавалося підозрілим, коли публічні політики, авторитетні письменники й талановиті журналісти, до яких прислухалося суспільство, починали стверджувати протилежне тому, що казали вчора. Тим часом під впливом інформаційної революції свідомість українських політиків та інтелектуалів зазнавала кардинальних змін.

Ознайомившись з архівними матеріалами, підготовленими до друку в Інституті історії партії при ЦК Компартії України про голод 1932–1933 рр., Л. Кравчук перетворився з ортодоксального на суверен-комуніста, сповненого рішучості позбавитися залежності від Москви. Пояснюючи свою трансформацію, він пізніше заявив журналісту: «Ви знаєте, тільки нежива людина може не відреагувати на таке. Я з часом зрозумів: усе, що робилося, була суцільна брехня. І партія цю

брехню утверджувала, обмежуючи в інформованості навіть тих людей, які повинні були «за службовим обов'язком» знати правду. Це був фарс, фальсифікація, злочин. І я повторюю: якби я знав усе це в 1958 році, я ні за що до цієї партії не вступив би. Ось що я коротко можу сказати про перелом у своїй свідомості»⁹³.

Інформаційну революцію, яка змінювала світогляд вихованої радянською владою інтелігенції, слід вважати фундаментом тих динамічних процесів, які в кінцевому підсумку перетворювали задуману М. Горбачовим «революцію згори» на «революцію знизу». І, звичайно ж, серед «білих плям» в історії державної партії та радянського суспільства громадян України найбільше вражала інформація про Голодомор 1932–1933 рр. Українська діаспора використовувала кожен його річницю для того, щоб правда про сталінський злочин стала надбанням широкої громадськості в усьому світі.

Особливо багато в Північній Америці було зроблено в 50-у річницю. В цей час вже існував при Університеті провінції Альберта в Едмонтоні (Канада) Інститут українознавчих студій, а в Гарвардському університеті (США) — Український дослідний інститут. За вивчення голоду 1932–1933 рр. в Україні взялися дипломовані фахівці.

Глава організації «Американці в обороні людських прав в Україні» І. Ольшанівський вивчив архіви комісії Конгресу США з Холокосту і запропонував створити ідентичну комісію з розслідування українського голоду. У листопаді 1983 р. відповідний законопроект був внесений в Конгрес, але Палата представників поставилася до нього пасивно. «Навіщо витрачати гроші американських платників податків на те, що сталось десь 50 років тому?» — питали конгресмени. Чинovníки з Державного департаменту підтримували їх, не бажаючи зайвий раз «гніввити Москву». Тоді по всіх штатах, де проживали українці, була організована акція під девізом «Коріння трави». До конгресменів і президента США Р. Рейгана пішли десятками тисяч індивідуальні і колективні

петиції. Ні раніше, ні пізніше такої велетенської за масштабами акції американські українці не влаштували.

Внаслідок цього проходження законопроекту в сенатській комісії не натрапило на перепони. У вересні 1984 р. Сенат прийняв його одногосно. Навпаки, Палата представників так і не подала законопроект, який лобіювали українські організації. Становище урятував сенатор Б. Бредлі. Користуючись своїм правом вносити поправки в бюджет, він в останній день роботи 98-ої сесії Конгресу «причепив» витрати на діяльність тимчасової комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні до Фінансової резолюції. Палата представників, яка мала право відкидати внесені сенаторами поправки, з цією поправкою все-таки погодилася, тому що законопроект був схвалений Сенатом, а часу на дискусію не залишалось: уряд повинен був мати бюджет. Р. Рейган без затримки підписав Фінансову резолюцію і у Конгресі США народилася комісія, виконавчим директором якої став викладач Гарвардського університету, один з небагатьох американських фахівців історії України радянського періоду Дж. Мейс.

Тим часом КПРС вже втрачала контроль над процесом «перебудови». Сталінське цензурне табу на згадування голоду, яке трималося п'ять з половиною десятиліть, почало слабнути. У московській і київській пресі промайнули перші глухі згадки про трагедію 1933-го року. М. Горбачов у доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Жовтневої революції, жодним словом не торкнувся забороненої теми. Виступаючи в Києві з доповіддю, присвяченою 70-річчю проголошення радянської влади в Україні, В. Щербицький не наважився наслідувати приклад патрона. Тема голоду була надто болючою для України і тому в його доповіді з'явився неювілейний абзац про трагедію, спричинену нібито неврожаєм. Тим часом комісія Конгресу США почала друкувати перші результати своєї дослідницької роботи, в яких розкривалися жахливі картини Голодомору.

Офіційне визнання голоду дало можливість українським вченим, письменникам і журналістам звертатися до широкої громадськості з розповідями про цю «білу пляму» в недавній історії України.

Гласність, яка почала торувати собі дорогу і в економічному житті, несла з собою інформацію, що змушувала замислитись: а чи має командна економіка якості живого організму? Проте партійні комітети не збиралися відмовлятися від владних прерогатив у сфері управління виробництвом. Засади реформування економічного життя не виходили за межі звичних уявлень про вдосконалення управління підприємствами. Не дивно, що криза дедалі глибше охоплювала господарський організм країни. Становище особливо погіршилося після 26 квітня 1986 р., коли неподалік від Києва сталася найбільша в історії людства техногенна катастрофа. Тягар на економіку, пов'язаний із ліквідацією наслідків аварії Чорнобильської АЕС, становитиме для України, як підраховували експерти, 179 млрд. доларів США на період до 2015 р.⁹⁴

Реформатори з оточення М. Горбачова не прагнули приватизувати державні підприємства, тобто не зазіхали на комуністичну доктрину. Вони підійшли до реформування економіки з іншого боку — через надання державним підприємствам ширших прав господарювання. Проголошена червневим (1987 р.) пленумом ЦК КПРС політика економічних реформ надавала їм можливість самостійних дій. Вважалося, що основна ідея реформування полягала у поєднанні централізованого директивного планування з наданням підприємствам певної свободи. Ступінь свободи визначався трьома горбачовськими «с»: самостійність, самоуправління, самофінансування.

30 червня 1987 р. Верховна Рада СРСР затвердила закон «Про державне підприємство», в якому набули розвитку ідеї проголошених червневим пленумом ЦК КПРС реформ. Незабаром були прийняті партійно-урядові постанови про

перебудову планування, матеріально-технічного постачання і ціноутворення. Підприємства дістали змогу самостійно планувати виробничу діяльність у запланованих межах. Вони здобули право укладати контракти із своїми постачальниками і споживачами, встановлювати прями, без посередництва Держплану, зв'язки з іншими підприємствами. У деяких галузях їм навіть дозволялося вступати у прямий контакт з іноземними фірмами. Отже, вперше порушувався принцип монополії зовнішньої торгівлі.

В Україні було скасовано 103 республіканські органи управління, ліквідовано 14 міністерств і відомств. Дедалі ширше впроваджувалися орендні відносини і кооперативні форми виробництва. Розгорнулася робота із створення асоціацій, концернів, малих підприємств та інших небачених раніше організаційних структур. Почали діяти спільні з іноземними фірмами підприємства. У 1988 р. в Україні їх було 8, у 1989 р. — 75, а в 1990 р. — 156. На орендний підряд у 1989 р. перейшли 130 підприємств промисловості, 68 будівельних організацій, 41 підприємство роздрібної торгівлі⁹⁵.

Виявилось, однак, що в межах окремих підприємств реформа управління не діє. Підприємства справді стали більш самостійними, але почали ухилятися від виробництва тієї продукції, яка була не вигідною. Натомість нарощувалося виробництво вигідної, але непотрібної споживачам продукції. Реформа поглибила процеси розбалансування економіки.

Одночасно радянська держава зробила спробу вдосконалити функціонування колгоспно-радгоспної системи. Після XXVII з'їзду КПРС (лютий 1986 р.) і в розвиток його рішень була прийнята постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про подальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни». Однак «подальше вдосконалення» полягало лише в тому, що наскрізь забюрократизована конструкція державного управління сільським господарством доповнювалась ще однією надбудовою. Це був Держагропром СРСР з підвідомчими

установами до районного рівня. Вважалося, що система агропромів контролюватиме виробництво сільськогосподарської продукції від її вирощування в полі до зберігання і переробки на промислових підприємствах. Жорсткий контроль за колгоспами і радгоспами не дав, однак, бажаних результатів. Продовольча проблема дедалі більше загострювалася.

Реформатори спробували відкрити шлях приватному підприємству і в сільському господарстві. У березні 1988 р. було прийняте нове положення про колгоспи, яке допускало можливість існування орендних відносин. Окремим сім'ям надавалося право брати землю в оренду на тривалий термін (до 50 років) і розпоряджатися виробленою продукцією на свій розсуд. Однак серед колгоспників знайшлися лише одиниці, які зважилися на самостійне господарювання в умовах відсутності сільськогосподарської техніки і тієї інфраструктури, за допомогою якої можна було надавати вирощеній продукції товарний вигляд і реалізувати її. Місцева адміністрація та керівники колгоспів сприймали появу орендарів-фермерів як виклик своїй безконтрольній владі на селі і гальмували поширення орендних відносин.

Зосереджуючи у загальносоюзному бюджеті лівову частку доходів з усіх регіонів, загальносоюзний центр розподіляв їх на свій розсуд. Першочергова увага до розвитку добувної промисловості Сибіру і Далекого Сходу призводила до падіння частки України в загальносоюзних капіталовкладеннях (з 18 до 10 відсотків за 1970–1989 рр.)⁹⁶. Постійний дефіцит коштів на нове будівництво і реконструкцію прискорював моральне і фізичне старіння промислового потенціалу України.

Загальносоюзні капіталовкладення в українську економіку після 1987 р. скорочувалися уже не тільки у відносинах, а й в абсолютних величинах. Під впливом економічної кризи в загальносоюзному бюджеті утворився величезний дефіцит. У 1988 р. він вимірювався майже сотнею мільярдів рублів, що становило десяту частину валового національного продукту. Брак коштів відчувався навіть в галузях, які працювали на

ВПК. Радянський уряд змушений був звернутися до друкарського верстата. За оцінкою Держбанку СРСР, зайві гроші в обігу склали на початок 1990 р. 47 млрд. рублів⁹⁷.

Влітку 1989 р., коли виявилось, що економічна реформа стала каталізатором господарської кризи, було створено комісію на чолі з академіком Л.Абалкіним, яка вперше зробила спробу позбутися комуністичного господарського механізму і висунула ідеї роздержавлення економіки, плюралізму форм власності, переходу до ринку. У травні 1990 р. була опублікована програма комісії Л. Абалкіна, що передбачала поступовий перехід до ринкових відносин під контролем держави. Програма розглядалася Верховною Радою СРСР, але не була затверджена, оскільки спричиняла істотне підвищення роздрібних цін. Поряд з комісією Л. Абалкіна виникла альтернативна комісія під керівництвом академіка С. Шаталіна. Вона готувала більш радикальну програму переходу до ринку з усталеним строком — 500 днів. Тривалий час програма обговорювалася в парламенті, але М. Горбачов не наважився підтримати її.

Стрімке знецінення рубля поширило натуральний, так званий бартерний обмін. Підприємства відмовлялися одержувати за свою продукцію рублі, які стали презирливо називатися «дерев'яними». Свою продукцію вони направляли передусім за адресами виробників сировини, матеріалів, комплектуючих, енергоносіїв, щоб розплатитися з боргами. Державний план втратив значення директивного документу. Порушувалися й укладені самими підприємствами контракти. Влада тієї чи іншої області, де розміщувалися підприємства, погоджувалася на виконання ними своїх зобов'язань за планами і контрактами тільки після задоволення власних потреб. Наддержаву, яка вже розколювалася по периметру кордонів союзних республік, охопив господарський параліч. З осені 1990 р. в Україні було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з відривними купонами.

Розпад управління виробництвом і занепад галузей економіки зумовили нагальну потребу прийняття Верховною Радою УРСР 3 серпня 1990 р. закону «Про економічну самостійність». Цей документ проголошував самостійність республіки у визначенні економічного статусу і стратегії соціально-економічного розвитку, форм і методів господарювання та управління суспільним виробництвом.

Роки «перебудови» відзначалися дедалі зростаючою політичною активністю суспільства. Вона виявлялася у діяльності так званих неформальних груп і об'єднань. Неформальними їх назвали на відміну від формальних, які створювалися до «перебудови» під контролем парткомів і КДБ.

Ініціатива у створенні перших неформальних організацій належала колишнім політв'язням і неув'язненим владою дисидентам та шістдесятникам. У серпні 1987 р. вони разом із студентською молоддю створили у Києві Український культурологічний клуб (УКК). Проблеми, що обговорювалися на зборах УКК, не виходили за межі історії і культури, але членів цієї організації цікавили «білі плями» радянської історії. Через це вони неминуче ставали в опозицію радянській владі. У жовтні 1987 р. у Львові заявило про своє існування Товариство Лева. Воно об'єднувало творчу молодь, студентів, робітників, навіть деяких комсомольських лідерів. Тоді ж члени міжнародного «Пенклубу» І. Калинець, М. Осадчий, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний та ін. створили Українську асоціацію незалежної творчої інтелігенції.

Реакцією на катастрофічні наслідки Чорнобильської катастрофи стало утворення в грудні 1987 р. екологічної асоціації «Зелений світ». Фундаторами об'єднання були Спілка письменників і Спілка кінематографістів України. Шефство над новою громадською організацією взяв Український комітет захисту миру на чолі з О. Гончаром. У березні 1988 р. на республіканському екологічному семінарі в київському Бу-

динку кіно головою «Зеленого світу» обрали письменника Юрія Щербака.

На основі Української Гельсінської групи (УГГ) сформувалася у березні 1988 р. організація республіканського масштабу — Українська Гельсінська спілка (УГС). Її лідером став Л. Лук'яненко, звільнений тільки в грудні цього року.

У 1987 р. відновилося видання журналу «Український вісник», який нелегально виходив у Львові до арешту в 1972 р. його редактора В. Чорновола. Він знову очолив журнал. Тепер це було перше в Україні легальне незалежне громадсько-політичне видання, що приділяло велику увагу публікації історичних документів, які раніше приховувалися. Після оформлення УГС журнал «Український вісник» став її офіційним друкованим органом.

Українські письменники особливо гостро сприймали припущений стан національної мови — «мовний Чорнобиль». На ІХ з'їзді письменників у червні 1986 р. в присутності В. Щербицького (який свою промову виголошував вишуканою українською мовою) вони стали на захист своєї мови.

27 грудня 1988 р. у Києві відбулася організаційна нарада осередків Товариства рідної мови, які вже існували у Львові, Дніпропетровську та ін. містах. Нарада обрала організаційний комітет, який скликав 11 лютого 1989 р. в Києві в Республіканському будинку кінематографістів установчу конференцію Товариства української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ). Його очолив Д. Павличко. Створене товариство визначило своїм першочерговим завданням домогтися від Верховної Ради УРСР позитивного розв'язання питання про державний статус української мови та забезпечення його реалізації.

Під тиском громадськості у жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про мови в Українській РСР». Цим документом юридично закріплювався державний статус української мови. Було гарантовано рівноправність мов усіх народів, які мешкали на території України, і створено умови

для розширення сфери функціонування української мови як мови корінного населення.

Громадськість, яка надавала особливого значення «білим плямам» у радянській історії, прийняла рішення створити спеціалізовану організацію. У березні 1989 р. в Києві відбулася Всеукраїнська установча конференція добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал». Конференція звернулася до партійних і радянських установ, прокуратури, КДБ і МВС з проханням надати місцевим осередкам товариства потрібну допомогу. Верховній Раді УРСР було запропоновано визнати незаконними сфабриковані судові процеси (СВУ та ін.), скасувати вироки, винесені особам, котрих засудили у післясталінський період. Схвально були зустрінуті громадськістю і такі пропозиції, як увічнення пам'яті мільйонів жертв голоду 1932–1933 рр.

У жовтні 1988 р. на семінарі, що відбувався у Спілці письменників, письменник Ф.Бурлачук запропонував створити Народний фронт України. Якраз тоді у Вільнюсі відбувався установчий з'їзд, який скликала ініціативна група Литовського руху на підтримку перебудови «Саюдіс». Ідея Бурлачука не була підтримана, але трохи пізніше безпартійні літератори П. Мовчан і В. Терен домовилися з деякими науковцями Інституту літератури АН УРСР обговорити питання про створення народного фронту, подібного фронтам у республіках Балтії. Під тиском секретаря ЦК КПУ Ю. Єльченка письменники відмовилися створювати «фронт», але відстояли ідею організації, здатної підтримати здійснювану партією лібералізацію політичного життя. За аналогією з національно-визвольним рухом була запропонована назва — Народний рух. На звітно-виборчих партійних зборах Київської організації Спілки письменників була створена ініціативна група сприяння перебудові у складі І. Драча (голова), В. Маняка, О. Мусієнка, Ю. Мушкетика, Б. Олійника, П. Осадчука, Д. Павличка, В. Рогози, М. Слабошницького, С. Тельнюка і

В. Терена. Пленум правління СПУ доручив їй розробку проекту програми Народного руху.

У січні 1989 р. проект програми Народного руху України був готовий. В ній масова організація визначалася як нова форма блоку комуністів і безпартійних, як рух за дальше соціалістичне оновлення в усіх сферах державного, громадського й господарського життя в УРСР, нарешті, як загальнонаціональний вияв схвалення і підтримки революційної перебудови, що відбувається в СРСР. За цією звичною риторикою, однак, приховувалися ідеї, абсолютно незвичні для комуністичної держави. Рух ставив перед собою мету сприяти перетворенню Української РСР у правову державу, де суб'єктом і об'єктом права є народ, і де благо людини, вільний розвиток особистості є головною засадою розвитку суспільства. Сформульована таким чином мета повторювала перебудовну лексику М. Горбачова, але диявол корінився в деталях: Рух брав на себе не тільки підтримку «перебудови», а й контроль за тим, щоб усе відбувалося не на словах, а на ділі.

В. Щербицький доручив «розібратися» з письменниками завідуючому ідеологічним відділом ЦК КПУ Леоніду Кравчуку. Як це доручення виконувалося, Кравчук виклав в «аналітичному матеріалі», розісланому 27 лютого 1989 р. членам і кандидатам у члени політбюро ЦК КПУ і першим секретарям обкомів партії. Ініціативна група письменників була запрошена в ЦК КПУ і Л. Кравчук почав тиснути на неї, щоб вона відмовилася від свого наміру. Однак письменники не піддалися тиску і заявили, що виконують доручення пленуму Спілки — розробити і опублікувати установчі документи Народного руху України. «За цих умов, — зробив висновок Л. Кравчук, — виникла політична необхідність з метою відкритого викриття намірів ініціаторів створення НРУ опублікувати проект програми Руху в органі СПУ «Літературна Україна»⁹⁸.

16 лютого газета «Літературна Україна» опублікувала проект програми НРУ. Однак запланована В. Щербичем і Л. Кравчуком викривально-засуджуюча акція з участю громадських організацій і трудових колективів втратила наступальність через втручання М. Горбачова. Перебуваючи в Україні, він погодився зустрітися з І. Драчем і Д. Павличком. Ідею створення широкої організації на підтримку перебудовної політики генеральний секретар ЦК КПРС не засудив, тільки наголосив на потребі зберегти єдність трьох слов'янських народів. Тобто він не побачив в діях письменників політичної небезпеки. Звітуючи 3 березня на політбюро ЦК КПРС про поїздку, він зазначав, що в Україні дуже сильні інтернаціоналістські прихильності, і глашатаям «самостійності» доводиться їздити за вірусом у Прибалтику⁹⁹.

Обговорення проекту програми органічно перейшло в розбудову структур НРУ на місцях. 8–10 вересня 1989 р. у Києві пройшов установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. Близько половини делегатів представляли західні, більше третини — центральні регіони республіки. Кількість членів Руху зі східних і південних областей була мізерною. Робітничий клас майже не брав участі у творенні нової організації. Делегати по-різному формулювали відповідь на основне питання: в якій формі має проявитися реальний суверенітет України? Однак різниця у поглядах, яку відзначив В. Чорновіл, не мала, на його думку, істотного значення на початковому етапі діяльності. «Від того, — вказував він, — що Лук'яненко чи Чорновіл бачать майбутню Україну незалежною, демократичною державою, а Драч і Яворівський хочуть більшого суверенітету її в реорганізованому Союзі, що перші обстоюють політичний плюралізм, а другі поки що воліють тільки лібералізації партії, до якої вони належать, — ще не підстава до роз'єднання. Якраз Народний рух і покликаний об'єднати всіх, кому болить доля України, для конкретних щоденних справ»¹⁰⁰.

У доповіді С. Головатого був сформульований важливий теоретичний висновок: неформальні, тобто незалежні від КПРС утворення у вигляді клубів, самодіяльних об'єднань та масових рухів слід розглядати як паростки майбутнього громадянського суспільства. Доповідач розумів, що народ, якому повернули право вибору своїх керівників, не зможе їх контролювати (на що й сподівалися реформатори Кремля), тому що він неорганізований. Органи державної безпеки слідували, застосовуючи індивідуальний терор (включно із профілактикою, тобто залякуванням), щоб між людьми не виникали горизонтальні зв'язки, бо в такому випадку вони могли б організуватися проти влади. Аналізуючи поточний момент, С. Головатий робив висновок, який здавався йому беззаперечним: створення громадянського суспільства є чи не найпершочерговішим завданням революційної перебудови¹⁰¹.

Беручи курс на перебудову, М. Горбачов спирався на ту політичну силу, яку очолював. Йому здавалося, що партію можна оздоровити кадровими переміщеннями і демократизацією середпартійного життя. Січневий пленум (1987 р.) ЦК КПРС висловився під його тиском за обрання делегатів на партійні з'їзди і конференції із застосуванням альтернативних кандидатур і обранням поміж них однієї кандидатури таємним голосуванням.

В ситуації економічного краху, що наближався, М. Горбачову довелось зробити наголос не на безнадійних спробах трансформувати економічну платформу, створену у свій час під політичний режим, а на пристосування режиму під нову ситуацію, яка сформувалася у світовій економіці після Другої світової війни. Генеральний секретар ЦК КПРС уперше з 1917 р. наважився торкнутися важелів влади. На його думку, в ході перебудови мала відбутися демократизація суспільно-політичного ладу. Йшлося про те, щоб залишити за Комуністичною партією «керівну і спрямовуючу» роль в суспільстві, але позбавити її директивних функцій і зосередити всю повноту влади в радах. Здійснення реформи такого

масштабу вимагало компетенції з'їзду або конференції, повноваження ЦК КПРС були недостатніми. Попередня партійна конференція відбулася в лютому 1941 р., тобто майже за півстоліття до XIX-ої.

На обговорення XIX конференції, яка працювала в червні–липні 1988 р., виносилося питання про «повновладдя Рад». «Керівна і спрямовуюча» роль партії мала реалізовуватися шляхом обрання партійних функціонерів до рад та їхньої подальшої роботи у виконавчих комітетах цих рад. Тобто у кожній ланці управління партапарат ставився під контроль не тільки ланки, яка стояла над ним згідно з принципом «демократичного централізму», а й виборців. Реформатори сподівалися у такий спосіб покінчити з відносинами особистої відданості, що існували між функціонерами різних ланок і перетворювали апаратну частину партії на замкнену бюрократичну організацію, позбавлену можливостей самовдосконалення і коренів у суспільстві. Розрахунок був на те, що КПРС як монопольна політична сила витримає випробування вільними виборами, збагатиться новими керівними працівниками, висунутими населенням, і посилить свій вплив на суспільство.

М. Горбачову на XIX партконференції вдалося переконати функціонерів вищої партійної ланки в доцільності реформи. Адже членство в радах — від районної ради для функціонерів райкомів партії до Верховної Ради СРСР — для перших осіб обласної ланки партапарату завжди було обов'язковим додатком до партійної посади. З якого крісла здійснювати керівництво — це питання їм здавалося другорядним.

Після затвердження конституційної реформи позачерговою XII сесією Верховної Ради СРСР (листопад–грудень 1988 р.) країна опинилася у новій політичній реальності, хоч цього не усвідомлювали ні функціонери державних структур, ні виборці. Суспільству повернули узурповане після більшовицького перевороту 1917 р. право наділяти владою своїх

керівників. Обсяг влади радянських органів кардинально змінився, тому що вони позбулися опікування з боку парткомів. Вищим законодавчим органом ставав, як і до запровадження Конституції СРСР 1936 р. і Конституції УРСР 1937 р., З'їзд народних депутатів. Але тепер цей орган влади формувався на вільних виборах і не мав над собою партійного патрона, який все вирішував. Аби члени ЦК КПРС і депутати Верховної Ради СРСР погодилися на реформу, Горбачов запропонував специфічну виборчу процедуру: дві третини депутатів (1500) обиралися на прямих виборах із довільним числом кандидатів на одне депутатське місце, а одна третина (750) висувалася офіційно зареєстрованими організаціями: КПРС, комсомолом, профспілками, науковими товариствами, творчими спілками тощо. Усі ці організації включно з партією будувалися на засадах «демократичного централізму», тобто перебували під контролем партійного керівництва.

У березні 1989 р. відбулися перші з 1917 р. вільні вибори в радянські органи влади. На всіх попередніх виборах висувався один кандидат від «блоку комуністів та безпартійних», якого ретельно відбирали в партійних комітетах. Селекціонери у відділах парткомів, які відповідали за виборчу кампанію, формували кандидатський, тобто депутатський склад за партійною, соціальною, національною і демографічною ознаками. Це були вибори без вибору. Тепер же, згідно із законом «Про вибори народних депутатів», прийнятим Верховною Радою СРСР в розвиток конституційної реформи, вирішальне слово у визначенні депутатів надавалося виборцям.

Вибори 1989 р. створили дворівневу парламентську систему у вигляді З'їзду народних депутатів СРСР і сформованої з його складу таємним голосуванням постійно діючої Верховної Ради СРСР. Залізна дисципліна у партії та профспілках дала можливість пройти в депутати тим апаратникам,

які прагнули позбутися випадковостей під час балотування у виборчих округах. Головою Верховної Ради СРСР став М. Горбачов.

Майже всі депутати від профспілок і переважна більшість депутатів від громадських організацій були комуністами, які не підтримували радикальні реформи. Багато депутатів, обраних прямим голосуванням у виборчих округах, також вважалися консерваторами. Здавалося б, партапарат нічого не втратив і нічим не поступився. У партійних структурах, аж до політбюро ЦК КПРС, і в радянських структурах, аж до Верховної Ради СРСР, були ті самі люди. Не існувало, як правило, персональної конкуренції між партійними і радянськими владними структурами, оскільки секретарі партійних комітетів ставали головами рад або виконкомів рад. Проте конституційна реформа розірвала ту зв'язку між парткомом і виконкомом рад, яка перетворювала державну владу у незалежну від виборців силу, що нависала над суспільством. КПРС набула рис політичної партії, тобто перестала бути державною структурою. Вона ще зберігала зовнішні ознаки диктаторської влади, але тільки за інерцією. Найбільш далекоглядні партійні функціонери поспішали здобути високі посади в радянській вертикалі влади.

По суті, здійснена М. Горбачовим конституційна реформа стала своєрідною «революцією згори», яка перетворювала радянський політичний режим з диктаторського на демократичний. Але ніхто з членів ЦК КПРС і депутатів Верховної Ради СРСР, які провели цю реформу, не уявляв собі, що вони позбавляють партію диктатури, на якій трималася зовнішня і внутрішня радянська імперія. Всі вони були стурбовані тільки тим, щоб не втратити персональну владу. Одні були переконані в тому, що в умовах монопольного становища КПРС в суспільно-політичному житті вибори в радянські органи влади матимуть очікувані результати. Ті, хто не бажав зустрітись з виборцями віч-на-віч, задовольнилися виборчою процедурою, яка дозволяла їм уникнути такої зустрічі.

Нерозуміння суті конституційної реформи в рік її прийняття чітко простежується у зауваженнях Л. Кравчука на відозву НРУ до громадян УРСР (січень 1989 р.). Реформа у відозві характеризувалася так: «Реформа політичної системи радянського суспільства — справа кожного громадянина. “Якщо політична система залишиться непорушною, без змін, — зазначив на XIX партконференції М.С. Горбачов, — то ми не впораємося із завданнями перебудови”. Але сама собою ця система не зміниться, її повинні зламати ми, рядові громадяни нашої великої країни. Саме для цього об’єднуються мільйони людей в різних республіках у народні фронти, інші громадські угруповання»¹⁰².

Цю тезу Л. Кравчук прокоментував так: «*Замість реформи* політичної системи, передбаченої рішенням XIX Все-союзної конференції КПРС і запровадженої законами, прийнятими на позачерговій XII сесії Верховної Ради СРСР, пропонується її *злам, знищення*, здійснювані безпосередньо громадянами. Це або словесна еквілібристика, або заклик до застосування сили»¹⁰³. Отже, головний ідеолог УРСР не зрозумів, що злам політичної системи здійснив сам законодавець наданням громадянам права формувати персональний склад органів влади. Застосування сили непотрібне в рамках політичної системи, залежної від виборців.

Ситуація в Україні, а також в республіках Балтії і Закавказзя, де особливо стрімко розвивався національно-визвольний рух, після виборів народних депутатів СРСР у 1989 р. зазнала швидкої й невідвортної радикалізації. Користуючись послабленням центральної влади, національно-демократичні сили розгорнули кампанію проти відступів від демократичної виборчої процедури, на які погодилися реформатори з оточення М. Горбачова, щоб провести конституційну реформу. Основний акцент кампанії спрямовувався проти закону, що допускав обрання однієї третини депутатів поза виборчими округами. В Україні цю кампанію очолили Рух та демократично настроєні народні депутати СРСР від республіки,

об'єднані в Республіканський депутатський клуб. Восени 1989 р. було внесено важливі поправки до закону про вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Зокрема, закон обходив утворення за загальносоюзним прикладом монстра представницької влади у вигляді З'їзду народних депутатів. Передбачалися прямі й рівні вибори до Верховної Ради УРСР з висуванням будь-якої кількості кандидатів у депутати на одне місце, з повною свободою обговорення виборчих програм, які пропонувалися кандидатами, з можливістю реального контролю з боку громадськості за підрахунком голосів.

Для проведення виборчої кампанії сформувався Демократичний блок. До нього увійшли 43 громадські організації та групи (осередки НРУ, «Меморіал», УГС, «зелені» та ін.). У виборчому маніфесті були проголошені такі гасла, як досягнення реального політичного та економічного суверенітету України, створення багатопартійної системи, рівноправність усіх форм власності, розробка нової конституції, реальна свобода віросповідання.

4 березня 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Вони засвідчили, що компартійно-радянський апарат контролював ситуацію. Демократичний блок зазнав поразки. Номенклатура перемогла в усіх областях, за винятком Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської. Тут за кандидатів Демократичного блоку віддали свої голоси 85 відсотків виборців. Вперше виник такий дивний феномен, як антикомуністична радянська влада.

На початку 90-х рр. з'явилися перші політичні партії, альтернативні Компартії України. Власне, Українська національна партія (УНП) була утворена у Львові ще в жовтні 1989 р. Але вона навіть на початок 1991 р. налічувала лише півтори сотні членів. У квітні 1990 р. в Києві відбувся установчий з'їзд Української республіканської партії (УРП), а у Львові — Української християнсько-демократичної партії (УХДП).

Стихійно створювана багатопартійна система була специфічною. На початок 1991 р. всі партії, крім Комуністичної (їх було 13) мали сукупну чисельність в 30 тис. осіб, тоді як КПУ — 2964 тис.¹⁰⁴ Процес реформування КПУ в умовах гострої суспільно-політичної кризи не розпочинався, і активно діяти в нових умовах вона не могла. Майже всі комуністи виявилися пасивними спостерігачами подій, що розгорталися на їх очах.

15 травня 1990 р. Верховна Рада УРСР нового скликання вперше почала працювати в постійному режимі — як парламент. Перша сесія тривала понад два місяці, а не два-три дні, як раніше, коли Верховна Рада була декоративним псевдопарламентом, який штампував підготовлені її апаратом тексти законів, перед тим схвалених у секретаріаті КПУ. В ході роботи сформувалися два блоки депутатів — парламентська більшість і опозиція. Сесія Верховної Ради транслювалася по радіо і телебаченню, і полеміка між депутатами здійснювала безпосередній вплив на суспільство. У свою чергу, процеси, що відбувалися в суспільстві, впливали на діяльність Верховної Ради.

Робота Верховної Ради розпочалася за умов гострого протистояння політичних сил. Організаційну підготовку першої сесії провадив апарат попереднього скликання Верховної Ради, внаслідок чого більшість пропозицій про персональний склад таких керівних органів, як робоча президія і мандатна комісія, були спрямовані на забезпечення партапаратному блоку панівного становища. На посаду голови Верховної Ради прогнозовано був обраний перший секретар ЦК КПУ Володимир Івашко. Опозиція була названа Народною радою. Головою її став Ігор Юхновський. До Народної ради увійшли 125 депутатів, які представляли депутатські групи 21 області і Києва.

Березневі вибори 1990 р. засвідчили не тільки перемогу Компартії України, але й втрату нею монополії на владу. Змінився й сам характер радянської влади. Влада в Україні,

як і раніше, зосереджувалася в руках першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка. Але його становище в системі влади забезпечувалося тим, що він став головою Верховної Ради.

Законодавчі органи союзних республік і Союзу після конституційної реформи стали осередками вищої влади. Як і раніше, влада залишалася функціонально неподільною, незважаючи на наявність окремо існуючих виконавських, законодавчих і судових органів, які існували в класичній моделі радянської влади 1917–1989 рр. Це означало, що влада все ще не позбавилася своїх попередніх рис. Український парламент зразка 1990 р. мало нагадував парламенти демократичних країн. Проте він уже не був схожим на Верховну Раду попереднього скликання.

За парламентом стояв народ, який міг позбавити повноважень кожного народного депутата на наступних вільних виборах. За керівництвом парламенту стояли народні депутати, які могли змінити його в будь-яку мить. У дореформеній КПРС функція диктатури з'являлася завдяки її організаційній побудові на засадах «демократичного централізму». В її системі влади той, хто стояв вище в ієрархічній ланці, визначав персональний склад і посадову поведінку членів нижчої ланки.

Існуюча компартійно-радянська номенклатура чисельно переважала, але не панувала в парламенті. Делегати від НРУ і члени КПРС, обрані за списками Демократичного блоку, вміло використовували методи парламентської боротьби, щоб пропагувати свої цілі і нав'язувати їх політичному супротивникові, який перебував у стані паніки, тому що «революція зверху» на очах перетворювалася на «революцію знизу». Перипетії парламентської боротьби оперативно висвітлювалися засобами масової інформації. Парламентські дебати трансливалися у прямому ефірі. Всі громадяни мали змогу оцінювати те, що відбувалося в країні і у власній республіці.

Номенклатура трималася у Верховній Раді згуртовано, додержуючись тієї жорсткої дисципліни, в якій вона була вихована. Проте вона не мала стратегічної лінії і пристосовувалася до швидкоплинних змін у вируючому суспільстві, аби зберегти владу. За згодою більшості лідери опозиції взяли під свій контроль сім парламентських комісій — прав людини, культури і духовного відродження, зовнішніх справ. Чорнобильську, науки та освіти, економічної реформи (всього було створено 23 комісії).

Диктат КПРС над суспільством залишався іззовні непо-рушним, але тільки тому, що партійні функціонери звикли керувати, а радянські чиновники — бути керованими. Комуністична ідеологія, яка завжди була важливою підпорою диктатури, здійснювала все менший вплив на суспільство. Межі гласності розширилися, люди почали захлинатися під зливою сенсаційної інформації про злочини сталінської, а згодом і ленінської доби, про реальне становище в своїй країні у порівнянні з країнами, які вони звикли називати капіталістичними.

Хоч не відразу і не без боротьби, але М. Горбачов змушений був відмовитися на позачерговому третьому З'їзді народних депутатів СРСР у березні 1990 р. від зафіксованого в шостій статті Конституції СРСР положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС у державі.

Посада голови парламенту виявилася для В. Івашка фізично несумісною з посадою першого секретаря ЦК КПУ. У червні 1990 р. XXVIII з'їзд Компартії обрав першим секретарем ЦК Станіслава Гуренка. Найбільш далекоглядні представники компартійно-радянської номенклатури почали розуміти, що треба шукати іншу, ніж КПРС, опору для особистої кар'єри.

Конституційною реформою М. Горбачов і його команда реформаторів довели, що готові йти на далекосяжні поступки, аби зберегти за собою політичну владу. Проте в галузі міжнаціональних відносин вони не були готові до

поступок. Ідеал національно-державного устрою втілювався для Горбачова в афоризмі «сильний центр — сильні республіки». Явно не йшлося про перетворення Радянського Союзу на справжню федерацію, тобто державу, де регіони мали б чітко окреслені конституційні повноваження, непідвладні центру. Радянські конституції, в тому числі чинний Основний закон 1977 р., демагогічно стверджували, що СРСР є федерацією. Проте вони не залишали суб'єктам федерації реальних прав, здійснюваних суверенно, без звертання за дозволом до центральних відомств. Це визнав і Горбачов. Виступаючи в Литві у січні 1990 р., він сказав: «Треба дати можливість кожному народу реалізувати свій потенціал, в усій повноті наповнити федерацію новим, реальним змістом»¹⁰⁵.

Уперте небажання центру поступитися часткою влади викликало протест у регіональних ланках компартійно-радянського керівництва. Дбайливо випещена московським центром, периферійна номенклатура усім своїм єством відчувала принизливість становища, коли її «наділяли» владою у політбюро ЦК КПРС. Прагнення регіональних політичних еліт до суверенітету особливо виявлялося у республіках Балтії, Закавказзя і в Україні. Проте у цих регіонах катализатором катастрофічних для наддержави відцентрових тенденцій ставав національно-визвольний рух.

У березні 1990 р. запровадженням «під себе» чужої в радянській політичній системі посади Президента СРСР М. Горбачов послабив небезпечне хитання влади між двома центрами — партійним і радянським. Однак вибори народних депутатів у союзних республіках породили одразу 15 нових центрів влади радянських органів, і один з них — безпосередньо в Москві. На чолі Верховної Ради РРФСР став безкомпромісний суперник М. Горбачова — Борис Єльцин.

Парадоксально, але прагнення до суверенізації найбільш яскраво проявилось не в національних республіках (за винятком Грузії і республік Балтії), а в Російській Федерації.

Становище Росії в Радянському Союзі завжди залишалося двоїтим. З одного боку, Росія була державоутворюючою республікою, і загальносоюзний центр відстоював передусім її інтереси. У неофіційній «табелі про ранги» росіяни були титульною нацією в масштабі всього Союзу, а не тільки Російської Федерації. Але російський центр не мав повноважень, якими володіли інші союзні республіки.

Б. Єльцин не зупинився перед наміром скористатися закладеними в Конституції СРСР і конституціях союзних республік нормами, щоб усунути від влади союзний компартійно-радянський центр і в такий спосіб ліквідувати двовладдя, що виникло в Москві після березневих виборів 1990 р. Тому, номенклатура в національних союзних республіках перестала розраховувати на підтримку Москви, де йшла боротьба між Горбачовим і Єльциним. Вона почала розуміти, що залежить не стільки від Кремля, хто б в ньому не сидів, скільки від власних виборців. Тому в середовищі номенклатурних працівників України стали множитися суверенкомуністи. Вони розглядали діячів Народного руху та інших опозиційних депутатів Верховної Ради не як противників, а як ситуативних союзників у справі суверенізації республіки.

12 червня 1990 р. З'їзд народних депутатів РРФСР ухвалив Декларацію про державний суверенітет Росії. За два тижні до цієї історичної події Б.Єльцин так виклав на прес-конференції своє розуміння російського суверенітету: «Ґрунтуючись на Декларації про суверенітет, яка буде прийнята, на необхідних законах, Росія буде самостійна в усьому, і рішення її повинні бути вище союзних»¹⁰⁶. Мова не йшла про негайний вихід зі складу СРСР. Однак ст. 7 Декларації засвідчувала намір Б. Єльцина йти до кінця у протистоянні з союзним центром: «РРФСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР у порядку, встановленому Союзним договором і заснованому на ньому законодавстві»¹⁰⁷.

Приклад Росії відкрив «парад суверенітетів», як іронічно назвали цей процес ті, хто намагався зберегти Радянський

Союз. 20 червня декларацію про суверенітет прийняв Узбекистан, 23 червня — Молдова. Черга була за Україною. 28 червня Верховна Рада УРСР почала розгляд цього питання. Через кілька днів у Москві відкрився XXVIII з'їзд КПРС, і група з 63 народних депутатів, які були його делегатами, виїхала до столиці СРСР. 5 липня від імені парламентської опозиції В'ячеслав Чорновіл запропонував негайно відкликати їх для участі у розгляді найбільш доленосного для України питання. Пропозиція була природною, її змушена була схвалити більшість членів парламенту. Уперше опозиція і більшість голосували солідарно.

Підкоряючись цьому рішенню, делегати з'їзду КПРС повернулися до Києва. Однак В. Івашко оголосив 11 липня сенсаційну заяву, в якій повідомляв про бажання піти у відставку, тому що він балотувався на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС. Політичне капітулянтство голови Верховної Ради шокувало українське суспільство, деморалізувало комуністичну більшість у парламенті і полегшило опозиції прийняття радикального за змістом документа, який утверджував суверенітет України. Враховуючи історичне значення документа, депутати багато разів зважували кожне формулювання, кожне слово. 16 липня 1990 р. поіменним голосуванням Декларацію про державний суверенітет України було прийнято.

Коли постало питання про вибори нового голови парламенту, політична і психологічна ситуація, в яку потрапила КПУ після відставки В. Івашка, не дала змоги першому секретареві ЦК С. Гуренку взяти участь у балотуванні. За цих умов більшість депутатів, яка представляла інтереси номенклатури, віддала перевагу публічному політику Л. Кравчуку.

Блискавичний візит Б. Єльцина у Київ 19 листопада 1990 р., який ознаменувався підписанням українсько-російської угоди, істотно підвищив особистий авторитет Л. Кравчука, посилив вплив суверен-комуністів і послабив позиції ортодоксів. До кінця року Л. Кравчук уклав двосторонні

угоди з республіками Балтії, Білоруссю, Узбекистаном і Казахстаном.

Втрачаючи владу, М. Горбачов почав звільнятися від реформаторів і сперся на консерваторів, які наполягали на зміні політичного курсу. Голова Ради міністрів СРСР М. Рижков публічно оголосив, що «перебудова» провалилася. На четвертому З'їзді народних депутатів, який відкрився 17 листопада 1990 р., було ухвалене рішення про проведення всесоюзного референдуму у питанні збереження СРСР. Це питання Верховна Рада СРСР винесла на референдум у такому формулюванні: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?»

Організатори референдуму розраховували, що більшість громадян висловиться за збереження країни, в якій вони жили все своє життя. Заспокійливі словосполучення «оновлена федерація», «повною мірою», «суверенні республіки» не мали правового наповнення і тільки заколисували громадян. Водночас позитивна відповідь на таке запитання зводила до нуля значення прийнятих республіканськими парламентами декларацій про державний суверенітет.

Комуністична більшість у Верховній Раді УРСР схилилася до підтримки формули М. Горбачова, хоч деякі депутати з її середовища висловлювали серйозні застереження. Підсумовуючи дискусію, Л. Кравчук вказав: «Верховна Рада СРСР повинна була порадитися з Україною та іншими республіками. Вона цього не зробила. Є їхнє право, є наше право... Ми не можемо далі перебувати у стані послушниць, заплющуючи очі на те, що порушуються наші права і з нами не хочуть до кінця рахуватися. Нехай Верховна Рада СРСР знає, що є Верховна рада УРСР, яка має право говорити від імені українського народу, від народу України»¹⁰⁸. У результаті визріла пропозиція провести одночасно із загальносоюзним

референдумом республіканське опитування населення за такою формулою: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»

17 березня 1991 р. громадяни України дали позитивну відповідь на обидва запитання переважною більшістю голосів. Отже, референдум не зупинив процес дезінтеграції СРСР. Більш-менш однорідна комуністична більшість у Верховній Раді розкололася, суверен-комуністи заручилися підтримкою народу. Тепер вони разом з Народною радою утворювали парламентську більшість у питанні про незалежність.

Коли владний потенціал останнього в історії КПРС генерального секретаря ЦК зійшов нанівець, М. Горбачов подбав про заснування поста Президента СРСР. У березні 1990 р. він став президентом, але припустився фундаментальної помилки, прагнучи дістати високі повноваження в найпростіший спосіб: через вибори на З'їзді народних депутатів СРСР. Б. Єльцин мав більше часу на роздуми, і провів через всеросійське опитування під час Всесоюзного референдуму про долю СРСР рішення про заснування поста Президента Російської Федерації, який мав обиратися всім населенням республіки. У червні 1991 р. він виборов цей пост у відкритій і гострій боротьбі. Це давало йому велику перевагу у відносинах з Верховною Радою РРФСР. Всенародне обрання мало вирішальне значення в умовах конституційної невизначеності президентських повноважень за фактичного переходу державної влади від партії до рад. Приймаючи через три тижні після президентських виборів в Росії ідентичний закон про заснування поста президента України, голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук теж наполіг на прямих виборах. 3 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла закони «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР», «Про Президента Української РСР» і «Про

вибори Президента Української РСР». Вибори Президента України призначалися на 1 грудня 1991 р.

Прийняті у липні 1991 р. закони про Президента України були великим досягненням в державотворчому процесі. Треба зважити, що вони розроблялися і приймалися в умовах, коли ні суспільство, ні державні функціонери чітко не усвідомлювали, заради чого запроваджується інститут президентства, якими мусять бути оптимальні параметри його функціонування.

Підготовлений в Москві проект Союзного договору Верховна Рада України зустріла без ентузіазму. Більшість депутатів, які брали участь в обговоренні, підкреслювали, що його зміст у принципових положеннях розходиться з прийнятою парламентом і схваленою під час Всеукраїнського опитування 17 березня Декларацією про державний суверенітет. Проект зазнав критики у питаннях розподілу сфер впливу республіки і центру, проблем власності, союзних податків, принципів організації та діяльності союзних органів. Тому спеціальною постановою Верховної Ради було прийнято рішення повернутись до розгляду проекту договору восени 1991 р.

У ніч на 19 серпня 1991 р. найближчі співробітники Президента СРСР, які обіймали головні посади у союзних структурах, ізолювали М. Горбачова на його кримській дачі і зробили спробу взяти всю повноту влади в свої руки. Вони не мали позитивної програми і прагнули лише одного: зупинити процес демократизації в усіх ланках суспільного життя, повернутися до становища, що існувало до 1985 р. Проте наступ неосталіністів наштовхнувся на опір народу, який підтримав Б. Єльцина. Президент Росії взяв на себе тимчасово функції союзного президента. Одночасно виявилось небажання армії, КДБ і МВС брати участь у розпалюваній путчистами громадянській війні. На третій день організатори перевороту визнали свою поразку.

20 серпня вже окреслилася нездатність заколотників діяти швидко і рішуче. Президія Верховної Ради України, яка зібралася вранці майже в повному складі, знову не виробила узгоджених рішень. Але Л. Кравчук у виступі по телебаченню назвав зміну влади в СРСР антиконституційною і заявив, що республіка буде відстоювати свій суверенітет.

24 серпня у Києві відкрилася позачергова сесія парламенту. З доповіддю про політичну ситуацію виступив Л. Кравчук, із співдоповідями — народні депутати О. Мороз та І. Юхновський. Кравчук запропонував найближчим часом визначити і створити всі структури суверенітету та механізм з його практичної реалізації. Драматичні події показали повну незахищеність республіки як від зовнішніх, так і від внутрішніх зазіхань. Тому голова Верховної Ради запропонував створити Раду оборони України, прийняти закон про статус військ, розміщених на території республіки, розв'язати питання про департизацію правоохоронних органів. На розгляд сесії були запропоновані заходи щодо забезпечення економічного суверенітету України.

Виступаючи від імені Народної ради, І. Юхновський запропонував проголосити акт, в якому мали бути зафіксовані незалежний статус України, абсолютний пріоритет її Конституції, законів та урядових постанов. Проголошення цього акта пропонувалося підтвердити наступним проведенням референдуму в республіці.

Конституційною більшістю голосів — 346 народних депутатів «за», 4 — «проти», при незначній групі тих, хто утримався, Акт проголошення незалежності України було схвалено. Референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України призначався на 1 грудня 1991 р., одночасно з виборами Президента України.

Ініціатива України, здійснена під безпосереднім впливом путчу, який загрожував втратою національного суверенітету і масовими репресіями, створила принципово нову ситуацію у питанні про Союзний договір. Стало зрозумілим, що «ново-

огарьовський процес» не пішов, компромісний проект договору безнадійно застарів і Радянський Союз неспроможний існувати.

Президія Верховної Ради 26 серпня видала указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а також про опечатування і взяття під охорону службових приміщень партійних комітетів для того, щоб забезпечити збереження майна і документів від розкрадання, руйнування і знищення. 30 серпня, коли створена Президією Верховної Ради комісія довела участь партапарату в підготовці та здійсненні путчу, Л. Кравчук підписав указ про заборону діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу на території України. Цим закінчилася насичена історичними подіями остання серпнева декада 1991 р.

Заколот 19–21 серпня 1991 р. прискорив здобуття Україною незалежності, але не більше. Відчайдушна спроба керівників союзної держави зупинити її розпад була приречена на невдачу від початку. Точкою неповернення до попередньої ситуації стала конституційна реформа, тому що саме вона започаткувала переростання «революції згори» на «революцію знизу».

1 грудня 1991 р. назавжди вкарбоване у багатостраждальну історію українського народу. Цього дня відбулися референдум і вибори Президента України.

Право брати участь у референдумі і виборах мали 37 885,6 тис. громадян, прізвища яких виборчі комісії внесли до списків для таємного голосування. У бюлетень з референдуму було включено текст Акта, прийнятого Верховною Радою 24 серпня, і запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» У голосуванні взяло участь 31 891,7 тис. громадян, тобто 84,2 відсотка загальної кількості включених до списків. Із них на запитання бюлетеня відповіли «Так, підтверджую» 28 804,1 тис. громадян, або 90,3 відсотка. Позитивну відповідь дало населення всіх областей України незалежно від їхнього національного

складу. Отже, за незалежність проголосували не тільки українці, а й представники інших народів, для яких батьківщиною є українська земля.

У голосуванні на виборах Президента України взяли участь 31 892,4 тис. осіб. До виборчого бюлетеня були включені шість кандидатів. За Л. Кравчука висловилися 19 643,6 тис. громадян, які взяли участь у голосуванні, тобто 61,8 відсотка. Отже, голову Верховної Ради підтримали більш ніж половина виборців.

Підтвердження Акта проголошення незалежності України більшістю населення республіки створило якісно нову ситуацію в Радянському Союзі. Через тиждень після українського референдуму Президент Росії Б. Єльцин, Президент України Л. Кравчук і голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич зібралися під Мінськом у Біловезькій пущі і заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє існування. 8 грудня 1991 р. було підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), до якої могли приєднатися як члени колишнього Союзу РСР, так і інші країни, які поділяли принципи цієї угоди. 21 грудня на зустрічі в Алма-Аті до СНД приєдналися ще вісім союзних республік. За цих умов М. Горбачову не залишилося нічого іншого, як оголосити про припинення виконання ним функцій Президента СРСР у зв'язку із зникненням самої держави.

Наприкінці 1991 р. закінчилася епоха, що тривала майже сім з половиною десятиліть. Відійшла у минуле радянська форма державності. Народилася нова, демократична Україна.

¹ *Маля Мартін*. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. — К., 2000. — С. 28. Перекладачі, які готували книгу до перевидання в Україні, безпідставно спотворили прізвище автора.

² *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори. — Т. 2. — С. 522.

- ³ Маркс К. і Ф. Енгельс. Твори. — Т. 21. — С. 350–351.
- ⁴ Бернштейн Э. Исторический материализм. — СПб, 1901. — С. 325.
- ⁵ Бернштейн Э. Борьба социал-демократии и социальная революция // Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США. — М., 1985. — С. 37.
- ⁶ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 33. — С. 93–94.
- ⁷ Там само. — Т. 36. — С. 42.
- ⁸ Там само. — С. 558.
- ⁹ Съезды Советов РСФСР в постановлениях. — М., 1939. — С. 69.
- ¹⁰ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 38. — С. 325.
- ¹¹ Там само. — Т. 44. — С. 189.
- ¹² Див.: Кульчицький С.В. Концепція «кооперативного соціалізму» // Український історичний журнал. — 1995, № 2. — С. 3–17.
- ¹³ Див., наприклад: Вознесенский Н.А. Хозрасчет и планирование на современном этапе. — Детское Село, 1931. — С. 12, 16.
- ¹⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. — Т. 4. — С. 422.
- ¹⁵ Там само. — Т. 23. — С. 12.
- ¹⁶ Там само. — Т. 20. — С. 275.
- ¹⁷ Бакунин М.А. Философия, социология, политика. — М., 1989. — С. 483.
- ¹⁸ Там само. — С. 482.
- ¹⁹ Джилас Милован. Лицо тоталитаризма. — М., 1992. — С. 204.
- ²⁰ Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. — М., 1991. — 624 с.
- ²¹ Джилас Милован. Лицо тоталитаризма. — С. 220.
- ²² Там само. — С. 208–209.
- ²³ Собственность в XX столетии. К 80-летию академика В.А. Виноградова. — М., 2001. — 960 с.
- ²⁴ Там само. — С. 30.
- ²⁵ Там само. — С. 33.
- ²⁶ Там само. — С. 30.
- ²⁷ Никифоров Л.В. Отношения собственности на рубеже веков: направления трансформации // Собственность в XX столетии. К 80-летию академика В.А. Виноградова. — С. 416.
- ²⁸ Ленін В.І. Повне зібр. тв. — Т. 36. — С. 357–358.
- ²⁹ Там само. — Т. 45. — С. 362.
- ³⁰ Там само. — Т. 33. — С. 92–93.
- ³¹ Там само. — Т. 36. — С. 248.
- ³² Там само. — Т. 35. — С. 106.

- ³³ Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. — М., 1989. — С. 94.
- ³⁴ Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т. 12. — С. 56–57.
- ³⁵ Троцький Л.Д. Портреты революционеров. — М., 1991. — С. 235.
- ³⁶ Сталин И. Сочинения. — Т. 5. — С. 198.
- ³⁷ Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1988. — С. 20.
- ³⁸ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 2. — С. 45.
- ³⁹ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. — М., 1919. — С. 20.
- ⁴⁰ Известия ЦК КПСС. — 1989, № 9. — С. 199.
- ⁴¹ Ленін В.І. Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 16.
- ⁴² «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. — К., 2003. — 392 с.
- ⁴³ Сталин Й. Твори. — Т. 5. — С. 235–236.
- ⁴⁴ Там само. — С. 237–238.
- ⁴⁵ Кульчицький С. Курс — українізація // Родина. — 1999, № 8. — С. 109.
- ⁴⁶ Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Итоги партийной переписи 1922 г. на Украине. — Харьков, 1922. — С, VII, IX, XII, 178–179.
- ⁴⁷ Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. — Запоріжжя, 2011. — С. 252.
- ⁴⁸ Пристланд Д. Красный флаг. История коммунизма. — М., 2011. — С. 234, 236.
- ⁴⁹ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — К., 1969. — С. 149.
- ⁵⁰ Основные закономерности построения социалистической экономики. — М., 1967. — С. 248.
- ⁵¹ Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины. Статистический сборник. — К., 1939. — С. 253.
- ⁵² Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Т. 3. — К., 1971. — С. 617.
- ⁵³ Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 рр. Документи ГДА СБ України. — К., 2009. — С. 1028.
- ⁵⁴ Там само. — С. 999.
- ⁵⁵ Чубарьян А.О. Канун трагедии. Сталин и международный кризис. Сентябрь 1939 — июнь 1941 года. — М., 2009. — С. 439.
- ⁵⁶ 1941 год. В 2-х кн. — Кн. 2. — М., 1998. — С. 479.

⁵⁷ Великая Отечественная война. 1941–1945. Энциклопедия. — М. 2010. — С. 461.

⁵⁸ *Косик Володимир*. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. — С. 427.

⁵⁹ Живая память. Великая Отечественная: правда о войне. — Т. 1. — М., 1995. — С. 303–304.

⁶⁰ Великая Отечественная война. 1941–1945. Энциклопедия. — М., 2010. — С. 460.

⁶¹ Мировые войны XX века. — Т. 4. — М., 2002. — С. 528–529.

⁶² *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Львів, 1993. — С. 453.

⁶³ *Литвин В.М.* Україна у війнах і революціях XX століття. 1914–1945 роки. К., 2012. — С. 376.

⁶⁴ *Верт Никола*. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. — М., 2010. — С. 313–314.

⁶⁵ *Левикін В., Пастушенко Т.* По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. — Книга друга. — К., 2011. — С. 351.

⁶⁶ Великая Отечественная война. 1941–1945. Энциклопедия. — С. 460.

⁶⁷ *Довженко Олександр*. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. — К., 1995. — С. 381.

⁶⁸ *Лисенко О., Перехрест О., Перехрест І., Іржавська А.* Демографічні втрати України в роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Книга друга. — С. 772.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвовність: українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1997. — С. 37, 401.

⁷¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. — К., 2000. — С. 561.

⁷² *Коваль М.В.* Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — С. 18.

⁷³ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. — С. 561.

⁷⁴ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — С. 120.

⁷⁵ *Косик Володимир*. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 454.

⁷⁶ Там само. — С. 626.

⁷⁷ *Перехрест О.Г., Іржавська А.П.* Демографічні втрати східних слов'ян унаслідок політики нацистського фізичного терору періоду

Другої світової війни // Гуржіївські історичні читання. — Черкаси, 2011. — Вип. 4. — С. 146.

⁷⁸ *Артемьев А.П.* Братский боевой союз народов СССР в годы Великой Отечественной войны. — М., 1975. — С. 59.

⁷⁹ *Сталін Й.В.* Промова на передвиборних зборах Сталінської виборчої округи м. Москви 9 лютого 1946 р. — К., 1996. — С. 22.

⁸⁰ *Лисяк-Рудницький І.* Історичне есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 291.

⁸¹ *Касьянов Георгій.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К., 1995. — С. 15.

⁸² Економічна історія України. — Т. 2. — К., 2011. — С. 44.

⁸³ *Ковпак Л.В.* Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. — К., 2003. — С. 48.

⁸⁴ Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Т. 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. — М., 2004. — С. 569.

⁸⁵ Див.: *Литвин Володимир.* Україна: два десятиліття «застою» (1966–1985). — К., 2004. — С. 58.

⁸⁶ *Быстрова И.В., Рябов Г.Е.* Военно-промышленный комплекс СССР // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. — М., 1997. — С. 206.

⁸⁷ *Лаас Н.О.* Становище в сільському господарстві // Економічна історія України. — Т. 2. — С. 471.

⁸⁸ *Брежнев Л.* Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 24 травня 1982 року. — К., 1982. — С. 7.

⁸⁹ *Кульчицький С.В.* Україна в період наростання системної кризи радянського ладу (друга половина 60-х — перша половина 80-х років) // Новітня історія України. 1900–2000. — К., 2002. — С. 489.

⁹⁰ *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). — К., 1999. — С. 181.

⁹¹ *Горбачев М.* Перестройка неотложна, она касается всех и во всем. Сборник материалов о поездке М.С. Горбачева на Дальний Восток, 25–31 июля 1986 года. — М., 1986. — С. 36.

⁹² *Лубенский А.* Слово читателя // Огонек. — 1988, № 28. — С. 5.

⁹³ Див.: *Чемерис В.* Президент. — К., 1994. — С. 119.

⁹⁴ 20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє. Національна доповідь. — К., 2006. — С. 6, 117, 119.

⁹⁵ *Алексеев Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г.* Україна на зламі історичних епох. — К., 2000. — С. 20–21.

⁹⁶ Там само. — С. 25.

⁹⁷ *Гайдар Егор*. Гибель империи. Уроки для современной России. — М., 2006. — С. 243.

⁹⁸ Провісники свободи, державності і демократії. Документи і матеріали. — К., 2009. — С. 49.

⁹⁹ Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М.С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства. — М., 2007. — С. 99.

¹⁰⁰ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. — К., 2000. — С. 282.

¹⁰¹ Там само. — С. 74.

¹⁰² Провісники свободи, державності і демократії. — С. 19–20.

¹⁰³ Там само. — С. 41.

¹⁰⁴ Там само. — С. 49, 55.

¹⁰⁵ Союз можно было сохранить. — С. 119.

¹⁰⁶ Советская Россия (Москва), 1990. — 31 мая.

¹⁰⁷ История России XX века / Под ред. А.О. Чубарьяна. — М., 2003. — С. 342.

¹⁰⁸ Див.: *Кульчицький С.В.* Народження Народного руху України // Український історичний журнал. — 2010, № 1. — С. 18.

СУСПІЛЬСТВО ТА ВЛАДА: УРОКИ ІСТОРІЇ (замість післямови)

Спроба проаналізувати розвиток держави та її інститутів у взаємовідносинах із суспільством унаочнює думку відомої польської дослідниці Еви Доманської про те, що «знання про минуле стає знанням, зорієнтованим на майбутнє»*. На нашу думку, основний сенс у вивченні історії — це досягнення глибинних викликів, які постають перед громадою та владою, забезпечення їх інформацією для формулювання адекватних відповідей. Однак, якщо адекватні відповіді не даються або стають інструментом реалізації егоїстичних інтересів лише частини владної еліти, без врахування потреб широких верств та інших груп еліти, то виклики виникають знову й знову, але з все більшою гостротою, прориваючись на поверхню соціальної історії у вигляді революцій, громадянських війн, майданів.

Яскравим свідченням вищенаведених тез є український історичний досвід взаємин суспільства й влади, як це показало проведене нами дослідження. Зокрема, у добу Київської Русі у періоди, коли державні інституції виявлялися неієздатними, на авансцену виходила громада в формі віча. У XVII–XVIII ст. енергія мас проривалася у вигляді козацьких і селянських повстань та національної революції під проводом Богдана Хмельницького. XX століття пройшло у великій мірі під знаком державницьких змагань в умовах соціальної революції та громадянського протистояння. Після 1991 р. відносини влади та суспільства змінилися кардинальним чином. Останнє остаточно перестало бути «мовчазною більшістю». Цьому сприяли процеси демократизації, впро-

* Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. — К.: Ніка-Центр, 2012. — С. 173.

вадження засад ринкової економіки, включення України в глобальне постіндустріальне суспільство. На цьому тлі особливо проявилися вади новітньої української державності. Втім, вони у більшості своїй мали глибоке історичне підґрунтя; в їх основі лежали фундаментальні суперечності історичного процесу. Зупинимося на цьому детальніше.

Відносини українського суспільства та влади формувалися та розвивалися у двох площинах. Тривалий період історії на перший план виходили проблеми співіснування соціуму та імперських владних інституцій. Однак найбільш динамічними й одночасно трагічними були ті сторінки історії, коли українська спільнота намагалася сформувати власні державні структури. При цьому наскрізним сюжетом нашої минувшини була вимушеність влади доводити свою легітимність суспільству. Неодноразово виникала ситуація, коли чергова українська владна еліта, не маючи сталого опертя на безперервну державну традицію, ставала на слизький шлях популістської політики. Цим вона тільки послаблювала свої позиції, втрачала політичну волю і врешті решт була вимушена звертатися до зовнішніх сил за підтримкою. Платою за це було звуження свободи дії, а згодом й утрата незалежності.

Часто це супроводжувалося загостренням суперечностей між внутрішньополітичними та зовнішньополітичними установками суспільства та влади. Адже владна еліта, яка, природньо, глибше розуміла питання актуальної зовнішньої та військової політики, ніж маси, у реалізації своїх ініціатив наштовхувалася на інерційні ментальні установки громади. Це призводило до негативних наслідків — від втрати ефективності дій влади аж до громадянських війн. Таким же чином у фундаментальну суперечність вступали й поточні інтереси влади та довгострокові потреби суспільства (або навпаки).

З іншого боку, вітчизняний історичний процес демонструє, що різкий розрив елітарної традиції призводив до того,

що для нових можновладців, вихідців з контр-еліти (іншими словами, із самої спільноти), пріоритетним ставало створення власної економічної бази. І влада, управлінський апарат традиційно виступали інструментом досягнення цієї мети. Безперечно, це відбувалося найчастіше за рахунок широких верств суспільства та дискредитувало національну владу, особливо, на тлі більш потужних зовнішніх сил, які тимчасово могли дозволити собі демонструвати відданість «високим цілям» та показувати переваги «імперського образу життя».

Втім, історична наука не тільки здатна ставити питання та надавати інформацію для роздумів і прийняття рішень. Подеколи вона спроможна розробляти та пропонувати власні варіанти відповіді, базуючись на аналізі отриманого суспільством досвіду. Відомий історіограф Войцех Вжосек відзначає: «Історичне мислення встановлює наперед світ, як такий, що є можливим, і далі приймає, що цей світ може бути предметом досвіду (наприклад, за допомогою джерел). Далі визначає цей досвід як свідка власної рефлексії над ним, утверджуючи цю рефлексію як вірогідну, власне, завдяки, досвіду»*. Отже, науковий аналіз непростих відносин суспільства та влади на українських теренах дозволяє бодай контурно окреслити такі висновки.

Українське суспільство виживало у найважчі періоди історії, тоді як не ефективні владні інституції та егоїстичні еліти зносилися хвилями народного невдоволення або приходили у занепад і падали під ноги черговим загарбникам. Однак українська громада знаходила в собі нові сили постати з попелу. У той же час багатий й неоднозначний історичний досвід українського суспільства засвідчує ризикованість ігнорування розмаїтості політичного та культурного життя та зведення його до домінування якогось одного етносу. Періоди стабіль-

* *Вжосек В.* Історія–Культура–Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення: Монографія. — К.: Ніка-Центр, 2012. — С. 269.

ності в історії України часто співпадали з балансом у відносинах влади та основних етнічних груп, конфесійної та мовної толерантності. Навпаки, намагання перекроїти мовну, конфесійну, етнічну карту країни неодмінно призводили до соціальних катаклізмів.

Звідси випливає й наступний висновок. Українське суспільство має багатий досвід мирного співіснування з іншими народами у великих політичних спільнотах — ВКЛ, Речі Посполитій Російський та Австро-Угорський імперіях, СРСР. Тут не місце для дискусії, — чи був це «пропащий час», за виразом М. Драгоманова. Однак, незаперечним є те, що українська спільнота зробила вагомий внесок у розвиток зазначених політичних організмів (як і те, що ігнорування інтересів її спричинило занепад цих держав). За будь-якої історіографічної оцінки, цей досвід може бути використаний для виходу країни на шлях сталого розвитку. Зрозуміло, що зараз мова не йде до приєднання до якихось політичних проєктів, водночас глобалізація дозволяє досягати високих цілей, ефективно використовуючи різноманітні міжнародні об'єднання. У свою чергу, вітчизняна історія доводить, що українці можуть вирішувати амбітні завдання у значно ширших масштабах, аніж національний простір. Постановка цих завдань, яка має стати результатом компромісу всередині влади, спроможна консолідувати суспільство.

Крім цього, історичний досвід засвідчує перспективність темпорального та територіального розширення погляду політичної еліти на свої відносини з суспільством. Це передбачає передусім більш інтенсивний діалог з вихідцями з України, які живуть в інших країнах. Мова йде не тільки про достатньо організовану діаспору, утворену хвилями переселення першої половини ХХ ст., але й про наших співвітчизників, які виїхали після 1991 року.

Варто також звернути увагу на те, що перехід українських земель від однієї держави під владу іншої, як правило, супроводжувався, з одного боку, цілеспрямованою трансфор-

мацією соціальної структури під нові політичні, економічні, культурні запити, а з другого боку, спрощенням тих сфер суспільного життя, які перебували поза імперськими пріоритетами. Звідси виникала ситуація, коли одні українські таланти ставали окрасою імперських столиць, а інші губилися у безвісті в глухих провінціях. В умовах сучасної державності трансформаційні зміни відбуваються під впливом глобальної економіки та міжнародного розподілу праці, що призводить до поступового утворення диспропорцій в соціальній структурі. Усвідомлення владою історичного досвіду дозволить не залишати цей процес на самоплив, а навпаки, всебічно підтримати і зберегти необхідні для цивілізованого розвитку громади структури.

Сьогодні можливості конструктивної співпраці між владою та суспільством явно недооцінюються (причому, як владою, так і суспільством). На тому, що одне з ключових питань сьогодення є недостатньо артикульованим, позначилася, очевидно, й усталена історіографічна традиція, що традиційно особливу увагу зосереджувала на соціальних конфліктах та суперечках. Однак наше дослідження показало, що у вітчизняній історії мали місце тривалі періоди порозуміння всередині українства. Втім, в умовах XXI ст. варто вести мову про вдосконалення діалогу суспільства та влади в Україні, який інколи збивається на монолог. Здорові сили суспільства та влада мають спрямувати свої зусилля на знаходження балансу інтересів. Власне, результатом цього балансу і буде загальнонаціональний консенсус, на основі якого постане національна ідея.

Насамкінець хотілося б згадати думку Ежі Топольського, який порівнював історичну нарацію зі світловим спектром, «котрий лише частково доступний неозброєному оку»^{*}. Оче-

^{*} *Топольський Є.* Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. — К.: К.І.С., 2012. — С. 115.

видно, що для більш повного осягнення такої складної та різнопланової теми як відносини суспільства та влади вкрай необхідно долучити до історичної візії й погляди інших суспільствознавчих дисциплін.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ*

Абакумов С.А. Гражданское общество и власть: противники или партнеры? / Независимая организация «Гражданское общество», Нац. фонд «Общественное признание», Нац. Гражданский комитет по взаимодействию с правоохранительными, законными и судебными органами. — М.: Галерея, 2005. — 296 с.

Авдулов А.Н. Власть. Наука. Общество: система гос. поддержки научно-техн. деятельности: опыт США / РАН, Институт научной информации по общественным наукам. — М.: ИНИОН РАН, 1994. — 285 с.

Адашиш Л.І. Суспільство–політичні партії–влада: аспекти взаємодії // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. — Львів, 2008. — Вип. 1. — С. 91–99.

Александр Дж. Власть, политика и гражданская сфера // СоцИс: Соц. исслед. — 2009. — № 10. — С. 3–17.

Алексеев Ю.М., Кульчицкий С.В., Слюсаренко А.Т. Україна на зламі історичних епох. Державотворчий процес 1985–1999 рр. — К.: Екс-Об, 2000. — 296 с.

Алякринская М.А. Власть, общество и искусство: к проблеме культурной нормы // Научные труды Северо-Западного института управления. — 2011. — Т. 2. — № 1. — С. 262–272.

* Показчик підготовлений Центром науково-бібліографічної інформації Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського і авторським колективом.

Андрійчук Т. Урядова політика сприяння розвитку громадянського суспільства: ефективність реалізації // Сучас. укр. політика. Політики і політологи про неї . — 2011. — Вип. 25. — С. 174–181.

Арудов М.С. Диалог общества и власти, или поиск гражданского согласия // Уч. записки Таврич. нац. ун-та им. В.И. Вернадского. — Симферополь, 2004. — Т. 17 (56), № 2: Политические науки. — С. 45–55.

Ачкасов В.А. Легитимация власти в постсоциалистическом российском обществе / Ин-т «Открытое общество». — М.: Аспект Пресс, 1996. — 126 с.

Баймуратов М.А. Роль публичной самоуправленческой (муниципальной) власти в становлении и развитии гражданского общества в Украине // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. — Одеса, 2003. — Вип. 16. — С. 41–52.

Бакарджиев Я.В. Государственная и политическая власть: вопросы соотношения // Вестник Омского университета. Серия: Право. — 2011. — № 3. — С. 45–49.

Балабанова Н.В. Державні органи влади та суспільство: можливості взаємодії // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Соціол. дослідж. сучас. сусп-ва: методологія, теорія, методи. — 2000. — № 462. — С. 81–84.

Баликіна С.О. Імідж влади: моніторингове дослідження змін рівня довіри українців до соціальних інститутів суспільства // Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Багатомірні простори сучасних соціальних змін»: зб. наук. пр. — Львів, 2008. — С. 422–424.

Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 304 с.

Барбакова К.Г. Интеллигенция и власть: динамика взаимодействия. — Курган, 2007. — 302 с.

Бельська Т.В. Історико-правовий генезис відносин влади та громадянського суспільства на українських землях // Держава та регіони. Сер. Держ. упр. — 2010. — Вип. 2. — С. 185–189.

Бельська Т.В. Проблемні аспекти взаємовідносин органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства // Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації: пленар. засідання, рек. та матеріали підсумк. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 31 жовт. 2008 р. — Одеса, 2008. — С. 31–33.

Бичков І.Г. Вплив Конституційного Суду України на процеси гармонізації відносин суспільства і влади в Україні // Політичні і правові проблеми становлення і розвитку держави на пострадянському просторі: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 26 черв. 2009 р. — Х., 2009. — С. 50–53.

Блиств Т. Вдосконалення владних відносин у процесі становлення громадянського суспільства в Україні // Наукові праці МАУП. — К., 2003. — Вип. 5: Актуальні питання політології. — С. 53–56.

Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). — М.: Новое литературное обозрение, 2011. — 1008 с.

Бойко В.В. Влада і масові соціально-психологічні явища в суспільстві // Україна і світ. Історія: минуле і сучасність: [Темат. зб. пр.]. — Тернопіль, 1995. — С. 122–126.

Бойчук М.А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. — К.: Атлант ЮЕмСІ, 2007. — 207 с.

Бойчук М. Державна влада і громадянське суспільство в умовах становлення демократичного устрою // Вісник Інститут розвитку дитини. — К., 2011. — Вип. 15. — С. 31–37.

Бондарева А.И. Демократия и социально-политическая жизнь // Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М.А. Шолохова. История и политология. — 2012. — № 3. — С. 92–104.

Братенков Б.Г. Как нам обустроить и возвысить Россию?: Новая формула народовластия, эффект. гос-ва, гражд. о-ва. — М.: Права человека, 2005. — 78 с.

Братковський М.Л. Довіра як механізм реалізації публічної влади: монографія / Донец. держ. ун-т упр. — Донецьк: ВІК, 2010. — 286 с.

Бредли Д. Общественные организации в царской России: наука, патриотизм и гражданское общество. — М.: Новый хронограф, 2012. — 448 с.

Бугославський С. Україно-руські пам'ятки XI–XVIII ст. про князів Бориса та Гліба. — К.: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1928.

Буланенко Л.С. Власть и общество на исходе второго десятилетия независимости Украины // Наук. вісн. Одес. держ. екон. ун-ту. — Одесса, 2010. — № 6. — С. 246–256.

Буренко В.И. Гражданское общество и власть в современной России // Культура. Политика. Молодежь. — М., 1999. — Вып. 3. — С. 24–36.

Бурлачук В. Десакралізація влади і сучасна політична криза в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 3. — С. 95–105.

Бурчуладзе М.Л. Институты гражданского общества против коррупции // Обозреватель — Observer. — 2012. — Т. 274. — № 11. — С. 34–44.

Бутирська Т. Взаємодія влади і громадянського суспільства: еволюція і сучасний стан // Інституційні перетворення як

передумова ефективного використання ресурсного потенціалу регіону: Матеріали щоріч. загальноінститут. наук.-практ. конф., 24 квіт. 2003 р. — Одеса, 2003. — С. 118–122.

Бутирська Т. Проблемний підхід у структурі взаємодії влади і громадського суспільства // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. — Одеса, 2003. — Вип. 2. — С. 8–16.

Бутирська Т.О. Регіональні аспекти взаємодії влади і громадського суспільства // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. — Х., 2003. — № 3 (18). — С. 253–259.

Василенко Л.А. Взаимодействие органов государственной власти и местного самоуправления с институтами гражданского общества / Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации. — М., 2010. — 289 с., ил.

Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством / [О.Й. Пасхавер, Л.Т. Верховодова, К.М. Агєєва]; Центр екон. розв. — К.: [Дух і літера], 2007. — 130 с.

Верстюк Владислав. Українська Центральна Рада. — К, 1997. — 343 с.

Верт Никола. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. — М.: РОССПЭН, 2010. — 447 с.

Вестов Ф.А. Отношения власти и личности в правовом государстве // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Социология. Политология. — 2011. — Т. 11, № 1. — С. 87–93.

Взаимодействие органов государственной власти с институтами гражданского общества: принципы, цели, технологии // Актуальные проблемы политики и политологии в России: Некоторые исслед. итоги. — М., 2003. — С. 249–312.

Взаимодействие общества и власти: борьба или партнерство // Профессионалы за сотрудничество. — М., 1999. — Вып. 3. — С. 163–207.

Винниченко В. Відродження нації. В трьох частинах. — К.; Відень, 1920.

Відкритість і прозорість української влади в умовах її реформування: експерт. круглий стіл, 30 листоп. 2007 р., Київ / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки / Ред.: М.А. Ожеван. — К.: Фоліант, 2008. — 120 с.

Відкритість. Суспільство. Влада: від Нантського едикту до падіння комунізму: [зб. нарисів фр. істориків] / Авт.-упоряд. Емануель Ле Руа Ладюрі у співпраці з Гійомом Буржуа; [пер. з фр. Євгена Марічева; наук. ред. Т. Цимбал]. — К.: Ніка-Центр, 2008. — 262 с.: іл.

Вилкул Т.Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. — К., 2007.

Влада і суспільство: діалог через громадські ради: [монографія] / [Шайгородський Ю.Ж. та ін.; за заг. ред. Шайгородського Ю.Ж.]; USAID [та ін.]. — К.: [ПАЛИВОДА А.В.], 2011. — 147 с.

Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії: Курасів. читання — 2007 / Ред.: Ю.А. Левенець. — К.: Знання України, 2007. — 415 с. — (Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України; Вип. 36).

Власть, бизнес, общество в регионах: неправильный треугольник / Ахметов Р.Ш., Воронин О.Л., Герасименко Т.И. и др.; под ред. Петрова Н.В., Титкова А.С.; Моск. центр Карнеги. — М.: РОССПЭН, 2010. — 438 с.

Власть, государство и элиты в современном обществе: сб. науч. тр. / РАН. Социол. ин-т, Перм. гос. техн. ун-т. Центр

элитол. исслед.; под ред. Дуки А.В., Мохова В.П. — Пермь, 2005. — 218 с.

Власть–государство–общество: Из тр. мыслителей, философов, политиков / Евраз. центр стратег. исслед.; под ред. Балиевой З.Я., Валовой М.Д. — М., 2004. — 238 с.

Власть и народ в России: обновление повседневных практик и варианты универсализации институционального порядка / Айвазова С.Г., Гвоздева Е.А., Кертман Г.Л. и др.; РАН. Ин-т сравн. политологии. Центр полит. культуры и полит. участия. — М., 2003. — 171 с.

Власть и общество: непростые взаимоотношения: Страны Центр. и Юго-Восточной Европы в XX веке / Учреждение РАН, Ин-т славяноведения РАН. — М.: Институт славяноведения РАН, 2008. — 448 с.

Власть и общество в постсоветской России: новые практики и институты / Под ред. Афанасьева М.Н. — М., 1999. — 224 с.

Власть и общество в представлении левых общественно-политических движений / РАН. Ин-т всеобщ. истории; Редкол.: Дамье В.В. (отв.ред.) и др. — М., 2005. — 296 с.

Власть и общественность: Социальные аспекты взаимодействия / Волго-вятская акад. гос. службы; Сост. и науч. ред.: Савинова О.Н. — Нижний Новгород: Нижполиграф, 1997. — 148 с.

Власть, общество и реформы в России в XIX — начале XX века: исследования, историография, источниковедение / РАН. С.-Петербург. ин-т истории; отв. ред.: Цамутали А.Н. — СПб.: Нестор-История, 2009. — 393 с.

Власть, общество и человек в исторических и литературных источниках XVI–XX вв.: сб. науч. тр. / РАН, Сиб. отд-ние, Ин-т

истории; отв. ред. акад. РАН Н.Н. Покровский. — Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2012. — 262 с. — (Археография и источниковедение Сибири; вып. 30).

Власть-общество-реформы: Центр. и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / РАН, Институт славяноведения; отв. ред. Э.Г. Задорожнюк. — М.: Наука, 2006. — 442 с. — (XX век в документах и исследованиях).

Власть и народ в России: повседневные практики и проблема универсализации институционального порядка / Патрушева С.В., Айвазова С.Г., Кертман Г.Л. и др. // Полития. — М., 2003. — № 2. — С. 54–79.

Власть, свобода и личность // Психология власти. — 2008. — СПб., 2008. — С. 132–254.

Вовканич С. Стратегічні виклики на шляху українського державотворення // Вісн. НАН України. — 2010. — № 11. — С. 12–21.

Войтович С.О. Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність / НАН України, Інститут соціології. — К.: [б.в.], 1998. — 120 с.

Воронкова В.Г. Гуманітаризація, гуманізація і гармонізація освіти, влади, суспільства // Гуманіт. вісн. Запоріж. держ. інж. акад. — Запоріжжя, 2006. — Вип. 24. — С. 15–32.

Воронкова В. Гуманізація освіти, науки, політики, влади, суспільства // Філософ. освіти. — 2008. — № 1/2. — С. 204–220.

Воронов І. Громадянське суспільство і влада // Людина і політика. — 2003. — № 1. — С. 31–41.

Воронов Ф.Ф. Крестьянское дело в Юго-Западном крае // Вестник Европы. — 1902. — Кн. 9. — 39–40.

Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. — М.: МП «Октябрь», «Советская Россия», 1991. — 624 с.

Вырщиков А.Н. Власть и общество: проблемы взаимодействия / Волгогр. гос. ун-т. — Волгоград, 2001. — 101 с.

Габрінець В. Проблема відкритості влади в умовах інформатизації суспільства // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. — Дніпропетровськ, 2005. — Вип. 2. — С. 25–31.

Гайда Ф.А. Механизм власти Временного правительства (март–апрель 1917 г.) // Отечественная история. — 2001. — № 2. — С.141–153.

Гайдар Егор. Гибель империи. Уроки для современной России. — М.: РОССПЭН, 2006. — 440 с.

Гендер и власть: семья, общество, государство / РАН. Ин-т Африки; Сост. и отв. ред.: Крылова Н.Л., Ксенофонтова Н.А. — М., 2008. — 430 с. — (Гендер. исслед.; Т. 10).

Герасимова Е.В. Формы взаимодействия власти и общества в пространстве коммуникации // Теория и практика общественного развития. — 2010. — № 4. — С. 141–143.

Головатий М. Діалог між владою і суспільством — важлива засада формування української державності // Політ. менеджмент. — 2011. — № 5. — С. 19–24.

Головатий М. Суспільство політичне // Етнократологічний словник / Ред.: О.В. Антонюк [та ін.]; Міжрегіональна академія управління персоналом. — К., 2007. — С. 506–507.

Головенько В.А. Взаємодія органів влади та організацій громадянського суспільства як важливий чинник пом'якшення проблем соціально-економічної нерівності. // Укр. соціум. — 2011. — № 1. — С. 177–192. — Бібліогр.: 16 назв.

Головка В.В. Влада / В.В. Головка // Енциклопедія історії України: в 5 т. / голова ред. кол. В.А. Смолій; НАН України, ін-т історії України. — К.: Наукова думка, 2003. — Т. 1. — С. 585.

Голубев С.В. Общество, власть, государство: принципы взаимосвязи. — М., 2005. — 179 с.

Горбачев В.П. Городская реформа 1870 г. в Украине: Монография. — Донецк: Донецкий юридический институт, 2008. — 320 с.

Гордієнко М.Г. Інституціоналізація громадянського суспільства як фактор легітимації державної влади в Україні // Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави: зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф., 5–6 черв. 2008 р. — Черкаси, 2008. — С. 15–21.

Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — 69 с.

Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — 325 с.

Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — 96 с.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — 533 с.

Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К.: Критика, 2007. — 464 с.

Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 272 с.

Горобець В. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — Київ; Запоріжжя: Інститут історії України НАН України, 1997. — С. 33–43

Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. Альманах. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 40–61.

Городская власть и общественность: опыт мониторинга / Ред. В.П. Кипень; Донецкий ин-т социальных исследований и политического анализа. — Донецк: [б.и.], 2007. — 259 с.

Грамоты Великого Новгорода и Пскова. Под ред. С.Н. Валка. М., Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1949, 407 с.

Гребенник Г.П. Власть и общество в контексте макиавеллистского дискурса // Вісник / Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2004. — Т. 9, вип. 9: Соціологія і політичні науки. — С. 135–153.

Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. — К.: Генеза, 1996. — 361 с.

Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади в Україні: організація та проведення: практ. посіб. / О.В. Літвінов [та ін.]; Дніпропетр. обл. громад. орг. «Дніпропетр. координац.-експерт. центр з питань регуляторної політики». — Д.: Моноліт, 2010. — 180 с.

Грушевський М. До питання про правно-державне становище київських князів XV в. // Твори. — Львів, 2004. — Т. 6. — Серія «Історичні студії та розвідки». — С. 301–304, 598–599.

Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К.: Основи, 1996. — 224 с.

Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. — К.: Альтернативи, 1999. — 303 с.

Данилов А.Н. Проблемы власти в условиях системной трансформации современного общества // Социология. — 1999. — № 1. — С. 14–20.

Денисова О.С. «Четверта влада» в процесі формування правової свідомості суспільства // Захист прав, свобод і законних інтересів громадян України в процесі правоохоронної діяльності: Матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. — Донецьк, 2001. — С. 563–566.

Денисюк М.В. Правовий механізм контролю громадянським суспільством діяльності органів державної влади // Держава і право: зб. наук. пр. — К., 2011. — Вип. 53: Юридичні і політичні науки. — С. 91–96.

Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х — перша половина 2011 рр.): [збірник] / Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса; [упоряд.: Т.А. Бевз та ін.]. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2011. — 801 с.

Державне управління регіональним розвитком України: монографія / За заг. ред. В.Є. Воротіна, Я.А. Жаліла. — К.: НІСД, 2010. — 288 с.

Джилас Милован. Лицо тоталитаризма. — М.: Новости, 1992. — 544 с.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр. Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. — К., 2006.

Діалог суспільства і влади: європейські правові стандарти та досвід : [зб. док.; пер. з інозем. мов] / Верховна Рада України, Ін-т законодавства, Нац. акад. наук України, Секція суспіл. і гуманіт. наук; заг. ред. Голови Верховної Ради України, акад. НАН України В.М. Литвина; [упоряд.: В.О. Зайчук та ін.; пер.: О.В. Київець та ін.]. — К.: Парламент. вид-во, 2011. — 480 с.

Діалог суспільства і влади: правові форми, виклики, перспективи [Текст]. — К.: [б. в.], 2012. — 122 с.

Діденко Н.Г. Управління, влада, держава: філософські аспекти взаємодії: Моногр.; Донец. держ. ун-т упр. — Донецьк, 2005. — 128 с.

Діденко Н.Г. Філософські проблеми взаємодії управління, влади і держави в управлінні суспільством // Сборник научных трудов / Донецкая гос. акад. управления. — Донецк, 2003. — Т. 4: Сер.: Государственное управление, вып. 19: Социально-гуманитарные проблемы менеджмента. — С. 130–139.

Дмитриев Ю.А. Соотношение понятий политической и государственной власти в условиях формирования гражданского общества // Государство и право. — 1994. — № 7. — С. 28–34.

Добіжа В.В. Культура політичної участі владної еліти у процесах інституціоналізації громадянського суспільства // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. — 2007. — Вип. 37. — С. 708–717.

Добіжа В.В. Проблеми взаємодії владної еліти і громадянського суспільства в Україні // Науковий часопис / Національний пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 2011. — Вип. 6. — С. 31–35.

Довбня О.М. Взаємовідносини між державною владою та громадськими асоціаціями у формуванні громадянського суспільства в Україні // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2002. — № 555, вип. 4: Питання політології. — С. 52–58.

Долженков О. Феномен президентської влади в пострадянському суспільстві // Людина і політика. — 2001. — № 1. — С. 20–25.

Донченко О.А. Управлінська криза в суспільстві: проблема ідентифікації з політичною владою // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: Матеріали методол. семінару АПН України, 12 листоп. 1998 р. — К., 1998. — С. 48–56.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Том 1: Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — 437 с., ХХІ; Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — 424 с., LXXXV.

Драшкович А.І. Владне рішення як результат комунікативної взаємодії держави та громадянського суспільства у процесі модернізації України // Вісник / Севастопольський нац. техн. ун-т. — Севастополь, 2011. — Вип. 123: Серія: Політологія. — С. 199–202.

Древнерусские княжеские уставы XI–XIV вв. Изд. подг. Щапов Я.Н. М.: Наука, 1976. — 239 с.

Дубас О.П. Політико-комунікативний процес у системі «влада-суспільство» // Вісник / Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2010. — № 885: Сер.: Питання політології, вип. 16. — С. 97–103.

Дудко І.Д. Еліта, влада, суспільство: тенденції взаємозв'язку (Україна у вимірі досвіду президентської влади США) // Інтелігенція і влада: матеріали П'ятої Всеукр. наук. конф., 24–25 груд., 2009 р. м. Одеса. — Одеса, 2009. — Ч. 2. — С. 52–57.

Дудоладова О.В. Гендер і влада // Вісн. Житомир. держ. ун-ту. — 2004. — № 19. — С. 238–242.

Дунаєва Г.О. Політична відповідальність у процесі взаємодії влади та суспільства: комунікативний вимір // Актуальні проб-

леми політики: зб. наук. пр. — Одеса, 2012. — Вип. 44. — С. 229–236.

Дунаєва Л.М. Створення оптимальної моделі співвідношення державної влади та місцевого самоврядування як необхідна умова трансформації українського суспільства. // Держава і право. Юрид. і політ. науки: Зб. наук. пр. — 2009. — № 43. — С. 704–709.

Дутчак В.В. Погляди Дж. Локка на устрій та функціонування системи влади правового суспільства // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури: Зб. наук. пр. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 85–92.

Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К.: Видавництво АН Української РСР, 1959. — 532 с.

Економіка. Суспільство. Влада. Актуальні проблеми державного управління в умовах економічних і суспільних трансформацій [Текст]: матеріали методолог. семінарів, провед. у 2009 р. / Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України, Каф. екон. теорії та історії економіки, Всеукр. громад. орг. «Ін-т дослідж. економіки і сусп-ва 21 ст.»; [за заг. ред. В.Г. Бодрова]. — К.: НАДУ, 2011. — 89 с.

Економіка. Суспільство. Влада. Актуальні проблеми державного управління в умовах економічних і суспільних трансформацій [Текст]: матеріали методол. семінарів, провед. у 2010 р. / Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України, Каф. екон. теорії та історії економіки, Всеукр. громад. орг. «Ін-т дослідж. економіки і сусп-ва 21 ст.»; [за заг. ред. В.Г. Бодрова]. — К.: НАДУ, 2011. — 123 с.

Євтушенко О.Н. Державна влада і місцеве самоврядування в політичній системі суспільства: монографія. — Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2010. — 513 с.

Єрмеєв О.С. Проблема співвідношення влади і свободи в українському суспільстві: «помаранчева революція» — до та після // Наук. зап. / Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». Політичні науки. — К., 2006. — Т. 57. — С. 43–47.

Єрмолін В. Співвідношення місцевого самоврядування і державної влади в умовах формування громадянського суспільства в Україні // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (30 трав. 2001 р., Київ). — К., 2001. — Т. 3. — С. 239–242.

Єфіменко Г. Взаємовідносини влади та суспільства в радянській Україні 1920–1930-х років: до проблеми методології історичних досліджень // Пробл. історії України: факти, судження, пошук: Міжвід. зб. наук. пр. — 2003. — Вип. 8. — С. 83–98.

Жаровська І.М. Владно-правова соціалізація особи як характерна риса сучасного суспільства // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. — 2010. — Вип. 50. — С. 656–661. — Бібліогр.: 5 назв.

Журавлева, В.Ю. Политические партии США в институтах власти и в обществе // США. Канада: Экономика. Политика. Культура. — М., 2005. — № 4. — С. 53–71.

Закон Судный людем Краткой редакции. Ред. М.Н. Тихомиров. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. — 177 с.

Закон Судный людем Пространной и Сводной редакции. Ред. М.Н. Тихомиров. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. — 284 с.

Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. — Л.: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. — 752 с.

Зеленська В.І. Виконавча влада в політичній системі суспільства: проблеми становлення та удосконалення // Острозька

Академія. Наукові записки. — Острог, 1998. — Т. 1, ч. 2. — С. 207–210.

Земский Феномен: Политологический поход. — Саррого, 2001. — 200 с.

Зимин А.А. Правда Русская. — М.: Древлехранилище, 1999. — 421 с.

Зоткин А.А. «Львы» и «лисы» украинской политики / НАН України, Ін-т соціології. — К.: Наукова думка, 2010. — 344 с.

Зотов В.М. Гуманізм як соціально-культурологічний фактор формування взаємовідносин влади і суспільства // Матеріали Міжнародної наукової конференції пам'яті доктора юридичних наук, професора Стрельцова Льва Михайловича (1918–1979) «Проблеми національної державності», яка відбулась 26 березня 2010 року. — Одеса, 2010. — С. 33–37.

Зотова З.М. Власть и общество: проблемы взаимодействия. — М.: Омега-Л, 2001. — 346 с.

Іванцова Н.І. Публічна влада в конкурентному суспільстві: проблема дисперсії // Науково-практична конференція «Європейські та традиційні українські цінності очима сучасної української молоді»: м. Харків, 14–15 берез. 2012 р.: доп. та повідомл. — Харків, 2012. — С. 78–80.

Інформатизація та відкритість влади як засоби демократизації суспільства. Засідання № 1: зб. матеріалів «круглого столу» «Державна інформаційна політика — проблеми законодавчого забезпечення» / Наук. ред. О.В. Литвиненко. — К.: Альтерпрес, 2003. — 160 с.

Кагановська Т.Є. Контроль громадянського суспільства за органами державної влади України // Вісник / Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2006. — № 735, вип. 1. — С. 5–7.

Калініченко М. Влада громадянського суспільства: Моногр. — Суми: Унів. кн., 2006. — 175 с.

Карачунова Л.В. Проблеми інформатизації державної влади та соціальної підсистеми суспільства // Картографія та вища школа: Зб. наук. пр. — К., 2004. — Вип. 9. — С. 59–61.

Катков Г.М. Февральская революция / Пер. с англ. — М., 2006. — 478 с.

Качан Л. Відкритість та прозорість органів державної влади як складова демократизації суспільства // Формування демократичного та ефективного державного управління в Україні: Матеріали наук.-практ. семінару за міжнар. участю «Досвід стажування держ. службовців у США та ЄС і його роль у становленні демокр. держ. упр. в Україні» (11–12 берез. 2002 р.). — К., 2002. — С. 93–103.

Керенский А.Ф. Русская революция. 1917 / Пер. с фр. — М., 2005. — 384 с.

Керенский А.Ф. Россия на историческом повороте: Мемуары. — М., Терра, 1996. — 512 с.

Кіндратець О. Українська інтелігенція і влада // Політ. менеджмент. — 2009. — № 2. — С. 46–55.

Кістяківський О.Ф. Щоденник. У 2 т. — К.: Наукова думка, 1994. — Т. 1. — 647 с.; Т. 2. — 584 с.

Князев Н. Наслідки системної кризи очима науковців: Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-економічні та демографічні наслідки системної кризи в Україні та шляхи їх подолання» (Київ, 26 листопада 2010 р.) // Вісн. НАН України. — 2011. — № 1. — С. 41–46.

Ковалевский А.П. Книга Ахмета Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Харьков: Изд-во Гос. университета им. А.М. Горького, 1956. — 345 с.

Ковалевський В. Характер і особливості інформаційних інтеграцій інститутів влади, громадянського суспільства та громадянина у регіонах сучасної України // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. — 2006. — Вип. 30, кн. 2. — С. 132–145.

Коваль М.В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К.: Вища школа, 1995. — 194 с.

Ковбасюк Ю.В. Влада // Енциклопедія державного управління: у 8 т. / [наук. редкол.: Ю.В. Ковбасюк та ін.]; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — К.: НАДУ, 2011. — Т. 1: Теорія державного управління / наук. редкол.: В.М. Князев [та ін.]. — 2011. — С. 90–92.

Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — 317 с.

Козаков В. Ціннісні механізми функціонування державно-владної еліти в громадянському суспільстві // Ефективність державного управління: зб. наук. пр. — Львів, 2006. — Вип. 10. — С. 100–107.

Колчинский Э.И. Наука, власть и общество в периоды кризисов: историко-сравнительный анализ // Эпистемология & философия науки. — М., 2008. — Т. 15, № 1. — С. 132–148.

Кольба А.И. Управление конфликтами в системе отношений органов власти и гражданского общества на региональном уровне // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Социология. Политология. — 2012. — Т. 12, № 1. — С. 75–81.

Коляденко В. Інфокомунікаційні технології як засіб взаємодії органів влади і суспільства // Держава і право. Юрид. і політ. науки: Зб. наук. пр. — 2002. — Вип. 17. — С. 494–498.

Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. — 376 с.

Коновченко С.В. Власть, общество и печать в России. — Ростов н/Д, 2003. — 399 с.

Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий. Ред. Г.Г. Литаврин. — М.: Наука, 1989. — 493 с.

Конституційні акти України 1917–1920: Невідомі конституції України. — К., 1992. — 272 с.

Корнієвський О.А. Нерозвиненість громадянського суспільства як чинник безвідповідальності влади та посилення тенденції авторитаризму // Політологічний вісник: зб. наук. пр. — К., 2009. — Вип. 39. — С. 229–239.

Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ у Львові, 1993. — 660 с.

Костаки Г. Демократические преобразования общества и власти в переходном периоде: [монографія] / Под науч. ред. хабилицат права, проф. Гучак Ион; Акад. наук Молдовы, Ин-т истории, государства и права. — Кишинэу: [б. и.], 2011. — 392 с.

Костиріна В.В. Особливості формування владної вертикалі японського суспільства // Наук. зап. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». — К., 2003. — Т. 22, ч. 2: Суспільні науки. — С. 305–306.

Костіна Н. Відносини між органами державної влади і громадянами в інформаційному суспільстві // Формування демократичного та ефективного державного управління в Україні: Матеріали наук.-практ. семінару за міжнар. участю «Досвід стажування держ. службовців у США та ЄС і його роль у становленні демокр. держ. упр. в Україні» (11–12 берез. 2002 р.). — К., 2002. — С. 318–321.

Кострюков С.В. Культура і влада: проблеми взаємодії (соціально-філософський аналіз): монографія. — К.: Знання України, 2009. — 355 с.

Костюк Н.П. Роль правозастосування виконавчої гілки влади у формуванні правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства // Проблеми освіти: Наук.-метод. зб.: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми проф. становлення молоді на основі духовно-моральних цінностей», 8–10 листоп. 2006 р., м. Вінниця. — К.; Вінниця, 2006. — Вип. 3 (спец.). — С. 139–143.

Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. — СПб.: Алетейя, 1998, 443 с.

Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси X–XIII вв. — К.: Наукова думка, 1985.

Котляр М.Ф., Ричка В.М. Княжий двір Південної Русі X–XIII ст. — К.: Наукова думка, 2008. — 357 с.

Кравченко В. Децентралізація влади і формування регіональних еліт в умовах демократичного оновлення суспільства // Розвиток громад і регіонів України. — К., 1999. — С. 133–153.

Краснов М.А. Ответственность власти (государство в открытом обществе) / Ин-т Открытое о-во; М.А. Краснов. — М.: Магистр, 1997. — 55 с.

Кратюк В.В. Громадянське суспільство та розвиток інститутів демократичної влади // Держава і право: Зб. наук. пр. — К., 2000. — Вип. 6: Юридичні і політичні науки. — С. 403–409.

Кресіна І.О. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: моногр. / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К.: Логос, 2007. — 314 с.

Кривець А.П. К вопросу о гражданском контроле в современной России как механизме взаимодействия власти и общества // Научные ведомости Белгородского государственного

університета. Серія: Історія. Політологія. Економіка. Інформатика. — 2010. — Т. 19. № 16. — С. 216–223.

Кризина Н.П. Державна політика як організаційно-нормативна система владних дій та управлінських рішень, основний регулятор життєдіяльності суспільства (теоретико-методологічні засади) // Україна. Здоров'я нації. — 2008. — № 3/4. — С. 258–262.

Крикун М.Г. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII ст. // Записки НТШ. — Львів, 1994. — Т. ССХХVIII. — С. 88–118.

Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів: Світ, 1990. — 406 с.

Кром М.М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV — начала XVII вв.) // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* — Т. 3. — Київ, 1994. — С. 68–85.

Крэстева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества // СоцИс.: Социол. исслед. — 1996. — № 4. — С. 19–29.

Кужельюк Ю. Влада, народ і громадянське суспільство // Громадянське суспільство як здійснення свободи: Центр.-східноєвроп. досвід: Зб. наук. пр. — Львів, 1999. — С. 329–348.

Кузьмин Н.Н. Типология отношений власти и общества: традиционная культура, модерн, постмодерн // Ученые записки / Таврический нац. ун-т им. В.И. Вернадского. — Симферополь, 2004. — Т. 17 (56), № 2: Политические науки. — С. 96–103.

Кукуруз О.В. Влада та опозиція в умовах демократизації українського суспільства // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. — 2007. — Вип. 37. — С. 733–739.

Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. — К.: Темпора, 2006. — 496 с.

Куликова Е.А. Власть и советское общество 1960-х гг.: поиск основ взаимопонимания // Научные проблемы гуманитарных исследований. — 2012. — Вып. 2. — С. 52–60.

Купчин Н. Гражданское общество—власть—демократия // Обозреватель = Observer. — М., 2008. — № 10. — С. 45–52.

Куспяк І.С. Використання технологій електронного урядування для ефективнішої взаємодії інститутів державної влади та суспільства / І.С. Куспяк // Демократичне врядування: наука, освіта, практика: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 29 трав. 2009 р.). — К., 2009. — Т. 3. — С. 108–110.

Куценко В. Роль середовища у формуванні соціального капіталу // Вісн. НАН України. — 2010. — № 12. — С. 25–35.

Ладиченко В.В. Гуманізм і народовладдя — основи організації державної влади в демократичному суспільстві // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. — 2005. — Вип. 30. — С. 40–47.

Ладиченко В.В. Гуманістичні основи організації державної влади: моногр. / Київ. нац. торг.-екон. ун-т. — К., 2007. — 407 с.

Лев Диакон. История. Под ред. Г.Г. Литаврина. — М.: Наука, 1988. — 237 с.

Левенець Ю.А. Держава у просторі громадянського суспільства: Гром.-політ. вид.; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. — К.: Освіт. кн., 2006. — 270 с.

Левенець Ю. Еволюція політичної влади в Україні // Вісн. НАН України. — 2011. — № 8. — С. 3–13.

Леп'явко С.Л. Політична система України доби Речі Посполитої // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 83–121;

Лившин А.Я. Власть и общество: диалог в письмах. — М.: РОССПЭН, 2002. — 205, [2] с.

Липман М. Взаимодействие власти и общества // Пути российского посткоммунизма: Очерки. — М., 2007. — С. 163–233.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — К.: Основи, 1994. — 574 с.

Литвин Володимир. Україна: два десятиліття «застою» (1966–1985). — К.: Видавничий дім «Літера», 2004. — 256 с.

Литвин В.М. Україна у війнах і революціях ХХ століття. 1914–1945. Закономірності національного державотворчого процесу. — К.: Наукова думка, 2012. — 400 с.

Личность. Общество. Федерация / Аринин А.Н., Ашин Г.К., Васильчук Ю.А. и др.; Редкол.: Аринин А.Н. и др. — М., 2000. — 235 с.

Лібанова Е. Соціальна орієнтація ринкової економіки як передумова консолідації суспільства // Вісн. НАН України. — 2010. — № 8. — С. 3–14.

Лоза О. Громадське суспільство й місцева влада: контури взаємодії // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. — Дніпропетровськ, 2002. — Вип. 2 (8). — С. 189–194.

Лозовий В.С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. — квітень 1918 р.). — Кам'янець-Подільський, 2008. — 480 с.

Лойко Л.І. Інформаційне суспільство і трансформації політичної влади // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. — 2010. — Вип. 50. — С. 606–609.

Мадариага Исабель де. Россия в эпоху Екатерины Великой. Пер. с английского Н.Л. Лужецкой. — М.: Новое литературное обозрение, 2002. — 976 с.

Мазепа І. Підстави нашого відродження. В двох частинах. — Ч. 1. — [Б.м.], 1946. — 180 с.; Ч. 2. — [Б.м.], 1949. — 163 с.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. В трьох частинах. — Частина перша: Центральна Рада–Гетьманщина–Директорія. — 2-е вид. — [Б.м.], 1950. — 210 с.

Мазурик В.С. Власть и общество в Правобережной Украине: верификация общественного идеала // Творчість, духовність, гуманізм в просторі освіти: Зб. доп. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 20–21 жовт. 1998 р.: [У 2 т.]. — Вінниця, 1998. — Т. 2. — С. 27–31.

Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. — Харьков, 1902.

Максименко О.І. «Електронний уряд» як засіб комунікацій влади та інститутів громадянського суспільства на загальнодержавному й регіональному рівні // Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації: пленар. засідання, рек. та матеріали підсумк. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 31 жовт. 2008 р. — Одеса, 2008. — С. 191–193.

Мальшенко В.С. Общество и власть: европейский опыт и постсоветские реалии // Філософія, соціологія, політологія: зб. наук. пр. — Харків, 1998. — Вип. 2. — С. 38–42.

Малько О.О. Відкритість влади як критерій становлення громадянського суспільства в Україні в полі гуманітарної експертизи // Політологічний вісник: зб. наук. пр. — К., 2011. — Вип. 55. — С. 400–409.

Манн М. Общества как организованные сети власти // Современные социологические теории общества: [Сб. ст.]. — М., 1996. — С. 24–32.

Мартиненко І.В. Державна влада і громадянське суспільство: діалектика взаємин // Матеріали Міжнародної наукової конференції пам'яті доктора юридичних наук, професора Стрельцова Льва Михайловича (1918–1979) «Проблеми національної державності», яка відбулась 26 березня 2010 року. — О., 2010. — С. 47–49.

Марченко А.М. Соціальний престиж суб'єктів влади в українському суспільстві // Вісник / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 2009. — Вип. 3. — С. 75–83.

Матвеев М.Н. Власть и общество в системе местного самоуправления России в 1993–2003 гг. / Самар. гос. ун-т. — Самара: Самар. гос. ун-т, 2006. — 351 с.

Мацола М.І. Проблеми визначення природи влади у державно-організованому суспільстві // Держава і право. Юрид. і політ. науки: Зб. наук. пр. — 2006. — Вип. 33. — С. 82–89.

Машкаров Ю.Г. Показники моніторингу потреб суспільства і ресурсів для оцінки ефективності функціонування місцевих владних структур // Збірник наукових праць / Українська Академія держ. упр. при Президентові України. — Харків, 2001. — Вип. 2, ч. 2: Державне управління та місцеве самоврядування. — С. 94–100.

Медведев Р. Народ и власть // Свобод. мысль. — М., 1998. — Видавничий дім «Літterra», 4. — С. 11–26.

Мельник М.І. Демократизація українського суспільства через інформаційну відкритість органів державної влади та вищих посадових осіб (законодавчий аспект) // Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем: Матеріали міжнар. наук. конф., 17–20 жовт. 2000 р. — К., 2000. — С. 121–123.

Мельник О.О. Роль державно-владних інститутів у формуванні громадянського суспільства // Демократичне врядування:

наука, освіта, практика: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 29 трав. 2009 р.). — К., 2009. — Т. 3. — С. 82–86.

Мещерякова Н.Н. Власть–общество: история непростых отношений // *Власть*. — 2012. — № 2. С. 14–17.

Милюков П.Н. Воспоминания. — М., 1991. — 528 с.

Милюков П.Н. История второй русской революции: Воспоминания. Мемуары. — Минск, 2002. — 752 с.

Модель И.М. Власть и гражданское сообщество России: от социального взаимодействия — к социальному партнерству / РАН. Урал. отд-ние. Ин-т философии и права. — Екатеринбург, 1998. — 155 с.

Молдован А.М. «Слово о законе и благодати» Илариона. — К.: Наукова думка, 1984. — 238 с.

Москвин Л.Б. Власть и общество: проблема доверия // *Власть*. — 2011. — № 9. — С. 14–17.

Муза Д.Е. Информационное общество сквозь призму власти: Нето-кратия или новый тоталитаризм? // *Філософські дослідження: зб. наук. пр.* — Луганськ, 2011. — Вип. 14. — С. 207–216.

Навальний С.В. Правовая культура общества в процессе легитимации государственной власти: (Филос.-правовой аспект) / Краснояр. гос. аграр. ун-т. — Красноярск, 2009. — 412 с.

Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — 414 с.

Назаренко А.В. Порядок престолонаследия на Руси X–XII вв.: Сеньорат, наследственные разделы и попытки десигнации (Типологические наблюдения) // *Из истории русской культуры*. — Т. 1: Древняя Русь. — М., 2000. — С. 500–519.

Назаренко А.В. Братское совладение, отчина, сеньорат: династический строй Рюриковичей X–XII вв. в сравнительно-историческом аспекте // Древнейшие государства Восточной Европы, 2005 год: Рюриковичи и российская государственность. — М., 2008. — 132–179.

Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах. — Кн. 1. — К., 2012. — 463 с.; Кн. 2. — К., 2013. — 463 с.

Наврошвілі С.Г. Економічна влада та її місце в економічній системі суспільства // Політична консолідація державотворчих сил України: проблеми, перспективи: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 11 лют. 1998 р.). — К., 1998. — С. 88–90.

Никовская Л.И. Гражданское общество и протесты: что за ними стоит? // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. — 2012. — № 4. — С. 5–13.

Новак В.В. Партнерство громадянського суспільства та державної влади. // Демократичний розвиток України: матеріали конф.: м. Львів, Україна, трав. 2005 р. — К., 2006. — С. 187–191.

Новакова О. Розвиток державної влади як механізму самоорганізації суспільства // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. — 2004. — Вип. 25. — С. 115–127.

Об отмене стеснений малорусского печатного слова. — СПб.: Императорская Академия наук, 1905. — 96 с.

Общественное мнение и власть: механизм взаимодействия / АН Украины. Ин-т социологии; [Отв. ред. А.А. Ручка]. — К.: Наук. думка, 1993. — 135, [2] с.

Общество и власть. XX век / НИИ гуманитар. наук при Правительстве Респ. Мордовия; отв. ред. и сост. Юрченков В.А. — Саранск, 2006. — 236 с.

Общество и власть: механизмы взаимодействия / Барковский Д.А., Доманова О.В., Крючкова П.В. и др.; под общ. ред. Крючковой П.В.; Фонд «Нар. ассамблея». — М.: СПРОС-КонфОП, 2002. — 63 с.

Общество и власть: пути взаимодействия: Межрегион. исслед. / Архипова М.А., Бардиер Г.Л., Баханова О.Н. и др.; под ред. Бардиер Г.Л., Сунгурова А.Ю.; С.-Петербур. гуманит.-политол. центр «Стратегия». — СПб.: Норма, 2005. — 253 с.

«Общество и государство в Китае»: XXIX науч. конф. / РАН. Ин-т востоковедения; отв. ред. и сост. Свистунова Н.П. — М., 1999. — 325 с.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / 2-е доповнене вид. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. — 464 с.

Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. — Київ, 2011.

Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 84–171.

Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 6. К., 1929. — С. 253–425.

Падалка С.С. Українська приватизація у системі відносин: влада–суспільство–індивід (1991–2011 рр.) // Укр. іст. журн. — 2011. — № 4. — С. 77–92.

Пайнс Р. Русская революция. В двух частях. — М., РОССПЭН, 1994.

Пасісниченко В.Л. Виклики громадянського суспільства та переосмислення навчання як прояву владних стосунків // Наук. вісн. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди. — Харків, 2007. — Вип. 24. — С. 11–19.

Пасісниченко В.Л. Громадянське суспільство та проблема легітимності влади // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. пр.: [у 2 т.]. — Х., 2006. — Т. 1. — С. 110–115.

Пастухов В.Б. Власть и общество на поле выборов, или игры с нулевой суммой // Полис. — М., 1999. — № 5. — С. 6–16.

Пасхавер О.Й. Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством / Центр економічного розвитку. — К.: Дух і літера, 2007. — 130 с.

Перегудов С. Гражданское общество, бизнес и власть: проблемы взаимодействия // Политика стран Запада: содержание, акторы, институциональные проблемы. — М., 2006. — С. 60–73.

Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). — У 4-х ч. — Львів, 1927–1931.

Петров М.П. Исполнительная власть и общество в условиях административной реформы / Саратов. гос. акад. права и др. — Саратов, 2009. — 171 с., табл.

Петухов В. Общество и власть // Свобод. мысль — XXI. — М., 2001. — № 4. — С. 4–11.

Пилипенко В.Є. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. — К.: Фоліант, 2008. — 156, [1] с.

Пиріг Р.Я. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Історичні нариси. — К., 2011. — 336 с.

Повесть временных лет. Ч. 1. Текст и перевод. Подг. текста Д.С. Лихачева, пер. Д.С. Лихачева и Б.А. Романова. — М.; Л.:

Изд-во Академии наук СССР, 1950 (перевидання: СПб.: Наука, 1996. — 667 с.; СПб, 1999).

Подлевський С. Громадська думка та політична влада в умовах трансформації суспільства // Політологічний вісник: зб. наук. пр. — К., 2008. — Вип. 35. — С. 157–165.

Подлевський С. Громадська думка та політична влада в умовах трансформації суспільства // Політологічний вісник: зб. наук. пр. — К., 2009. — Вип. 39. — С. 240–248.

Политические партии и общество в России 1914–1917 гг. — Сборник статей. — М., 2000. — 324 с.

Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За заг. ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченка. — К.: НІСД, 2007. — 396 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись. Вып. 1: Повесть временных лет. Под ред. Е.Ф. Карского. — Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1926. — 296 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись. Под ред. А.А. Шахматова. — СПб., 1908.

Полтавець С. Трансформація владних повноважень та її вплив на українське суспільство на початку української національної революції середини XVII століття // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. — 2007. — Вип. 36. — С. 376–385.

Попович Мирослав. Червоне століття. — К., 2007. — 888 с.

Послания митрополита Никифора / Подгот. Баранкова Г.С., сост. Мильков В.В. — М.: Институт философии РАН, 2000, 123 с.

Правда русская. Т. 1: Тексты. Под ред. Б.А. Грекова. — М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1940.

Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Ч.1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. — М.: РОССПЭН, 2004. — 1360 с.

Прилуцький С.В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава): монографія / Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К.: [б. в.], 2012. — 317 с.

Проблемы взаимодействия власти и гражданского общества // Административная реформа: пути оптимизации взаимодействия органов власти и гражданского общества в полиэтническом регионе. — Ставрополь, 2007. — С. 139–184.

Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доп. / А.В. Єрмолаєв, Д.М. Горелов, О.А. Корнієвський [та ін.]. — К.: НІСД, 2012. — 48 с.

Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное собрание: история рождения и гибели. — М., 1997. — 368 с.

Публичное пространство, гражданское общество и власть: опыт развития и взаимодействия: [сб. ст.] / Рос. асоц. полит. науки; [редкол.: А.Ю. Сунгуров (отв. ред.) и др.]. — М.: РОССПЭН: РАПН, 2008. — 422 с.

Пухкал О.Г. Публічна політика в контексті взаємодії влади і суспільства // Демократичне врядування: наука, освіта, практика: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, (Київ, 29 трав. 2009 р.). — К., 2009. — Т. 2. — С. 142–145.

Радченко О.В. Влада і вибори: інституційна взаємодія в демократичному суспільстві. — Харків: Видавництво ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. — 244 с.

Радченко О.В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення: монографія. — Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. — 380 с.

Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 рр. Документи ГДА СБ України. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 1311 с.

Резнік О. Легітимація влади у слабоінтегрованому суспільстві: регіональні особливості // Українське суспільство, 1994–2005. Динаміка соціальних змін. — К., 2005. — С. 87–94.

Римский В. Граждане–предприниматели–власть: общество в России и на Украине // Вестн. обществ. мнения. — М., 2010. — № 2. — С. 62–79.

Ріктор Т.Л. Владна еліта в умовах нестабільності українського суспільства. — К.: Софія-А, 2007. — 271 с.

Ровнер Я.Я. Взаимодействие общества и власти в условиях политического транзита в России. — М., 2009. — 175 с.

Розвиток громадянського суспільства в Україні / уклад. Л. Шара [та ін.]. — К.: Фонд «Європа XXI», 2002. — 59 с.

Розенталь И.С. Москва на перепутье: Власть и общество в 1905–1914 гг. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. — 256 с.

Розин В.М. Право, власть и гражданское общество в контексте реформ и традиций российской культуры // Современные трансформации российской культуры. — М., 2005. — С. 135–195.

Розова Т.В. До проблеми взаємодії державної влади та інституцій громадянського суспільства // Єдність навчання і наукових досліджень — головний принцип університету: зб. наук. пр. звіт.-наук. конф. викладачів ун-ту за 2010 р., 9–10 лют. 2011 р. — К., 2011. — С. 247–249.

Розова Т.В. Громадянське суспільство: історія та сучасність: монографія / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — Одеса: Юрид. л-ра, 2010. — 342 с.

Романовский А.Г. Проблема аффилиации и власти в социальной жизни общества // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. пр. — Харків, 2007. — Вип. 15–16 (19–20). — С. 288–294.

Романчук И.С. Местное самоуправление как институт гражданского общества в механизме воздействия на государственную власть (теоретико-методологическое исследование) // Вестн. Тюменского гос. ун-та. — 2011. — № 3. — С. 203–207.

Рубан Ю.Г. Проблема взаємодії влади і суспільства в сучасних вітчизняних наукових дослідженнях // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. — 2011. — Вип. 51. — С. 685–689.

Румянцева Е.С. Взаимоотношения власти и представителей поколений общества в современных политических процессах // Среднерусский вестник общественных наук. — 2012. — № 1. — С. 80–86.

Русина О. Міжконфесійні взаємини й суспільно-політичні рухи XV — початку XVI ст. на теренах України // Український історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 4–16.

Русина О.В. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. // Український історичний журнал. — 2003. — № 6. — С. 3–16.

Руткевич М.Н. Социология, власть, общественное мнение // СоцИс: Соц. исслед. — М., 1993. — № 7. — С. 3–14.

Саламатов В.А. Власть и общество: взаимоотношения между социальным институтом (по результатам опросов) // Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 29 верес. — 1 жовт. 2000 р.). — К., 2001. — С. 725–756.

Саркісова К. Електронна демократія як форма політичної комунікації в сучасному суспільстві // Політ. менеджмент. — 2007. — № 1. — С. 66–74.

Світовий досвід для України: взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством: [аналіт. доп.] / Центр екон. розвитку; [підгот.: О. Пасхавер [та ін.]. — К.: [б.в.], 2007. — 68 с.

Северенчук О.В. Генеза влади та її роль у формуванні громадянського суспільства // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. — Харків, 2005. — Вип. 31. — С. 353–357.

Селіванов В. Державна влада як елемент державного упорядженого суспільства в Україні // Право України. — 2006. — № 9. — С. 10–16.

Сенченко М. Проблеми взаємодії і взаєморозуміння різних гілок влади і суспільства // Вісн. Кн. палати. — 1999. — № 7. — С. 3–5.

Сенюшкин Е.А. Взаимодействие органов государственной власти и институтов гражданского общества как фактор формирования и реализации публичной экологической политики // Ученые записки / Таврический нац. ун-т им. В.И. Вернадского. — Симферополь, 2008. — Т. 21 (60), № 2: Политические науки. — С. 21–30.

Серант А.Й. Зв'язки з громадськістю у системі місцевих органів влади: монографія. Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — Л., 2008. — 198 с.

Серьогін С.М. Державний службовець у відносинах між владою і суспільством / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Дніпропетр. регіон. ін-т держ. управління. — Д.: ДРІДУ НАДУ, 2003. — 456 с.

Сибиряков С.О. Соціальні мережі державних службовців у контексті взаємодії інститутів державної влади та громадянського суспільства // Демократичне врядування: наука, освіта, практика: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 29 трав. 2009 р.). — К., 2009. — Т. 3. — С. 115–118.

Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбачан: трагедія українського державника. — К., 2004. — 416 с.

Смирнов В.М. Соціальна політика в Україні в період НЕПУ. Взаємовідносини влади і суспільства в сільській місцевості: монографія. — Харків: Харків юридичний, 2010. — 294 с.

Сміт Д. Роль законодавчої влади в ліберально-демократичних суспільствах / Пер. з англ. Р. Ткачук. — Х.: Центр освітніх ініціатив, 2001. — 104 с.

Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Вид. друге. — К.: Либідь, 1995. — 624 с.

Смолянук В.Ф. Суспільство // Юридична енциклопедія / ред. Ю.С. Шемшученко [та ін.]; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К., 1998. — Т. 5. — 2003. — С. 728–729.

Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки): Всеукраїнська наукова конференція Київ, 21 січня 2009 р. / Інститут історії України НАН України. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — 230 с.

Собственность в XX столетии. К 80-летию академика В.А. Виноградова. — М.: РОССПЭН, 2001. — 960 с.

Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. — М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1997. — Т. 1. — 510 с.; Т. 2. — 761 с.

Соколов В.Н. Власть и общество. — Одесса: Маяк, 2003. — 180 с.

Соколов В.Н. Власть. Политика. Массы. — Одесса: Маяк, 2002. — 204 с.

Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — 976 с.

Солдатенко В. До питання про формування традицій взаємин української влади і суспільства (революційна доба 1917–1920 рр.) // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. — 2007. — Вип. 36. — С. 359–366.

Солонько І.В. Феномен концептуальної влади: соціально-філософський аналіз: Монографія. — Изд. 2-е, испр. и доп. — СПб.: СОЛО, 2010. — 202 с.

Сохань Л.В. Громадянське суспільство та еліта — два полюси системи влади // Актуальні проблеми державного управління: Наук. зб. — Х., 1999. — № 2 (4): спец. вып. — С. 50–55.

Старченко Н. «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 року // *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. К.: Laurus, 2012. — С. 259–276.

Стегній О.Г. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі за даними європейського соціального дослідження // Вісн. НАН України. — 2012. — № 11. — С. 24–31.

Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Укр. істор. журн. — 1995. — № 4. — С. 14–33.

Стратегическое партнерство власти, бизнеса и общества / Дрегалю А.А., Степанова В.В., Богданова А.С. и др.; Помор. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. — Архангельск: Помор. ун-т, 2010. — 343 с.

Суспільство, засоби масової інформації, влада: свобода слова і цензура в Україні: матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України, 4 грудня 2002 року / Верховна Рада України. Комітет з питань свободи слова та інформації. — Офіц. вид. — К.: Парламентське видавництво, 2003. — 93 с. — (Парламентські слухання).

Тарапов И.Е. Наше общество и власть: вопросы управления. — Харьков: Фолио, 1997. — 103 с.

Тихомиров М.Н. Исследование о Русской правде. Происхождение текстов. — М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1941. — 254 с.

Тихонов А.К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII — начале XX в. — СПб.: Изво С.-Петербургского университета, 2008. — 368 с.

Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. — К.: Альтернативи, 1998. — 351 с.

Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К.: Наукова думка, 1992. — 221 с.

Толочко П.П. Власть в Древней Руси XI–XIII вв. — СПб., 2011. — 200 с.

Толочко А.П. Краткая редакция Правды русской: происхождение текста. К., 2009. — 135 с.

Толочко П.П. Власть в Древней Руси X–XII вв. — СПб.: Алетейя, 2011. — 200 с.

Толстоухов А. Самоорганізація суспільства і влада: екологічний аспект // Людина і політика. — 2003. — № 2. — С. 3–11.

Третьяк С.М. Вплив інститутів громадянського суспільства на здійснення державної влади в Україні // Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України. — 2002. — № 2, ч. 1. — С. 227–230.

Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. — К.: Редакція «Україна. Наука і культура», 2000. — 496 с.

Трипольський В.О. Демократія і влада. — К.: Парлам. вид-во, 1999. — 174 с.

Тян В.В. Эволюция власти в условиях политической модернизации общества: Теория, альтернатив. модели и векторы рос. преобразований / Моск. гос. акад. коммунал. хоз-ва и стр-ва. — М.: Экслибрис-Пресс, 2010. — 391 с.

Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / за заг. ред. А.В. Єрмолаєва. — К.: НІСД, 2010. — 528 с.

Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. — Книга друга. — К.: Наукова думка, 2011. — 944 с.

Україна: політична історія ХХ — початок ХХІ століття. — К., 2007. — 1028 с.

«Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. — К.: Інститут історії України, 2003. — 392 с.

Українська революція 1917 — початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). — Запоріжжя, 1998. — 264 с.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — К., 1996. — 589 с.; Т. 2. — К., 1997. — 423 с.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003. — 1024 с.

Уортман Р. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. — М.: Новое литературное обозрение, 2004. — 520 с.

Усаченко Л. Взаємодія органів державної влади з неурядовими організаціями в процесі трансформації українського суспільства // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. — Одеса, 2007. — Вип. 4. — С. 152–158.

Февральская революция 1917 года: Сб. документов и материалов. — М., 1996. — 353 с.

Феномен неокорпоративізму: європейські реалії та тенденції інституціонування в Україні / І.С. Сало, О.О. Даниляк, Т.В. Джига / За заг. ред. В.М. Яблонського, С.О. Янішевського. — К.: НІСД, 2010. — 49 с.

Француз А.Й. Правове забезпечення взаємодії органів державної влади і громадянського суспільства в процесі демократизації політичної системи України // Вісн. Львів. ін-т внутр. справ. — Львів, 2003. — № 2. — С. 75–85.

Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.): становлення і функціонування. — Запоріжжя: Прем'єр, 2003. — 448 с.

Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в Україні: особливості існування в 1923–1928 рр. — Запоріжжя, Прем'єр, 2004. — 800 с.

Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта Радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. — Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2011. — 828 с.

Хевролина В.М. Власть и общество. Борьба в России по вопросам внешней политики. 1878–1894 гг. / РАН, Институт российской истории. — М.: [б.и.], 1999. — 316 с.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920. В 4-х книгах. — Відень: Укр. соціолог. інс-т, 1920–1922.

Цокур С. Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади // Політ. менеджмент. — 2009. — № 3. — С. 129–136.

Цокур Є.Г. Роль громадянського суспільства у процесі легітимації політичної влади // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2010. — Вип. 19. — С. 137–144.

Чапала Г.В. Публічна влада у громадянському суспільстві: підхід до проблеми // Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. — Харків, 2005. — Вип. 9. — С. 50–62.

Черепнин Л.В. Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение. — М.: Наука, 1965. — 473 с.

Чубарьян А.О. Канун трагедии. Сталин и международный кризис. Сентябрь 1939 — июнь 1941 года. — М.: Наука, 2008. — 476 с.

Чувардинський О. «Четверта влада» в структурі громадянського суспільства // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України. — 2006. — № 32. — С. 455–467.

Чухліб Т. Державна влада Речі Посполитої на землях України-Русі // Історія державної служби в Україні. — Т. 1. — К.: Ніка-Центр, 2009. — С. 95–140.

Шавкун І.Г. Влада і управління в громадянському суспільстві // Культурологічний вісник: наук.-теорет. щоріч. Нижньої Наддніпрянщини. — Запоріжжя, 2007. — Вип.18. — С. 107–113.

Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII — середина XIX ст.). — К.: Інститут історії України, 2011. — 266 с.

Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856. — К.: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2002. — 355 с.

Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст.. — К.: Інститут історії України, 2005. — 428 с.

Шаповал М. Велика революція: 3 нагоди 10-ліття революції на Україні. — Прага, 1928. — 324 с.

Шара Л. Чернігівська міська дума (70–90-і роки XIX ст.). — Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. — 224 с.

Шахматов А.А. Повесть временных лет. Т. 1. Вводная часть. Текст. Примечания. Пг., 1916.

Шевченко О.К. Феномен власти и её постижение в обществе трансформационных процессов // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та им. В.И. Вернадского. — Симферополь, 2005. — Т. 18/1 (57): Философия. Социология. — С. 132–144.

Шинелева Л.Т. Общественные неправительственные организации и власть. — М.: Изд.-торг. корпорация «Дашков и К'», 2002. — 217 с.

Шоркин А.Д. Условия диалога общества и власти // Ученые зап. Таврич. нац. ун-та им. В.И. Вернадского. — Симферополь, 2004. — Т. 17, № 2: Политические науки. — С. 73–79.

Шубин А.В. От «застоя» к реформам. СССР в 1917–1985 гг. — М.: РОССПЭН, 2001. — 768 с.

Щапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV веков. — М.: Наука, 1972. — 338 с.

Щапов Я.Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. — М.: Наука, 1978. — 291 с.

Щапов Я.Н. Государство и Церковь в Древней Руси, X–XIII вв. — М.: Наука, 1989. — 239 с.

Юшков С.В. Русская правда: Происхождение, источники, ее значение. — М.: Изд-во юридической лит-ры, 1950. — 378 с.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К.: Наукова думка, 1993. — 416 с.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-е, перероб. і допов. — К.: Критика, 2005. — 583 с.

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К.: Основи, 1998. — 557 с.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — 146 с

Якубовський О.П. Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії / Національна академія держ. управління при Президенті України, Одеський регіональний ін-т держ. управління. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. — 198 с.

Янин В.Л. Новгородские посадники. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1962. — 386 с. (нове вид.: М.: Языки русской культуры, 2003).

Янукович В. Модернізація України — наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. — К.: НІСД, 2011. — 432 с.

Яременко О. Аспекти взаємовідносин місцевих органів державної виконавчої влади та політичних партій в умовах побудови громадянського суспільства // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. — Дніпропетровськ, 2000. — Вип. 3 (3). — С. 243–248.

Alqadhafi Saif Al-Islam. The role of civil society in the democratization of global governance institutions: From ‘Soft Power’ to Collective Decision-Making? (A thesis submitted to the Department of Philosophy of the London School of Economics for the degree of Doctor of Philosophy, London, September 2007)

available at http://www.motherjones.com/files/saif_dissertation_lse.pdf (last visited Feb. 15, 2013)

Androschuk Fedir. Vikings in the East. Essays on Contacts along the Road to Byzantium A.D. 800–1100. — Uppsala: University of Uppsala, 2013. — 243 p.

Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego / Wyd. trzecie poprawione. — Warszawa: Wyd-wo Prawnicze PWN, 1996. — 654 s.

Czapliński W. O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy. — Warszawa: Państw. Instytut Wydawn., 1966. — 291 s.

Czapliński W. Proby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego // Polska w okresie drugiej wojny północnej. 1655–1660. — T. 1. — Warszawa: Państw. Wyd. Naukowe, 1957. — S. 204–246.

Cervero Ronald M., Wilson Arthur L., Cervero Ron M. Power in Practice: Adult Education and the Struggle for Knowledge and Power in Society. — San Francisco, CA: Jossey-Bass Inc., 2000. — 303 p.

Cohen Abner. Two-Dimensional Man: An Essay on the Anthropology of Power and Symbolism in Complex Society. — Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1977. — 168 p.

Collingwood Vivien. Non-governmental organizations, power and legitimacy in international society (*Review of International Studies* (2006), 32, 439–454), available at http://www.un-ngls.org/orf/pdf/Non-governmental%20organisations_power%20and_legitimacy_in_international_society.pdf (last visited Feb. 15, 2013).

Dean Mitchell M. Governmentality: Power and Rule in Modern Society. 2nd Edition. — [London]: SAGE Publications LTD, 2010. — 304 p.

Duczko Wladislaw. Viking Rus'. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. — Leiden and Boston: Brill, 2004. — 290 p.

Dvornik Francis. Byzantine Political Ideas in Kievan Russia // *Dumbarton Oaks Papers* 9. — 1956. — P. 73–121.

Elkington John, Hartigan Pamela, Schwab Klaus. The Power of Unreasonable People: How Social Entrepreneurs Create Markets That Change the World. — Boston: Harvard Business Review Press, 2008. — 272 p.

Flyvjerg Bent. Rationality and Power: Democracy in Practice (Morality and Society Series). — Chicago: University of Chicago Press, 1998. — 304 p.

Fox Jonathan. Civil Society and Political Accountability: Propositions for Discussion (Presented at: «Institutions, Accountability and Democratic Governance in Latin America» The Helen Kellogg Institute for International Studies University of Notre Dame, May 8–9, 2000), *available at* <http://kellogg.nd.edu/faculty/research/pdfs/Fox.pdf> (last visited Feb. 15, 2013).

Franklin Simon and Shepard Jonathan. The Emergence of Rus. 750–1200. — London and New York: Longman, 1996. — 450 p.

Grala H. Kołpak Witoldowy czy czapka Monomacha? Dylematy wyznawców prawosławia w monarchii ostatnich Jagiellonów // *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI–XX w.)*. — Warszawa, 1997. — S. 51–67.

Halperin Ch. Omissions of National Memory: Russian Historiography on the Golden Horde as Politics of Inclusion and Exclusion // *Ab Imperio*. — 2004. — № 3. — P. 131–144.

Harrison Brigid C. Power and Society: An Introduction to the Social Sciences. 12th edition. — Boston: Wadsworth Publishing, 2010. — 448 p.

Hawkins David R. Power vs. Force (Revised Edition): The Hidden Determinants of Human Behavior. — Hay House: Veritas Publishing, 2012. — 370 p.

Klaniczay Gabor. Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe. — Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2002. — 490 p.

Korczak L. «Monarcha i poddani»: System władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie wczesnojagiellońskim — Kraków, 2008.

Ledhill John. Power and Its Disguises. Second Edition: Anthropological Perspectives on Politics (Anthropology, Culture and Society). — London: Pluto Press, 2000. — 353 p.

Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. — Warszawa: Semper, 2000. — 224 s.

Manczak A. Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej. — Warszawa: PIW, 1986. — 326 s.;

Manczak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. — Warszawa: Semper, 1994.

Mills C. Write. The Power Elite. (New Edition. With a new afterword by Alan Wolfe) available at http://www.watchmenfaithministries.com/images/The_Power_Elite_-_New_Edition_first_full-scale_study_of_structure_and_distribution_of_power_in_USA_2000_.pdf (last visited Feb. 15, 2013).

Mills C. Write. The Structure of Power in American Society (The British Journal of Sociology, Vol. 9, No. 1 (Mar., 1958), 29–41) available at

<http://www.csub.edu/~akebede/SOC502Mills2.pdf> (last visited Feb. 15, 2013).

Moksnes Heidi and Melin Mia, editors. *Global Civil Society: Shifting Powers in a Shifting World*. — Uppsala: Uppsala Centre for Sustainable Development, Uppsala University, 2012. Available at <http://www.csduppsala.uu.se/devnet/CivilSociety/Outlookserien/2011,GlobCiv/GlobalCivilSociety2012.pdf> (last visited Feb. 15, 2013).

Moksnes Heidi and Melin Mia, editors. *Power to the People: (Con-)Tested Civil Society in Search of Democracy*. — Uppsala: Uppsala Centre for Sustainable Development, Uppsala University, 2010. Available at <http://www.csduppsala.uu.se/devnet/CivilSociety/Power%20to%20the%20People.pdf> (last visited Feb. 15, 2013).

Ochmann S. *Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.* — Wrocław: Wydaw. Uniwersyt. Wrocławskiego, 1985. — 302 s.

Ochmann S. *Sejmy lat 1661–1662: przegrana batalia o reforme ustroju Rzeczypospolitej.* — Wrocław: Wydaw. Uniwersyt. Wrocławskiego, 1977. — 280 s.

Opaliński E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie.* — Warszawa: Wydaw. Sejmowe, 1995. — 344 s.

Opaliński E. *Sejm srebrnego wieku 1587–1652: między głosowaniem większościowym a liberum veto.* — Warszawa: Wydaw. Sejmowe, 2001. — 280 s.

Pelenski J. *Muscovite Russia and Poland-Lithuania, 1450–1600: State and Society — Some Comparisons in Socio-Political Developments // State and Society in Europe from the Fifteenth to the Eighteenth Century: Proceedings of the First Conference of Polish and American Historians (May 27–29, 1974).* — Warsaw, 1985. — P. 93–120.

Perlas Nicanor. *Shaping Globalization: Civil Society, Cultural Power and Threefolding.* — Gabriola Islands/BC, Canada: New Society Publishers, 2003. — 300 p.

Rusina E. La similitude du dissemblable: la Russie et la grande principauté de Lituanie (XIVe — milieu du XVIe siècle) // Cahiers du Monde Russe. — Vol. 46/1–2 (Janvier–juin 2005). — P. 39–49.

Siefkes Martin. Power in society, economy, and mentality (Author's copy), available at <http://siefkes.de/dokumente/Siefkes%20-%20Power.pdf> (last visited Feb. 15, 2013).

Stone D. The Polish-Lithuanian State. 1386–1795. — Seattle; London, 2001.

Tolbert William R. The Power of Balance: Transforming, Self, Society, and Scientific Inquiry. — [London]: SAGE Publications, Inc, 1991. — 304 p.

Tolochko. Oleksiy. Problems of Religious Legitimization of the Rurikids of Rus' // Monotheistic Kingship. The Medieval Variants, ed. by Aziz Al-Azmeh and Janos M. Bak. — Budapest: Central European University Press, 2004. — P. 249–268.

Westwood Sallie. Power and the Social. — London; New York: Routledge, 2002. — 176 p.

Наукове видання

Влада і суспільство в Україні

Історичний контекст

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 21.02.2013 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 29,4. Обл. вид. арк. 21,06.

Тираж 300. Зам. 01. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4